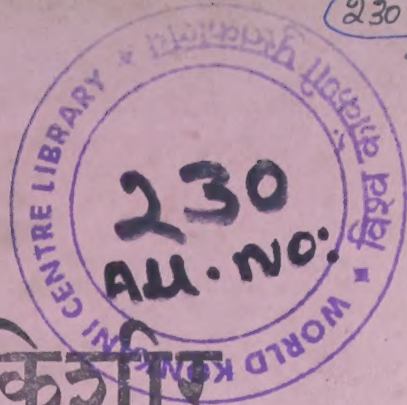
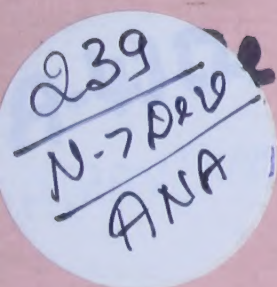

230

दोळ्यांतलें किरीर

रवीन्द्रनाथ ठाकुर

साहित्य अकादेमी

HELP TO KEEP THIS BOOK
FRESH & CLEAN

Books lost, torn, defaced, marked or damaged in any way shall have to be replaced by the borrower.
Books issued can be recalled at any time, if necessary.

cc. No. _____

WORLD KONKANI CENTRE
LIBRARY
SHAKTHINAGAR D. K.
+

WORLD KONKANI CENTRE

Shaktinagar, Mangalore.

LIBRARY

No:

Acc. No:

Issued on	Borrower's No. And Signature	Returned on

Konkani

Konkani in

A - novel

Devanagary Script

000239

दोळ्यांतलें किशोर

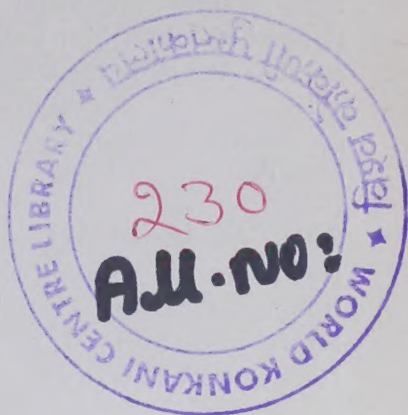

पुस्तकाचे फाटले वटेन एक शिल्पाकृती दिल्या. शिल्पांत तीन जीतिशी बुद्ध भगवानाची आवय राणी महामाया हिंका पडिल्ल्या सपनाचो अर्थ राजा गुद्धोधनाक सांगतात अशे दाखयलां. शिल्पाचे सकयले वटेन एक बरोवपी तें सांगप बरोवन घेता. भारतांतल्या लेखनकलेची ही अशें तरेची सगळ्यांत पुर्विल्ली नोंद आसूंये.

नागार्जुनकोंडा, दुसरो शेंकडो, इसवी.

नॅशनल म्युझियम, नवी दिल्ली हांचे बरेपणान

दोळचांतलें किशीर

बरोवपी
रवीन्द्रनाथ ठाकुर

अणकारपी
आनन्दन एन. एन.

२०१७-१८-१९

साहित्य अकादेमी

Dolyantale Kishir (दोलचांतलें किशीर) :

Konkani translation by N. N. Anandan of Rabindranath Tagore

Bengali novel *Chokher Bali*.

Sahitya Akademi, New Delhi (1989).

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 60-00

© Sahitya Akademi,
First Published : 1989

SAHITYA AKADEMI
Head Office :
Rabindra Bhavan
35, Ferozeshah Road
New Delhi 110 001

Sales Department :
Basement in 'Swati'
Mandir Marg
New Delhi 110 001

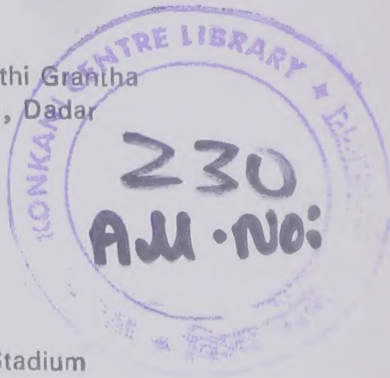
Regional Offices :
172, Mumbai Marathi Grantha
Sangrahalaya Marg, Dadar
Bombay 400 014

29, Eldams Road
Teynampet
Madras 600 018

Block V-B
Rabindra Sarobar Stadium
Calcutta 700 029

Printer :
Ravi Mudranalaya
Kadolkar Galli
Belgaum 590 002

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 60-00

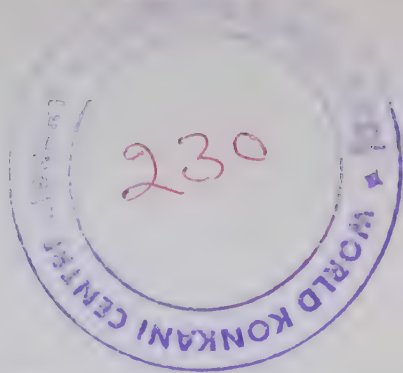
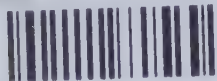
239
N → Rev
ANA

सूचना

साहित्यान्तली माजी प्रथम यात्रा धरनु पळयताना ' दोळ्यान्तलें किशीर ' (चोखेर बाजी) नांवांची ही कादम्बरी माजे पुस्तकांचे मधें मात न्हय, त्या कालाचे पुराय बड्गाळी साहित्य क्षेत्रान्तच नवेच एक नमुन्याची. भायरसून कांय सूचना ह्या विषयान्त माजे मनान्त येता म्हणपाचो तो प्रश्नूच दुरूह. सर्वांचेय परस सहज जबाब (जाप) ह्या धारावाही आनी दीघ काणिये खातीर मासीक-पत्रांचेर सभार काळाक उजवाडाक आयली आसा. वड्गसाहित्याचें नवें आडनांव अशें म्हळें श्रीशचन्द्रान. माजे नांवांचें समर्थन करूक प्रसन्न मनान जायना. फुडे कालाचे कोणाचेय कीर्तीचो अंश भागशीं येवपी एकल्यान घेवपाची ती अवस्था संकष्टाची त्या खातीर माजे मनाक भारी संकोच तांय भोगलो. आनी माजे मनान्तले मनान्त त्या विशीं झूझ चल्लें. पुण तान्त जिखचे खातीर हांव शकत उरलोंच ना. आनी ह्या पावटीय तें तशेंच उरलें.

वड्ग साहित्यान्त 'विषवृक्ष' नांवांचे कादम्बरीचें रस माजे मनान्त एक पैसार पुराय भोगलें आसा. तो दीस धरनु ते रस नवेंच उरलें. मागशीं तेच वड्गसाहित्याचें आडनांव जावपाक हेर कोणाकूय जातासयात. पुण त्या प्रथम पदवीची दूसरी आवृत्ती जावंचे खातीर हांव शकत नामलों. हांवे सम्पादप्याचे वाटेर पावल दवल्ले त्या कालाक माजो सह-सम्पादपी शैलेशाक विश्वास आसलो कि मासीक पत्राक पुराय वर्साक काणी रचून दिवपाचे खातीर हांव शकतलों. पुण तेन्नाच माजे मनान्त आखान्त भोगलो कि मासीक पत्राचेर उजवाडापाक लायक अशें सम्पादप्याचे दृष्टीन्त येवचें कांय बरवतु करचें कशें ? कांय बरवतु आवश्य तकीत भायर हाळचार जातालें. हाजे फुडेच व्हड काणियेर हांवे हात दवल्लो नासलो. पुण सान काणी सभार रचली आसली. ठीक सांगताना सान काणी रचपाची ह्या युगाचे कारखान्यान्तसूनूच. रचचे खातीर माका कांय कष्ट भोगनासले. सातानाचे हातान्त वीषाचे रूखाचें फळ कशें तशेंच आसलें. तेन्ना त्या क्षेत्रान्त अडचण भोगची कशें ? तशें हांव काणियांचे मधेंच उरलों. तांची चंदाय खूब स्पष्ट उरली. साजचे ते अलंकारान तांकां साजोवनु मुकार दाकवपाक लागलों. तांचो नवो स्वभाव आतां नष्ट जाला जशें उजान्त दवरनु हून करनु मारताना धातूची बळिष्ठ मूर्ती उत्पन्न जावचें, तशेंच मनान्तले ह्या संसाराचे कारखान्यान्तसून नूतना विना काणी उपजना. मानव म्हळे ह्या विधाताचे ह्या निर्मम सृष्टीचें

विवरण हाजे फुडचे काणियेक धरनु बड्गाली भाषेन्त उजवाडाक आयलेंच ना. ताजे उप्रान्त हो परदो दूरा काडून ह्या वाटेवयल्यान पळयताना क्रमान गोरा, घरान्ते आनी भायर, चतुरंग हीं दृष्टींत येतात. व्हडपण सांगचें न्हय, सान काणी रचतानाच माजी लेखनी ह्या संसाराक सामकीच परसून गेली म्हणूक जायना. संसाराचे घुडांतसून भायर येवन पळयताना मात निर्मम साहित्य रचूक जाता. पातळावन कविता रचपांतच ह्या संसाराचो समान दृष्टीन आलाप चलता. वड्गसाहित्याचें नवें आडनांव एक दीकावयल्यान आसतानाच माजे मनांत राश्ट्र-नीतीचे आनी समाजनीतीचे विचार येवनूच रावले. आनी एक दीकावयल्यान काणियेक आनी काव्यांक मनशाचे इतिहासार आसले त्या प्रभावा खातीर विचार आयले. थोडे थोडे ये विचारांची साधना करताना बूर्जपत्रां जमयतालीं—दोळ्यान्तलें किशीर 'नांवांचे काणियेन्त मांयची जाळ कितली की हाजी पातळावण केली आसा. तीणे महेन्द्रांक शत्रूचे लेकान 'दांतान-नाकटान' घास काडचें ना घाय घालचें न्हय ही मृगशाला पळयताना आमकां हिंस्र जन्तु कितलीं की आनी घटना कितली की हान्त आसात—यें देकयात. केवल घटनेंचें विवरण—एकाचे मागशीं एक ह्या लेकान करची न्हय साहित्याची नवी पद्धत. ती तांचे भीतरची काणी सामकीच तें चीरनु दाकवपाची हीच पद्धत 'दोळ्यांतलें किशीर' नांवांचे ह्या काणियेन्तली.

दोळ्यांतलें किशीर

विनोदिनीची आवय हरिमती आनी महेन्द्राची आवय राजलक्ष्मी दोगूय एकच गांवांत जनमलीं आनी एकसानीच खेळनु भोवनु वाडलीं. त्या कारणान तीजे धुवेचे लग्ना खातीर हरिमती राजलक्ष्मीक शरण पावली.

राजलक्ष्मीन महेन्द्राक आपोवनु सांगलें :- बाबा महीन, हरिमती साधू. तीजे धुवेक तुवें राकका. देकल्यारूय ती चित ना. एकले मदामाचे लागीसून ती अंग्रेजी शिकलीय आसा. आतांचे तरण्यांक तुमकां थोड्यांक ती पूराय साजतली.

महेन्द्र - माजे आवये, आतांचे तरण्यां पैकी हांव विना हेर सभार आमात न्हय ?

राजलक्ष्मी - महीन, तुजो होच दोष. लग्ना खातीर तूं कांय उलोचाकूय दीना.

महेन्द्र - आगे मजे आवये, लोकांत उलोपाक हेर कितले की विषय आसात, त्या कारणान हो एक दोष अशें लेकचें ना.

चेरडुपणारूच बापूस ना जालो महेन्द्राचो. देकून तो आवयक देकतालो सामान्य एकले चेरडान देकचे लेकान न्हय. ताजी प्राय बावीस वर्सां लागी जाली. एम-ए-पदवी घेतली आनी आतां डाक्टरपणाक सीकता. पुण कुस्कूट कारण सांगून आवयचे कडेन कोप काटपाचें आनी आवय कांय तरी नासल्यारूय शाड्य धरपाचें अशें चेरडुपणाचें चापल्य आतांय तो दाकयता. कंगारूचे सारकें आतांय ताका आठवता आवयचे हरदुयाची हूनसाण, आहार-विहार आराम-विराम हांत पूराय ताका आवयचो साहाय अवश्य भोगतालो. मागीर एक वेळा राजलक्ष्मीन विनोदिनीचें लग्न करपाक खातीर निर्बन्धु करताना महेन्द्रान म्हळें :- 'मजे आवय गे, तुजी आशा तकीत जाऊं. पुण तीका एक पळवपाचें आसा हांवें.'

आनी जेन्ना चलेक देकपाचो तो दीस पावलो तेन्ना ताजें मन परतलें :- 'तीका देकपान गूण कितें ? आवयचे आनन्दा खातीर हांव लग्न करतां. देकून

बरें-वायट विचिन्तन करपाचें कित्याक ?' अशें म्हणूक लागलो तो. पुतालो उत्रां आयकताना राजलक्ष्मीक मनांत उत्ताप भोगलो. पुण शुभवृष्टीचे वेळार ताजें मन परतून आपणाले मनाक अनुकूल जातलें अशेंच तीणे लेकलें.

तशें तिणे लग्नाचे दीसा खातीर निश्चय केलो. दीस लागी पांवता-गांवता महेन्द्राचें मन अस्वस्थ जावपाक लागलें. दोन-चार दीस फुडे धरनु तो सांगूक लागलो :-

‘ ना मे मजे आवये, माजान हें जावचें न्हय.’

सानपण धरनु महेन्द्राली आशा पूर्ती जावपाक देवांनी ना मनशांनी खेटदें कांय घालप नासलें. देखून ताजी आशा पुराय बाधा कांय भोगनासलेंच माध्य जाताली. तशें हेर मनशांचे आशेचो भार ताका असह्य भोगतालो. आपणान मनांतच दिलो तो सपून आनी लग्ना विषयांत हेरांगेलो निर्बन्ध ताका तांत विमुख केलो.

बिहारी महेन्द्राचो व्हड संगती आसलो. आनी तो महेन्द्राक ‘अन्ना’ अशें आनी ताजे आवयक ‘आवये’ अशें ऊलो दितालो. स्टीम दोणीचे मागशीं कशें मान दोणी वता तशेंच महेन्द्रालो भार व्हांवचाक अवश्य एक उपाय म्हणून राजलक्ष्मीन ताका लेकलो आसलो. पुण तिका ताजेर पूतांचेर आसत्या परस वात्सल्य भोगतालें. राजलक्ष्मीन ताका आपयलो आनी सांगलें :- ‘ बाबा, हें तुवें करनु दीवका. नासत्यार गरीब ती बायल-’

बिहारीन हात जोडून सांगलें :- मजे आवये, हाजे खातीर मात निर्बन्ध करनासलें माका सोडका. अन्नान सोडून उडयली ती मिठाई सभार वेळा तुजे आशेक अनुसरून हांवें खेली आसा न्हय पुण लग्ना खातीर असो निर्बन्ध करचो न्हय.

हें आयकत तिका ताजेर दया- काकुळत दिसली. विनोदिनीचो बापूय व्हड धनी नासलो. जाल्यारूय आपले एकलेच त्या धुवेक मिशनरीचे लागी सोडून अंग्रेजी आनी सीवण शिखयली. तिजो लग्न करनु दिवपाची प्राय दाण्टवली. पुण ताणे त्या खातीर मात श्रद्धा दवल्लीच ना. तशें आसताना तो मरनु गेलो. मागीर हरिमतीन धुवेक साजचो एकलो चेलो खंय मेळता म्हणु सोदपाचो प्रारंभ केलो. देणे दिवपाक सभार कांय धन नासल्यान तिका प्रयास भोगलो. चेलेंक प्राय चडत रावली.

चड सांगचें कित्याक ? राजलक्ष्मीन मुकार सरनु विनोदिनीचें लग्न करयलें. आपलो गांव बाराशतांतले भावालो पूत आसलो व्हरेत. थोडे दीस उप्रांत तो मरनु गेलो. तें खबर आयकत महेन्द्रान हासून म्हळें : हांवें तिजें लग्न केलें ना व्हड भाग्यच. मजी बायल रांड जाल्यार मजी अवस्था कितली की परितापकर उरवली.’

2

तीन वर्सां उप्रांत एक दीसा आवय आनी पूत जावनु उलवप चलें : बाबा, लोक माकाच न्हय निन्दा करतात.

‘ आवयन ताचो कांय नाश केलो ? ’

‘ लग्न केल्यार पूत वेगळेक अधीन जायत अशे भयान हांव तुजे लग्नाक अडचण राबतां ’ अशें म्हण्टात लोक.

‘ तें भय भोगचेंच न्हय ? तरी हांव एकली आवय उरलीं प्राण खडीत आसा तितलोच काळ पूताले लग्नाक अडचण उरतलीं. लोकाची निन्दा लेकचीच ना. ’

राजलक्ष्मीन हासून म्हळें : तुजीं उत्रां आयकू चन्द ?

बायल आयल्यार पूत केन्नाय तिजे लागींच उरतलो. तेदोळ स्नेहान कष्ट भोगून वाडयले आवयक तेन्ना कितले की दूरा राबका जातलें ! तें आवयक रूच-तलें पुण माका रूचचें न्हय.

राजलक्ष्मीक पूतालीं उत्रां खूब रूचलीं आनी तेन्ना मात आयलें आपले राण्ड भावजेक आपोवनु सांगलें : आयकलीं की तुवें महेन्द्रालीं उत्रां ? बायल आयल्यार आवयक दूरा करीत ह्या भयान ताणे लग्नच करचें न्हय अशें म्हण्टालो. अशीं उत्रां तुवें हेर खंय पुण आयकलीं आसा कांय ?

मावसेन सांगलें : पूतालो चेरडू खेळ चड चड जाता. कितेंय त्या त्या वेळार करचेंच बरें. आवयले वोर्लाक धरनु भोवपाची ताजी प्राय ? बायलेक घेवनु घरभार करका जाले ह्या प्रायेर सान चेरडुवां वरीच उलोचें आयकत मकाच लज्जा भोगता.

हीं उत्रां मरळ जावयात पुण राजलक्ष्मीक गोड दीसलीच ना. विशेष जावनु त्या वेळार. तीणे म्हळें : मजे चेल्याक माजेर हेरांचे चेल्यांक आसत्या पैकी स्नेह भोगल्यार तुवें लज्जेवचें कित्याक ? चेरडुवां आसल्यांक मात ताजें मर्म कळतलें ! ’

राजलक्ष्मीन आठयलें कि चेरडुबाळ नासले भावजेक तीजेर जाळ दीसता.

भावजेन सांगलें : तुमीच सूनैक हाडचे खातीर उलयलीं. नासल्यार माजो त्या विशीं उलवपाचो कांय अधिकार आसा ?

राजलक्ष्मी-कांय मजे चेल्याचें लग्न करनासल्यान तुजी तान-भूक वचना ? ताका वाडोवनु एकलो मनीश करूंक कळता जाल्यार मुकार ताका जाय तें करूंकय माका जातलें. साहायाक कोणूय येवचे ना.

हीं उत्रां आयकत तिजे दोळ्यांत दुकां भरलीं आनी एक उतर तांय उलयनामलें ती थंयसून चल्ली. महेन्द्राकूय व्हड घाय मनांत जालो आनी तो कालेजांतसून सकाळींच परत येवनु मावसेले कूडांत चल्लो. सकाळीं तिणे सांगलें

कितें तें ताजेर प्रीतीन बिना कांय वायट मनांत दवरनु न्हय आसलें. हें ताकाच समजतालें. तिजे भयणीची एकली धूव आसु-बापूस नासली आसा आनी तिजें लग्न महेन्द्रान करुन तिका आपणा लागीच हाडून राववपा खातीर तिजी व्हडी आशा उरली. हें खबर महेन्द्राक कळतालें. पुण लग्ना विषय ताका रुचचो नासलो. आनी मावसेली आशा ताका भोगली कि स्वाभावीक आनी सभार काकुळतेची. महेन्द्र तिजे कूडांत चल्ले त्या वेळार थंय दीसाचो उजवाड भो ऊणे आसलो. मावसी दोळ्यांत दुकां घेवनु जनेलार मातें वावगोवनु तोण्ड कशें की जावनु वैसली ताणे देकली. लागीचे कुडांत तिजे खातीर वांटून दवल्लो आहार हात लायनासलेंच पळो आसलो.

थोडे कांय कारणान रडचो महेन्द्र. हें देकत ताजे दोळे भरले. 'मावसे' अशें ताणे स्नेहान उलो दिलो. अन्नपूर्णान हस्तमुखान म्हळें. 'यो, महीन, बैस.' महेन्द्र 'सभार भूक लागता पोटाक. कांय खावंचाक जाय.'

महेन्द्रालीं कुसुरती समजून अन्नपूर्णा दोळ्यांतलीं दुकां हातान पुसून आहार खावपाक वचून बैसली. महेन्द्राकय आहार वांटलो.

महेन्द्रालें हरदें काकुळतीन भरलें. मावसेचें मन शेळ जालें आनी तिणे जेवण केलें देकून ताणे तीजे लागी नीमगीलें. मावसे फुडे एक पावटी तुमी सांगलें कि तुमची एकली धुवडी आसा. तिका एक पळयल्यार चित नासलें.'

ताणे सांगून सरले मात्रानूच ताजे मनांत भय दिसलें. अन्नपूर्णान हासून म्हळें : 'महीन, तुजे मन लग्नार घुमलें कितें ?'

मन तडतडेवनु महेन्द्रान सांगलें : 'ना ना. माजे खातीर न्हय. बिहारीचे लग्ना खातीर. ताणे लग्नाक संमती दिली. चेलेंक पळवचे खातीर एक दीस स्थीर करचो निश्चय मात जाय.

अन्नपूर्णा-आहा, बिहारी पती जावनु मेळपाचें भाग्य कांय तिजें आसा ? बिहारी सारको एकलो पती मेळपाचें तिजें कपालांत कांय बरयलें आसा ?'

महेन्द्र मावसेले कूडांतसून भायर वतालो देकलो राजलक्ष्मीन आनी नीमगीलें : 'इतलोच वेळ कितें उलयतालीं ?' महेन्द्र - 'विशेष म्हणून कांय ना. फडीपान घेवपाक गेलों.

आवयेन सांगलें : तुका फडीपान मजे कूडांत दवल्लें आसलें न्हय ?'

उतर कांय दीनासलेंच महेन्द्र थंयसून चल्लो.

राजलक्ष्मीन अन्नपूर्णाले कूडांत चडताना रडुन रडुन दोळे सुजले देकत तिणे मनांत सभार कांय आठयलें. आनी तिजे कडेन नीमगीलें : 'व्हय गो, जाय आसलेंय न्हय आसलेंय सांगून मजे पूताक लागी काडताली ?' आनी ती वोगी थंयसून चल्ली.

3

चेलक देकपा खातीर केलो तो निश्चय महेन्द्र विमरलो आसलो. पुण अन्नपूर्णाक तो विसरूक जायनासलो. तिणे चेलक राकून येताले तिजे म्हांताक श्यांमबाजारांतले ताजे घरकडे चीट धाडून दिलें कि चेलक पळवपाचो दीस स्थीर करुन जाणोंका अशें.

दीसाचो निश्चय जालो हें आयकत महेन्द्रान म्हळें :

‘मावसे, कित्याक ह्या कार्यांत तटतटेता ? हांवें हो विषय बिहारीक आनीकूय सांगलोच ना.’

अन्नपूर्णा- आनी करचें कितें महीन ? आमी सांगले तेच दीसा पावनासल्यार ती कितें लेकतली ?

महेन्द्रान बिहारीक आपोवनु हाळो आनी पुराय कथा ताका सांगली : कसलेंय जाओ आमकां एक वचूनूच येवचें. तरी तुका चेली लागलीच ना तांकां तूजें मात्यार दवरूक जाता कशें ?

बिहारी - तें माका समजना. मावसेले धुवडेक पळोंचाक वचून ती माका लागची न्हय म्हणपाचें कशें सम उरता ?

महेन्द्र - बरें उतर हें.

बिहारी - हो महीन अन्नान केलो व्हड अन्याय. हेरांचे मात्यार भार चडवनु तुमी कांय नेणतल्यावरीच रावचें सम न्हय. मावसेचे मनाक घाय घालचे खातीर मजें मन दुकता.

महेन्द्रान लज्जेन आनी रागान म्हळें : तूं कितें करूक वता ?

बिहारी - अशें तिका माजे खातीर व्हड मोह अन्नान दिले खातीर हाव तिजें लग्न करतां. पोळोंचाक वचो तो कोलाहल कांय नाका.

बिहारी अन्नपूर्णाक देवी वरीच भक्तीन पळयतालो. मागशीं अन्नपूर्णान बिहारीक आपोवनु सांगलें: पूता, तुवें चेलक पळयनामलें तिजे लग्न करचें कशें सामकी जाता ? तरी ती तुका साजचीच न्हय तुवें तिजें लग्न करचेंच ना. हें हांवें तुका आतां सांगचें.

निश्चित दीसा महेन्द्र कालेजांतसून परत आयलो आनी आवयक सांगलें: ‘मजो पाट्याचो कमीस आनी मलमलाचीं वस्त्रां दी.’

आवयन नीमगीलें: कित्याक ? तूं खंय वता ?

महेन्द्र-तें खबर हांव तुका मागशीं सांगतां. आतां तूं माका मजीं वस्त्रां दी. महेन्द्र साजचे वरीच वस्त्रां नेसलो.

वेगळ्याले खातीर जाल्यारूय चेलेंक पळवंचाक वच्चें वेळार केस सामकीच वळवंचो आनी वस्त्रांचेर परमळ लावंचो तरण्यांचो धर्म.

तशें संगती दोगूय चेलेंक पळोवंचाक गेले.

चेलेंक राकतालो तिजो बापल्यो अनुकूलबाबू. ताणे श्यांवाजारांत आपणान जोळले धनान व्हड एक माळिये घर बांधयलें आसलें. हेर घरांपरम तें ऊंच राबलें. दळिद्री भावाले मरण जाले उप्रांत ताणे घूवडेक आपण्याले घग्कडे हाळी. मावसी अन्नपूर्णान सांगलें: ' तीं माजेलागी राबो. ' तें ताका लागतालें जाल्यार ताणे तिजे खातीर पैसे खर्चूचें ना आसतालें. पुण आपण्याक गौरव ऊणे जायत अशें लेकचे ताणे अन्नपूर्णाक निराश केली आनी आशाक आपणालागीच राबयली. आनी एक वेळार तांय तिका अन्नपूर्णाक पळोवंचाक सोळीच ना.

तिजे लग्नाची आलोचना करचो तो वेळ पावलो. पुण आतां लग्नाचे विषयांत ' यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ' हें प्रमाण फलाक आयलेंच ना. खर्चाची आलोचना भावनेक लागूनूच येता. देण्याखातीर अनुकूलबाबून मांगचें हें : माका चेलीयो आसात. तसो हांव हिजे खातीर कांय करूंक कशें शकतलों ? '

अशें चल्ले थोडे काळ. तेन्ना महेन्द्र चन्दायेन न्हेसून परमळीक तेल पुसून पावलो.

तो चैत्र मैन्यांतलो दीस आसलो आनी सूर्य अस्तमेवचाक लागलो आसलो. दुसरे माळियेचे दक्षिणेदीकावयले सोप्यार एक कडेन थापल्यो चित्रांकित ईदूचो थंय रुप्यांचे ताटांत फळां मूळां आनी गोडसें दवल्लें आसलें, आनी शिशिरबिन्दून अलंकृत दोन रुप्या ग्लासांत शेळ उदक: लज्जेन महेन्द्रान आनी बिहारीन खाज खायलें. खालाक इटाळांतलें फूलझाडांक शिपतालो माली. ओले रेवेंचो परमळ घेवनु अग्यलें चैत्रमैन्यांतलें वारें दक्षिणेदीकारसून महेन्द्राले धवे आनी परमळीक वस्त्रांचें तलव वार्यान हाललें. लागीचे दारवाट्यांचे सीरेंतल्यान ल्हवूच हासचो आनी कानांत उलोवचाचो आनी कंकणां आडळचो शब्द आयकलो.

आहारा उप्रांत भीतर पळवनु अनुकूल बाबून उलो दिलो :

' चुनी, फडीपान घेवनु यो गो.'

ताणे सांगतानाच तांचे मागशीं आसलें बागील उकतें करनु लज्जेन मातें बावगोवनु एकली चेली येवनु राबली हातांत फडीपानाचें ताट धरनु ताजे लागी. आनी ताणे म्हळें : ' लज्जेता कित्याक ? ताट तांचे मुकार दवर.'

तिणे ताट सोयऱ्यांचे मुकार मातें बावगोवनु आनी हात कडकडेवनु दवल्लें. त्या वेळार सोप्याचे पश्चिमे दीकारसून अस्तमेवचे सूर्याचीं किरणां तिजे लज्जेन बावगले तोण्डार मारनु ताका उजवाडायलें. तेच वेळार महेन्द्राची दृष्टी कडकडे-वंचे तिजे तोण्डार धावली. देकतल्यांक काकुळत दिसचें उरलें तिजें तोण्ड.

ती परत वचाक घुमली आनी अनुकूलबाबून तिका आडावनु म्हळें : वचें न्हय चुनी. बिहारीबाब, ही माजो धाकलो भाव अपूर्वाली धूव. तो पापियु मरनु गेलो. आनी तिका हांव विना हेर कोणूय ना. ' हें सांगून ताणे दीर्घ एक उस्वास सोळो.

महेन्द्राक अनाथ त्या चेलेचेर दया दिसली आनी तो एक वेळा लागी तिका चोयलो.

तिजी कितली पिराय हें कोणाकूय समझनामलें.

बारा-तेरा वर्सा उरतलीं अशें सांगताली तिजी घरकारां पुण चौदा-पन्ना म्हळ्यार तें चड आसतलें. हेरांचे अनुग्रहान वाडून येताली तीं देकून तितलीच पिराय तिका पळयताना दिसनामली कि ती एकली तरणी. दया-काकुळतीन महेन्द्रान नीमगीलें : नांव कितें तुजें ?'

अनुकूलबाबून तिका म्हळें : ' सांग गो तुजें नांव.'

आनी तिणें ताका अनुसरून मातें बावगोनूच सांगलें :

' माजें नांव आशालता.'

तें आयकत महेन्द्रान आप्याप म्हळें : ' अनाथ आशे, काकुळतपणाचें तुजें नांव कितलें की आनी कोमळ कण्ठ तुजें कितलें की.'

परत येवंचे त्या वेळार महेन्द्रान म्हळें : ' बिहारी, ह्या चेलेक तुवें सोडचें न्हय.'

बिहारी ताका स्पष्ट उतर दीनासलो. पुण मांगलें ताणें :

' तिका पळयताना तिजे म्हावेचो उगडास येता. तिजे वरीच लक्ष्मीच आसका.'

महेन्द्र- ' कांय तुका आतां समझलें कि हांवें तुजे मात्यार दवल्लो तो भार तुवें लेकले तितलोच व्हड न्हय.'

बिहारी-न्हय : तो माका व्हावंपाक जावंचोच.

महेन्द्र- कण्ठ भोगतात जाल्यार सांग. तो भार हांवूच व्हावतां. कितें सांगता ?

बिहारी गम्भीर तोंडान ताका एक चोयलो आनी नीमगीलें : ' महीन अन्ना, कांय तुवें सांगचें हें सत्य ? तरी हें सत्य व्होगी निश्चय करचें. तुवें तिजें लग्न करताना मावसेक आपले धुवडेक केन्नाय लागीच राबोवनु पळोचाक जावचे खातीर भारी संतोष भोगतलो.'

महेन्द्र- ' कांय तुका पीशें ? तरी तें जावचें सभार फुडें जातालें.

आनी बिहारीस कांय विरोध ताका सांगलोच ना. महेन्द्र सीधा आसली

वाट सोडून घुमनु भोवलो आनी घरकडे पावलो. आवय त्यावेळार गोडमें करताली. मावसी परत आयलीच नासली.

महेन्द्र एकलोच ऊंच वचून मांदरी पातळावनु पळो.

कालीकातांतले माळियेंचे ऊंचार शुक्लपक्षांतले सप्तमीचो अर्धचन्द्र गव्द कांय करनासलेच आपणालीं अपरूव मायामन्त्राचीं फिरणां शिवंडायतालो. राजलक्ष्मीन ताका सांगलें कि रातीचे जेवणाचो वेळ जालो. पुण ताणे आळमायेन सांगलें. 'आवये, हांगा पडूक लायक आसा. आतां उठोवचाक जायना.

तिणे म्हळें : सीत हांगा हाडतां.

महेन्द्र - नाका, आज माका कांय नाका. हांवे जेवण केलें

राजलक्ष्मी - खंयसून जेवलो तूं ?

महेन्द्र - ती व्हडी एक काणी मागीर मांगतां तुका.

पूतान अशें फुडली रीत सोडून सांगले कारणान मानीष्ट तिका मायलें ना आनी ती परत वचाक घुमनु देवचाक लागलीं. कांय उतर दोनामलेंच.

त्यावेळार घडीभीतर महेन्द्रान मन तापून परणे रीतीनूच तिका सांगलें. 'आवये माजें जेवण हांगाच हाडचें.'

आवयन म्हळें : तरी तुका भूक ना, जेवचें कित्याक ?

अशें आवय आनी पूत उलोवनु झूझून जाले उप्रांत महेन्द्र आहाराक वेंसूक गेलो.

4

राती महेन्द्राक नीद आयलीच ना. फांत्यारूच तो बिहारीले घरकडे वचाक भायर सरलो. थंय पावनु म्हळें : भावा, माका दीस्ता मावसे मनांतलें हें कि घुवडेचें हांवेंच लग्न करचें.

बिहारी - त्या खातीर इतलीच चिन्ता केली कित्याक ? मावसेली आशा तीच. तें तिणे सभार रुपान कळयिली आमा न्हय ?

महेन्द्र - हांवूय सांगतां तेंच. तरी आशाचें लग्न हांवें केलेंच ना मावसेक केन्नाय तें दुखाक कारण उरतलें.

बिहारी - तशें जावयात.

महेन्द्र - तो अन्याय हांवें केलो म्हणचें माका कशें रुचतलें ?

सहज नासले उत्साहान

बिहारी - भेश ! जावका आसलें तेंच पुण ही बुद्धि काल दीमका जालेली.

महेन्द्र - एक दीस पेल्यान चले मात्रान जालें कितें ?

लग्नाची चिन्ता मनांत घेऊन दवरूक महेन्द्राक जायनासलें. आनी ह्या विशीं चड कांय उलोचें करचें न्हय अशो ताणे निश्चय केलो.

आवयक ताणे सांगलें : आवयगे हांव तुजें उतर राकनां लग्नाक आतां तयार आसा.

भावजेन केले त्या यात्रेचो आनी महेन्द्रान न्हेसून पुसून भायर सरलेल्याचो उद्देश्य आतां समजलो अशें तिणे मनांतच म्हळें. आपली अपेक्षा तितलीच आयकचो न्हय पूत. पुण अन्नपूर्णाचे हाताचो चमत्कार कशें फलाक आयलो हो आलोचना करताना ती पुराय प्रपंचाचेर असंतुष्ट जाली आनी म्हळें : ' आसूं, बरी एकले चेलेंक हांव सोदतां.'

महेन्द्र- हांवे एकले चेलेंक पळयली- आशा.

राजलक्ष्मी - ती साजची न्हय.

महेन्द्र - तिजो दोष किते आसा ?

राजलक्ष्मी - ती कुलाची न्हय. तिजें लग्न करताना आमचे कुटुंबाक सुख खंय मेळता ?

महेन्द्र - तांत माजें दुख कांय ना. माका सुख मेळतलेंच.

पुताले मेकंटमुष्टीन तिजें मनाचे काठिण्य वाडलें. सीधा तिणे अन्नपूर्णाक देकून म्हळें : ' आवय बापूस नासली लक्षण नासली त्या चेलेंक माजे पूताचे माथ्यार दवरूक लेकता आनी ताका माजे लागीसून दूरा करूक लेकता, तूं ? देवा, एक भूतच हें !

रडून अन्नपूर्णान सांगलें : हांवें कांय लग्नाविशीं ताजे लागीं सांगलेंच ना. तुमचेकडेन ताणे कितें म्हळें हें कशें माका कळचें ?

महेन्द्राले आवयक हाजो कांय विश्वास जालो ना.

त्यावेळाच अन्नपूर्णान बिहारीक आपोवन सांगलें :- हांवें आठयलें कि तूं माजे धूवडेक वारडीक करतालो. आतां हें कितें अशें आयकलें ? एक लागीं तुवें माका उतर दीवंका. तरी तूं तिजी रक्षा करना हांव व्हड अपमानांत बुडतलीं. ती लक्ष्मीत्व आसली आनी तुका साजचीच हांत कांय दुबाव नाका.

बिहारी - मावसेन इतलेंच उलोचें कित्याक ? ती मावसेली धूवडी म्हळ्यारूच पावलें. चड कांय सांगचें ना. पुण महेन्द्र -

अन्नपूर्णा - ना पूता, तुवें तिजें लग्न करका हो निश्चय हांवे केलो. महेन्द्रान तिजें लग्न करचें माका रुचचें न्हय.

बिहारी - मावसेक अनिष्ट जाल्यार आनी कांय त्या खातीर उलोचेंच ना.

सीधा ताणे राजलक्ष्मीक देकून सांगलें :- आवयगे, हांवे मावसेचे धूवडेचें

लग्न करूंक निश्चय केला. माजे घरकडे बायल मनीश कोणूय नामल्यान लज्जा सोडून हांवूच सांगूक आयलां.

राजलक्ष्मी-भारी संतोष बिहारी ती लक्ष्मीत्व आसली चेली. तुका साज-चीच. हेर कोणूय व्हरनासलें चोय.

बिहारी-हात सोडून वचें कशें. महीन अन्नानूच तिका माजे खातीर सोधून हाळी.

हें पुराय देकत-आयकत महेन्द्राक तिजो लग्न करपा खातीर तान वाडलो. तो आवय आनी मावसी दोगांचेरूय रागान काळकासूर पुण आपणान बैसून सोखचें ते कूडांतच आश्रय पावलो.

राजलक्ष्मी दोळ्यांत दुकां भरनु अन्नपूर्णाले कूडांत चल्ली आनी म्हळें: भावज, मजो पूत लग्नच करनामलें घर सोडून वचत. ताजी तुवें रक्षा करचें.

अन्नपूर्णा-व्होनेन कांय एक भीवचें ना दोन दीसां भीतर महेन्द्राचो राग नीवतलो.

राजलक्ष्मी-तुका ताजो स्वभाव कळनामल्यान मांगचें हें. आग्रह साध्य जायनामल्यार तो कितेंय करीत. तूजे धुवडेक कशेंय पुण-

अन्नपूर्णा-व्होनी, तें कशें ? आतां तिजे लग्न बिहारीन करचो निश्चय पुराय जालो न्हय ?

राजलक्ष्मी. ' तें परतूक कांय एक प्रयाम ना. ' म्हणून तीणे बिहारीक आपयलो. आनी सांगलें. : - पूता तुका हांव हेर एकले चेलेंक सोधून दीता. हिका तुवें सोडका. ही तुका साजची न्हय.

बिहारी-आवयन सांगचें तें जावचें न्हय. पुराय निश्चय करनु जालो.

दुसरीय राजलक्ष्मीन अन्नपूर्णा लागीच सांगलें :- भावज, तुजे पाय धरतां. तुवें एक उतर बिहारी लागी सांगल्यार पुराय समच चलतलें.

अन्नपूर्णान सांगलें :- बिहारी, हें हांवें तुका कशें मांगचें ? सांगनामलें रावचें कशें ? आशाचें लग्न तुवें केल्यार माका कांय पुण दुख्ख भोगचें न्हय पुण हांगा चलचो कोलाहल तुकाय कळचो न्हय ?

बिहारी-कळचोच मावसे, तुवें सांगलें कितें तें हांव करतां. पुण लग्ना विषय माका तुवें सांगचोच न्हय.

आनी बिहारी थंयसून चल्लो. आपणाले दोळ्यांत उदक भरलें पुण महेन्द्राक वायट कांय दीसपाखातीर भयान अन्नपूर्णान दोळे पुसले. जावचें पुराय बरें अशें मनाक धैर्य दिलें.

अशे राजलक्ष्मी अन्नपूर्णा आनी महेन्द्र हांचे मधें काळकांत कठीण पुण

निश्चब्द झगडीं अनेक चल्लीं. आनी लग्नाचो दीप पावलो. मंगल्याचे दीवे जळयले आसले. गीतां आयकलीं. तरेकतरेचें गोडसें तैयार जालें.

भंगार-जायें घालनु साडी-चोळीं न्हेसून सुन्दर शोभीत देहान लज्जेन बावगल्ले तोण्डान आशान आपले नवे घरकडे पाय दवल्ले. आपले जीवनाचे वाटेर काण्टे आसात की-ही चिन्ता तिजे मनांत नासली. मात न्हय आपणाक धुवे बरीच स्नेह दीवची अन्नपूर्णाक देकत, तिजे लागीं पावचाकूय, तिजे मनांतलें दुख्ख पुराय उबून गेलें. मनांत आश्वाम आनी आनन्द भरलो.

लग्ना उपरांत राजलक्ष्मीन महेन्द्राक आपोवन सांगलें : ' तुजे बायलेंन थोडे दीसांक तिजे म्हांताले घरकडेच राबचें बरें उरतले. अशें मजे मनांत दिसता.

महेन्द्र- तें कित्याक मे मजे आवये ?

राजलक्ष्मी- लागींच तुजी परीक्षा न्हय आनी तुका त्या खातीर कांय वाचचें- सीखचें न्हय ?

महेन्द्र- कांय हांव एक मान चेरडूं ? माका चागबल्लाव समझूक जावची ती पिराय आतां जाली न्हय ?

राजलक्ष्मी- आतां हांवें मांगचें आयकल्यार कितें तुका ? सीखपाचें एक वरस मात न्हय आनी आसा ?

महेन्द्र - तरी तिजी आवय-बापूस उरलीं तुवें सांगलें ते बरे उरतालें. आनीकूय तिणे म्हांताले घरकडे राबचे माका रुचचें न्हय.

राजलक्ष्मी- (आप्याप) - देवा, तो जालो यजमान. आवयन सांगचें कांय ताणे आयकश ना. लग्न जावनु एक दिसानूच कितलो की परतलो ! आमचे कालाक असले बायलगाण्ड्याक देकलोच ना.

महेन्द्रान आवयक समझावपा खातीर म्हळें :- ' आवयन कांय भीवचें ना. परिक्षेक कांय अडचण जायनासलें हांव चलतां.'

5

राजलक्ष्मी सन्तोषान सुनेक घराचें काम सीखपाक लागली. उग्राणांत, रांदपाकूडांत आनी देवाकूडांत सुनेचो दीसा वेळ पुराय तिणे काडयलो आनी रातींत आशाक आपणाले कूडांत नीदेवपाक सोडताली. तशें आपले जनांक सोडून आयले खातीर कांय दुखांत बुडुक तिका वेळ दीनासली.

पुण अन्नपूर्णा, तिणे आपले कडेन येनासलें, तिका दूराच राबयताली.

आपणा परस पिराय आनी जोर आसचे एकल्यान कोवू खावनु ताजें रस

पूराय पित्यार धाकल्याक तें तडसूक जावचें कशें ? तशें दीसले महेन्द्राक. आपले बायलेचो तरणेपणा वेळ आपण मूकारूच घराकामांत खर्चून वचें ताका तडसूक जावचें कशें ?

महेन्द्रान अन्नपूर्णाक सांगलें :- मावसे, आवयन सूनैक्यानि अशें कठीण काम करयत उरचें माका तडसूक जायना.

राजलक्ष्मीन आशाक्यानि करवचें तें काम चिके चड अशें भोगतालें अन्न-पूर्णाकूय. पुण तिणे ताका अशेंच म्हळें : कितें महीन, कांय तिणे घराचें काम सीखपाचें न्हय ? ये कालाचे चेलिये चेगडूवांनी तिणेंच नोवेल वाचून आनी सुीवण सीखून बैसचें कशें साजता ?

महेन्द्र - तें कशेंय जाऊ ! आतांचे चेलियेन आतांचे रीतीनूच वाडचें. तरी मजे बायलेक नोवेल वाचपान रस मेळता तांत हासपाचें कांय आमा ?

अन्नपूर्णाचे कडांतसून पूताचो गवद आयकत राजलक्ष्मी पूराय काम मोडन थंय पावली आनी व्हड कष्टान सांगूक लागली :- कमली ही बोबाट हांगा ?

महेन्द्र - आमी हांगा बोबाट कांय माल्लीच ना. दासी लेकान तिजे कर्त्यानि काम करवपाचें न्हय हेंच हांवे सांगलें. हें आयकत आवय सभार कोपून उलयली :- सांग तू, हांवे कशें तिजो उपचार करचो ?

महेन्द्र - तिका वाचूक-बरवचाक सीखवचे खातीर मजी तान व्हड.

कांय उलयनासलेंच राजलक्ष्मी सुमसूमीच चल्ली आनी सूनैचे हाताक धरनु परत तिकाय घेवनु आयली. आनी महेन्द्राक सांगलें :- ही पळे तुजी बायल. वाचय-बरवय सीखय-कितें जाय तें कर.

इतलेंच सांगत ती अन्नपूर्णाचे दीकान घुमली आनी म्हळें, 'भावजेन माप करका, तुजे धुवडेलागी हांव कांय चुकलीं जान्यार, तिजे मोवाळ-मोगाळ हातांक हांवे हळदी माया लागयली. आनी तूं तिका धय लाय लाळन कर. तिका पायांर पाय दवरनु वाचय-बरवय सीखय. दासी हांव जातां.' म्हणून तिणे आपले कडाचें वागील व्हड गवदान बन्ध केलें.

हें आयकत अन्नपूर्णा मनांतले क्षोभार खालाक पळी. आपले खातीर घरांत आकस्मीक जालें ह्या विप्लवा खातीर लज्जेन भयान आनी दुख्खान आशाचें तोण्ड बावलें. महेन्द्राले मनांत राग भरलो आनी ताणे आप्याप म्हळें हें लागचें न्हय. माजे बायलेक बरेंवायट करचो-सीखवपाचो भार माजेरीच आसचें, हेरांचेर न्हय.

उप्रांत महेन्द्राक कालेज परीक्षा बन्धुबान्धव समाजाची मर्याद हांत एकांतूय श्रद्धा ना जाली. ताणे आपले कामांत श्रद्धाच दिली ना. आनी लोकांचेर दृष्टी तांय व्हरनासलें आपले बायलेक सीखवपाकूच लागलो.

अभिमानवंती राजलक्ष्मीन मनांत सांगलें : तरी पूतान आनी सूनेन उपास घेवतु पळ्यार आपण तांकां घूमन चोयश ना. आपण एक पळयता कि तो कशें आवयचो साहाय्य नामलें वांचता.

थोडे दीस चल्ले. पुण पूतान-सूनेन मन तापून तिजे देरलांत येवचें राजलक्ष्मीक देकूच जालें ना. तिणे मनांत स्थीर केलें कि तरी महेन्द्र माप मागून येता आपणान माप करचें. नासल्यार ताजें मन सभार दुकतलें.

पुण पूतान माप मागलेंच ना. आपणानूच क्षमा करचें अशें भोगलें राजलक्ष्मीक. पूत अभिमानवंत. त्या कारणान आवयन अभिमान घेवतु भोवचें कशें साजता ?

दुसरे माळियेर एक सान कूडांत महेन्द्र नीदतालो आनी बैसून सीखतालो.

थोडे दीसाक पुताली न्हेमवण हांतलूण कूडांतलें सामान हांचेर कांय तिणे श्रद्धाच दीवप नामली. थोडे दीसांक आवयचें कर्तव्य कांय करनासलेंच राबले कारणान तिजें हरदें दूध भरले स्तनां वरीच भीतरचे भीतर तटतटलें.

आतां महीन कालजांत चल्लो आमतलो. ताणे परत येवंचो वेळ भीतर ताजे कूडांतलें पूराय सामकीच साजोवनु दवरचें आनी ताणे येताना आवयचे हात थंय धावले देकत ताजें मन परततलें अशें तिणे लेकलें. आनी दोनपारां मेटां माडोवनु वयर ताजे कूडांत पावली. कूड उगें उरलें. कांटो चळया वरीच ती थंयच राबली. तिणे देकलें कि महेन्द्र खालाल हांतणार पळो आनी बायल ताजे पाय परसीता. दोनगरां बारां वरांचेर कूडाचें बागील उगें दवरनु पूतान आनी सूनेन अशें दाम्पत्यलीलेंत बडले कारणान राजलक्ष्मीक लज्जा आनी ते धिक्कार पासवत कोप भोगलो आनी ती एक उतर तांय उलयनामलेंच तोण्ड बावगोवनु खालाक देवनु गेली.

जशें थोडे कालाक पावस नासल्यान सुकून वचीं सस्यां एक पावस पळे मात्रानूच मातें उबारनु आपणाले क्षेत्रांत अधिकार दाकयतात तशेंच उरली आशाली अवस्था. पुण रक्ताचे सम्बध आसल्यांचे कडेन आपणाक व्हड कांय सौहाध्यांन चलूक जालेंच ना. परकिष्टांले घरांत ती आज कितले की व्होगी व्हड बन्धु आनी सभार अधिकारी जाली. लाळनाच भोगनासलें अनाथ उरली ती पुण जेन्ना महालक्ष्मीचें मुकुट बामणान मस्तकार आपले दबल्लें, तेन्नाच नवे व्हकलांची सहज ती लज्जा आनी भय सोडून घडी भीतर तिणे आपले पतीचे पायांकडेन आपले सिंहासनार बायलेचे गोरवाचे स्थानार बैसून अधिकार केलो.

कितले की काळ आपणान बैसले ते सिंहासनार आज नवीच आयली एकली चेली बैसून अधिकार करता. हांत राजलक्ष्मीक सभार आश्चर्य भोगलें. आनी तें

तिका तडसूक जायनासल. आनी ती अन्नपूर्णाचेर तापली. : अगो भावजे, तुजे नवाबाची धूव बापसूले रावळारांतसून शिकून आयली ती शिकवण एक पळय.'

तिका हें कशें रुचचें ? तिणे म्हळें : व्होनी, तुजे सूनैक शिक्षण आनी शासन तुवेंच करचें. आनी माका खावंचाक येता कित्याक ?

हीं उत्रां तिका सायलीच ना आनी तिणे धनुष्याचो शब्द करतु म्हळें : बरें म्हण्टा तूं गो, मंत्रीचे पदवेर तूं बैसतु म्हजी सून म्हण्टा ? ती आतां कशें माजो मान राकतली ?

हीं उत्रां आयकत अन्नपूर्णा कोपान महेन्द्राले कूडांत गेली आनी आशाक सांगलें : कांय तूं माजे गालांक काळकी मारोवचाक आयली हांगा ? घराकाम पुराय म्हांतारे मात्यार दवरतु लज्जा-मान सोडून वेळ-समय पळयनामलें तुवें खेळचो हो खेळ कोणाक लागचो ? कोणाक साजचो ? तुका हांगा हाळीच मजे कष्टांकालाक' सांगताच तिजे दोळ्यांतसून दुकांची झरी व्हाळूक लागली.

आशा मान उमती घालतु साडीचे तलवाक धरतु रुडूक लागली.

महेन्द्र- मावसी, हिा कित्याक उलयता ? ती आयली हांवें सांगून.

अन्नपूर्णा- बरे ! ती चांग-बल्लाव ममझनामली एकली चेली चेरडूपणारीच अनाथ उरली. सांगूक करूक कोणूय नासलें. आनी तिका शिखूक तांय जालें ना. तूं तिका शिखयता कितें ?

महेन्द्र- देकून हांव तिका शिखयतां वाचप-बरवप. आनी तुमी निन्दा केल्यारूय हांव हांतसून मागशीं वचोच ना.

अन्नपूर्णा- पुराय दिसाक शिखयताच आसा ? सांजेवेळा एक दोन घाटेर शिखयत्यार पावना ?

महेन्द्र- मावसेन लेकचे वरी तितलेच व्होगी जावचे हें वाचप-शिखप ?

कांय एक करूक जायनासल्यान अन्नपूर्णा भायर देवली. आशा तिजे मागशी वचाक लागली. पुण महेन्द्रान तिका धरतु रावयली. दोळ्यांत दुकां भरतु तिणे ताका एक पळयलें मात. आनी ताणे तिका म्हळें : राब, हांवें नीदेवन नष्ट केलो तो वेळ साम्बाळून वच.

महेन्द्रान सीखवप आतांचे एकले स्कूल इन्स्पेक्टराक रुचचें नमुन्यार न्हय. गौरवाचो आनी श्रद्धालू उरलो महेन्द्र. पुण नीदेवचे आवेशान वेळ करताली. पुण आशाक आपले पतीचेर पुराय विश्वास उरलो. वाचप-बरवप एकेक कारणान आपणाक व्होगी आटापूचें न्हय हें तिका समझलें. मन या वाटेन धावना पुण पनीन सांगचाक अनुसरून नीदेवचे कूडाचे एक दिकान बैसून शिखूक लागली आनी हेर दीकान एक सान मेजार डाक्टरपणाचे बुक उकते दवरतु बैसलो मस्टरजीचो वेष

घेवनु महेन्द्र. पुण ताजी दृष्टी केन्नाय तिजेरीच उरली. पळयन पळयत डाक्टर-पणाचे बुक धांपून वताले आनी तो तिका मोगान उलो दितालो : - ' चुनी, ' आयकत ती ताका पळयताली. आनी तो तिका सांगतालो : पळयतां तुजो बुक, तूं कितलें शिखली हें पळयतां.

महेन्द्र आपली परीक्षा करीत हें भय तिका कित्याक ? कशें जिखचें हें तिका समझनासलें. सान पाठाचें सानपण तांय तिका आटापनासलें. पुण ज्ञान मेळपाखातीर तिजी आशा उरली. आनी अक्षरां आपले दृष्टींत मूयेवरीच चरतात अशें तिका भोगलें.

परीक्षकाली आज्ञा आयकत आशा बुक घेवनु कांय अपराध केले लेकान महेन्द्रालागीं भोवनु भोवनु वचून बसताली. तो एक हातान तिजे कूरटाक वेष्टन करनू नीमगीतालो : आज कितलें शिखली ? पळयतां. तिजी दृष्टी बुकार खंय पावली थंय ती आपलें बोट दवरताली आनी सांगताली : ' इतलेंच शिखली ' आनी आपणान शिखलें कितले हें तो दाखयतालो, आपले डाक्टरपणा बुकावयले अध्यायाचें शिरोनाम.

आश्चर्यान आशा नीमगीताली : ' इतलोच वेळ कितें करताले ? ' महेन्द्र तिजे व्होणवेक धरनु म्हण्टालो : हांव एकलेक मनांत आठयतालों. पुण ती ते निष्ठूर वेळार आपले सान पाठावयल्यान दृष्टी मूयेवरीच चरयताली.

ह्या उत्रांक जाप दिवचाक कळता पुण लज्जेन आनी प्रेमान कोलाहल जायत ह्या भयान तो कांय उलयनासली. महेन्द्रान शिखवपाची ही रीत सरकाराचे ना हेर कांय विद्यालयांतले नेमांक अनुसरून न्हय हें हांतसून स्पश्ट.

एक दीस महेन्द्र घरांत नासलो. त्यावेळारूय आशान आपलें पाठ शिखूक निश्चय केलो. पुण तो पावलो खंयकीसून आनी तिजे दोळे धांपून बुक हातातसून उपून काडून सांगलें : ' हांव नासले त्या वेळार माकाच मनांत आठोवनु बसनासलें पुस्तक वाचूक लागली तूं कितली को निष्ठूर. '

' कांय माका मूर्ख करूक लेकतात तुमी ? ' - म्हळें तिणे.

' तुजे बरेपणा खातीर हांव तुका शिखवपाक लागलों आनी तूं आतां त्या विद्येंत माजे मुकार सरूक लेकता ? ' महेन्द्राचीं हीं उत्रां कितें अर्थान म्हळीं हें तिका पुराय समझलें. आनी तिणे सांगले : ' कांय हांव तुमचे शिखवणेक अडचण उरतां ? '

तिजे हाताक धरनु महेन्द्रान म्हळें : बरें तुजें काम. हांव लागींच नासल्यार तुका शिखूक जावचें कशें ? पुण तूं लागींच नासले माका शिखूक जायना.

हो व्हड दोषाचो एक आरोप. शिखवंचोच हागा शिखपाक विघ्न हाडता.

त्या वेळा केवल एकली अबला तिणे कशें विद्यारण्यावे मध्ये एक वाट देकून धरचें ? म्हावेली उत्रां तिजे मनांतसून पुसनासलीं. आनी तिजे मनांत तीं व्हड प्रयास भोगपाक कारण उरलीं. वाचप-वरवप नांवांक मात हें तीकाच कळनालें. म्हावेक देकचे वेळा तीका व्हड लज्जा भोगली. पुण राजलक्ष्मीन तीजे कर्गन कांय एक काम करयलेंच ना. कांय एक उपदेश दिलोच ना. कांय साहाय करनु मुकार सरल्यार ' कित्याक कष्ट भोगूक वता ? वयर वचून वाचूक शिखूक लाग.' अशे म्हणून तिका परत पेटयताली.

मागीर मागीर अन्नपूर्णाक हें देकून रावची क्षमा तांय ना जाली आनी तिणे सांगलें : ' सीखपाचो गुण देकूक येता. महीन ह्या वर्साचे डाक्टर परीक्षेंत जीखचें की ना हें सांगूक कष्ट भोगतात.'

हें आयकत आशालें मन बेजार जालें आनी तिणे महेन्द्राक सांगलें : ' तुमी आपले परीक्षे खातीर कांय वाचनात-शिखनात देकून हांव आजसून खालाक म्हावेलागीच नीदतां.'

इतलेच सानपणार अशें सन्यासपण ? म्हावेलागी नीदतली हो सपून दिताना तिजे दोळ्यांत दुकां भरलीं. वोंण्ट काम्पलें. आनी ताळ्यांतसून उत्रां भायर आयलीच नात.

महेन्द्रान म्हळें : ' तशेंच जाऊं आमकां मावसेले कूडांतच वचा. आनी मावसी वयर आसले कूडांत येवो.' आपले उदार आनी गम्भीर उत्रांक अशें हासून उडयलीं महेन्द्रान देकत तिका राग भोगलो. पुण तें लेकनासलेंच म्हणें महेन्द्रान : ' तुवें रातदीस एकच लेकान मजेर दृष्टी दवल्यार हांव परीक्षेखातीर वाचतां की ना हें तुका समझतलें.'

पतीचे मताक ती ओपली. तिणे आपलें काम कशें केलें हाजो विस्तार हांगा करचें न्हय. महेन्द्र परीक्षेंत हारवलो आनी सान पाडाचे सानपणान आशालें अज्ञान दूरा जावप जालें ना. इतलेंच सांगल्यारूच जालें.

महेन्द्राची श्रद्धा वाचपार शिखपार बांदून घालूक बिहारीन सांगून कोपून भीववनु आनी हेर एकेक प्रकारान व्हड श्रम केलो. आनी एक वेळा ताणे आशाक सांगलें : 'व्होनी, गीळचार जीरना. जीरता चाबून चाबून देवयल्यार मात. आनान अन्न एकच घासाक गीळचार जीरवणेची गुळी दील्यारूय मुकार फल मेळचें न्हय.'

महेन्द्र - ' चुनी, हें आयकत तुजें मन कांय बेजार जावचें न्हय. बिहारी आमी आतां भोगचें सुख ना करूक लेकता.'

बिहारी - मुख तुमचे अधीनांत येवचें वेळार तुमी कितेय केल्यार कोणाक नष्ट कांय दोष ?

महेन्द्र- दुसऱ्याले सुखाक अडचण उरल्याखूय मेळता एक तराचें सुख. चुनी, हेर कोणूय जाल्यार बिहारी तुजे हातांत दितालो.

आयकत बिहारीचें तोण्ड तांबडें जालें वोण्टार बोट दवल्लें :
' चुप ! '

ह्या उलवपाचे उप्रांत आशाक बिहारी खातीर मनांत व्हड अनिष्ट भोगलें. बिहारी आपणाचें लग्न करूंक एक वेळा लेकतालो हे आयकत तिका ताजेर अनिष्ट दिसतालें हें बिहारीकूय कळतालें. आनी नांत महेन्द्राक खोस वाडतालो. राजलक्ष्मीन बिहारीक आपलें दुख जाणयलें. आनी ताणे तिका सांगलें : मजे आवय गे, जेन्ना पाटयासूता कीट धूडांत बैसून आसा तेन्ना कोण भोता तिका ? पुण ती भायर येताना तिका धरूंक कोण शकता ?

महेन्द्र परीक्षेंत हारवलो हें खबर मेळताना गीमकालाचें अग्नीकृण्ड जळतालें राजलक्ष्मीचे हर्दयांत. पुण ताजान अन्नपूर्णाचें मन लासून गोबर जातालें. आनी तिजी तान-भूक ना जाची.

6

धारांधारी पडतालो नवो पावस आनी मळशार पावसा मोडां भरतु उरलीं. तशें एक दीस महेन्द्र जूयचे फूलांची एक माळाय घालतु चांग वस्त्रां न्हेसून नीदपाकूडांत पावलो. आशाक भीवका अशें लेकून शब्द कांय करनासलेंच तो भीतर आयलो. पूर्वदिकानसून पावसा थेंबे उकते जनलातल्यान भीतर पडताले. वार्धन दीवो ओळपून गेलो. आनी आशा खालाक पडून खोळसां काडताली. महेन्द्र अवसरान आयलो आनी नीमगीलें : ' कितें जालें ? ' ती चड चड रडूंक आरंभली. थोडे घडियांनी महेन्द्राक तिजे दुखाचें कारण समझलें. थंय राबूक जायनासल्यान मावसी थंयसून भायर चल्ली आसली.

महेन्द्रान रागान आप्याप म्हळें : तरी गेलीच इतलीच सुन्दर शोभीत ही सांज आमी नष्ट करचें कशें साजता ? ' आनी ताजो राग आवयचेर जालो. कित्या ? ताका दिसलें कि घरांतले ह्या अशान्त अवस्थेक तीच मूळ. ताणे म्हळें : ' आमकां मावसेलागी वचा आनी पळोवया कि आवय कोणालागी झगडता.

तो घराचें सामान एकटाऊन बांधूक लागलो. राजलक्ष्मीक पुराय समझलें आनी तिणे नीमगीलें : ' तूं खंय वचाक लागता ? '

महेन्द्रान प्रथम उतर कांय दिलें ना. पुण दोन तीन वेळा प्रश्न केलें उप्रांत ताणे सांगलें : ' मावसेक देकूक. '

राजलक्ष्मी — तुमी खंय वचें ना. हांव मावसेक हाडटां. आनी ती एक पालकी हाडोवनू अन्नपूर्णांले घरकडे चलली. आनी थंय वचून तिका हात जोडून म्हळें : ‘ भावजेन माप करका.’

अन्नपूर्णांक संशय वाडलो आनी तिणे राजलक्ष्मीचे पायीं पडून उत्रां ताळ्यांत सीरकतात पुण सांगलें : ‘ व्होनी, कित्या तूं माका अपराधी करता ? तुमी सांगचें कितेंय हांव आयकूक तैयार. हें तुकां समझलेंच ना ?’

राजलक्ष्मी — तूं चमकली देकून मजो पूतूय सूनय घर सोडून वतात.’

दोगूय परत आयल्यो. त्यावेळारूच पावस पडत उरलो. जेन्ना अन्नपूर्णां महेन्द्राले कूडांत चळ्ळी, तेन्ना आशालें रण्णें राबलें आनी महेन्द्र आनी ती हास-खेळ उलयतात हें तिका भोगलें. आनी पावसट ती सांज तांणी नष्ट केली ना. हेंवय ताजे तोण्डारसून तिका समझलें.

अन्नपूर्णान म्हळें : ‘ चुनी, तूं कसलें हें करता ? हांगा तूं माका राबूक दीना. हेर दीकांय तुजे निमीती मनाक सुख मेळना, कांय अशेंच तू लेकता कि मजे मनाक खंय सुख मेळपाचेंच न्हय ?’

हें आयकत बाण लागले चितळा जशें भय भोगता तशें भय आशाकूय भोगलें.

महेन्द्रान रागान म्हळें :- ‘ मावसे, कांय चुकली चुनी तुमचेकडेन ?’

अन्नपूर्णा- ‘ कष्टच ! ही चेली लज्जा-अपमान सोडून अशें भोंवता कित्याक ? आनी कित्याक मांयक अशें कष्ट दीवनू माकाय परत हांगा हाडयता ?’

जीवनाचें काव्यात्मक सौन्दर्य इतले व्होगी ना करूक आवयक कशें जाता हें ताका इतलेच कालाक भोगलें नासलें.

हेर दिसा राजलक्ष्मीन बिहारीक आपोवनू म्हळें : ‘ पूता, तुवें एक महेन्द्राक अशेंच सांगचें कि सभार काळ भोगले हांवे माजे गावांत वचून. देकून माका थंय वचाक आशा वाडली.’

बिहारी- सभार काळाक चलनासलेंच राबली. आनी आतां कित्या वता ? कितेंय जाऊं हांव महीन अन्नाक सांगतां. पुण हें कारण ताका बोध्य जायत की हें सांगपाक जायना.

महेन्द्रान ताका म्हळें : ‘ जन्मस्थान देकचेंच. पुण पुराय एक वर्साक थंय राबचें साजचें न्हय.

इतलेच वोगी महेन्द्राक हें सम्मत जातलें अशें कांय लेकलें नासलें बिहारीन. आनी तें ताका रुचलें ना.

ताणे म्हळें : ‘ आवयन एकलीच वचचें कशें ? व्होनेकूय लागींच सोडचें न्हय ?’

बिहारीचे उत्रांचें अन्तर्गत समजून मन दुकलें आनी महेन्द्रान ताका सांगलें :
'तांत कितें ?' तशें कथा सोंपली.

आशाक अनिष्ट जावंचे विषयांचे खातीर उलौचें आनी तिजे मनाक विरक्त करचें हांत बिहारी खूब समर्थ आसलो.

राजलक्ष्मीक आपले गांवांत वचाक थेट आशा नासली. जशें गीमाक न्हंयतलें उदक आटताना दोणीकारांनी वासो खोंबून न्हंयन उदक कितलें आसा हें पळवप तेच लेकान राजलक्ष्मीन पूगाक आपणार माया कितली आसा हें पळवपा खातीरूच वाराशतांत वचका म्हळें. पुण तें इतलेच व्होगी जायत हें तिणेच चितलें ना. आनी तिणे मनांतच म्हळें : 'हांवें घरांतसून वचचें आनी अन्नपूर्णान घरांत परत येवचें तांकां रुचता. ती समर्थीच आनी हांव आवय मात. देकून हांवें वचेंच.'

अन्नपूर्णान भीतरचो घाय देकत महेन्द्राक सांगलें : 'व्होनेन गेल्यार हांव हांगा रावचें न्हय.'

त्यावेळार महेन्द्रान राजलक्ष्मीक म्हळें : 'आयकलें तुवें, तुवें गेल्यार मावसीय वता- आनी आमी हांगा कशें दीस काटचें ?' राजलक्ष्मीन रागान तिका म्हळें : भावजेन वचाक नज. नजच. गेल्यार तीं कितें करतलीं देकून हांगाच रावचें.

राजलक्ष्मीक क्षमा नासली. हेर दीसा दोनपागांच ती वाराशतांत वचाक भायर सरली. महेन्द्र आवयचे लागींच वतलो अशें पुराय लोकान लेकलें. पुण भायर सरचे वेळार एकलो चाकर मात तिजे लागीं वता हें समजलें- नवी कथाच !

बिहारीन महेन्द्रालागीं नीमगीलें : 'कांय तुमी आवयचे कडेन भायर सरनात ?

लज्जेन महेन्द्रान ताका म्हळें : 'माका कालेजांत-

बिहारी - भेश ! हांव वतां आवयचे लागीं.

महेन्द्राक राग भोगलो. पुण उतर कांय दिलेंच ना. पुराय जनान चल्ते उप्रांत आशाक म्हळें : 'बिहारीली उमळावमळ दीस दीस वाडतां. आवयचेर चड माया ताका, माका न्हय असो ताजो वेष.

अन्नपूर्णा थंयच रावली. पुण लज्जेन आनी मनांतले प्रयामान तिका कांय एक सूख दीसनासलें. हें देकत महेन्द्राक राग आनी आशाक दुख भोगलें.

7

राजलक्ष्मी आपले जन्मभूमीर पावली. बिहारी तांका सोडूक भायर सरलो ह्या उद्देश्यान कि व्होगीच परत येवचें पुण तो गांव देकत ताका तें करूंक जातें ना.

थंय राजलक्ष्मीत्यो दूरचे सोयरीकेच्यो एक-दोन म्हांतारी आनी राण्ड बायल मनीश मात उरल्यो तिजे वापसूले घरकडे.

घराचे चारूय दीकान वाशीपिण्ड आनी रान आसलें. पुष्करगेंतलें उदक पात्रवें उरलें. दीसउजवाडीच कोल्याची बोंब आयकत तिजे मनाक पिशें लागलें.

बिहारीन तिका सांगलें : मजे आवये, ही तुमची जन्मभूमीच पुण 'स्वर्गादपि गरीयसी' म्हणूक फाव न्हय. आमकां कालीकाताकूच परत वचा. आत्रयक हांवें हांगा सोडून वचें अधर्म उरतलें माजे कडेन.'

राजलक्ष्मीक आपलो प्राण वताच अशें दिसलें. त्यावेळार विनोदिनी थंय आश्रय घेवन पावली आश्रय दिवपाखातीर. विनोदिनीची ओळख फुडेंच केली आसा. एक वेळा महेन्द्रान आनी ताणें नज मण्टाना बिहारीन हिजें लग्न करपाची आलोचना चल्ली आसली. पुण विधिबळान हेर एकल्यान तिजें लग्न केलें. प्लीहा रोगान तो मरण पावलो आनी ती राण्ड जाली.

उप्रांत त्या रानामधें ती एकलीच उद्यानलतेवरी ह्या कुडे गांवांत आनन्द भोगनासलेंच दीस चलयताली. त्यावेळार अनाथ तिका तिजे बामणाले सोयरीकेचे एकलेक-राजलक्ष्मीक-देकपांत आनी भक्तीन तिजी सेवा करपांत आत्मारपण करूक विनोदिनीन निश्चय केलो.

सेवा म्हळ्यार जायना. मूर्त चूकनातली सेवा. घराकामांत-रांदपाविषयांत-वर्तमान उलोचांत ती कितली की समर्थी हें सांगूक जायना !

राजलक्ष्मी तिका मांगताली : 'तूं खाण खावनु यो गो मजे आवसू.' पुण आकाक वारें घालनु नीदावंचे फुडे तिणे उठावचेंच ना.

राजलक्ष्मी तिका सांगताली : 'अशेंच केल्यार तुजो कांय रोग भोगयात.'

आपले देहाचो कांय विचार नासले वरीच विनोदिनी म्हण्टाली : 'दळिद्रांत-दुख्खत वाडले ह्या देहाक कांय रोग येवंचोच न्हय आका. कितले की काळ उप्रांत आपले जन्मभूमीर आयले आकाक जाय तो आदर जाय ती सेवा करूक जायनासल्यार तें कशें सम जाता ?

बिहारी थोडे दीस भीतर गांवांतलो व्हड एकलो मनीश जालो. रोगाक वखद, नेमा सम्बन्धी उपदेश, कामाखातीर हरजी अशें एकेक आवश्याक कांय जनां ताका देकूक दीस दीस येतालीं. म्हांताऱ्यानी चीट खेळचे कडेन, चाण्डाळांनी सूर पीवचे कडेन खंचेय सभेरीय तो हारदीक कौतुकान आनी उत्सुकतायेन तें पळवपा खातीर पावतालो. कोणूय ताका दूरा राबयलोच ना. पुराय लोकाक ताजेर भीमान भोगतालो.

ह्या न्हय जाले स्थायार पळ्ळे ते कालीकातांतले चेल्याक भोगले ते संकष्ट

जाय तितलेच ऊणे करूंक विनोदिनी श्रम पांवताली. दीस दीस भायर वचून आयल्यार आपणान नीदचें तें कूड वृत्तीन दवल्लें आनी हांतणाचे एक दीकान बम्कीम आनी दीनबन्धू हांचीं पुस्तकां फांतीन दवल्यांत ताका देकूक येतालीं. आनी पुस्तक विसकळावन पळेताना एकले बायल मनशीचे हातबरपान 'विनोदिनी' हें नांव व्यक्त रूपान बरयलें देकूक येतालें.

कूडे त्या गांवांत सोयऱ्यांक अशें मोल देकचें अप्रब. ताजे पासवत बिहारीन वांकाणसील्यार राजलक्ष्मी ताका सांगताली : 'असले ह्या चेलेंक न्हय तुमी सोडून उडयली ?'

त्यावेळार बिहारी हासून म्हण्टालो : 'आमी चुकले गे मजे आवये. आतां दुख दिसता. पुण लग्न केले उप्रांत तापच्या परस लग्न करनासलें रावचें न्हय बरें ?'

'हा ! ह्या चेलेंक मजी सून केली जाल्यार कितलें की बरें उरतालें. पुण तशें जालेंच ना !' - हो विचार राजलक्ष्मीचे मनांत खुरतालो आनी अस्वस्थ करतालो तिका.

कलिकाताक परत वचचे खातीर राजलक्ष्मीन उलयताना विनोदिनीचें दोळ्यांत दुकां फुटतालीं आनी ती सांगताली : 'आका ! तुमी दोन दिसांक मात राबूक आयलीं हांगा ? आयलीच नासल्यार बरें उरतालें. आकाक देकनासलें हांवें कशे की दीस मुकार व्हेले. पुण आतां आनी सोडून रावचें कशें ?'

हीं उत्रां आयकत राजलक्ष्मीचें मन वेजार जातालें आनी ती म्हण्टाली : 'माजे आवसू, तूं कित्या माजी सून जावनु म्हजे घराकडे आयली ना ? तरी आयली आसली हांव तुजे पुराय कश्टांतसून राकतां आसलीं न्हय ?'

आतां विनोदिनी लज्जेन कसलेंय निब सांगून थंयसून उगळताली.

कलिकातासून अनुनयाचें एक चीट राकताली राजलक्ष्मी. जल्मले उप्रांत महीन आवयक सोडून इतलेच दीस राबलोच नासलो. आवय लागीच नासल्यार तो अधीर उरतालो. आनी ताजेर आपलो अधिकार मानून घेवनु अनुनयाचें एक चीट धाडतलो अशें स्थिर मनानूच ती उरली.

चीट पावलें. पुण तें बिहारीक ! तांत महेन्द्रान बरयलें कि सभार काळीं जन्मभूमीर पावले कारणान आवय थंय रावचांत भारी सुख भोगता अशेंच हांव लेकतां.

राजलक्ष्मीक दिसलें : 'हाय ! महेन्द्रान हें बरयले अभिमानान. सुख ! माका ! महेन्द्र लागीच नासल्यार माका खंय सुख आनी सन्तोष ?' आ ती तिणे नीमगीलें. : 'बिहारी, आनी महेन्द्रान कांय बरयलें ?'

‘ हेर कांय ना—’ सांगलें तिका बिहारीन आनी चीट लकोट्यांतच दवल्लें. तो एक पुस्तकांत दवल्लो. पुस्तक कूडाचे एक कोणाक दवल्लो आनी तो भायर देवलो.

हाजे निमित्तीं राजलक्ष्मीचे मनांत व्हड प्रयास भोगलो. महेन्द्रान रागान चड कांय बरयलें आनी तें बिहारी आपणाक वाचन आयकयना अशेंच निणे लेकलें. वासरान होण्टीक तोण्डान घूमके कितले को बळान दिल्याख्य गाय ताका वात्मल्यान दूध सोडून दितात आसा तेच लेकान महेन्द्राले रागान राजलक्ष्मीले मनांत घाय जालो पुण तिजे वात्मल्याची झरी ताजे पिरती व्हांवंचाकूच लागली. तीणे महेन्द्राक ताजे चुकी खातीर माप केलें. आनी म्हळे : ‘ तो बायलेक घेवन सुखान आसूं. सूने खातीर हांवें आनी ताका कांय संकष्ट दीवचें न्हय. एक घडीयेक आवयक सोडून रावनासलो मजो महीन. ताका हांवें थंय एकलोच सोळो. ताका तोच व्हड दण्ट आसतलो. अशें एकेक चिन्ता तिजे मनांतल्यान धावली आनी तिजे दोळ्यांत दुकाचे थेंबे आयले.

त्या दीस राजलक्ष्मीन बिहारीक अनेक पैसार सांगलें : ‘ पूता, तूं न्हावनु यो आनी जेवण कर. तुवें नेम सोळो कित्या ? पुण बिहारीक न्हाण—जेवणार कांय आस्त नासली. आनी ताणे तिका म्हळें : ‘ लक्ष्मीन सोळे मजे सारके जनांक नेम सोळे मात्रान कांय दोष ना.’

उप्रांत तिजे निर्बन्धान तो न्हावनु आयलो. परतून परतून तो न्हाणाक भायर चल्लो आसलो. आनी राजलक्ष्मीन पुस्तकांतसून महेन्द्रालें चीट भायर काळ्ळें आनी विनोदिनीचे हातात दिलें. तिणे म्हळें : ‘ महेन्द्रान बिहारीक कितें हें बरयलें. एक पळय गो माजे आवसू.’

विनोदिनी चीट व्हड कण्ठान वाचूक लागली. प्रथम आवयचे विशीं थोडीं उत्रां उरलीं पुण तीं भो ऊणे. तीं बिहारीन वाचून आयकयलींच .. उप्रांत पुराय आशाले खातीरूच. हीं ताणे रंगान आनन्दान बरयलीं गुप्त उत्रां. थोडीं वाचत विनोदिनीक लज्जा भोगली आनी तिणे नीमगीलें : ‘ कांय आनी वाचपाचें आसा ?’

राजलक्ष्मीचें प्रथमलें स्नेहाचें मोवाळ तोण्ड फातरा सारकें कठीण दिसलें. ती थोडे घडियांक चुपचाप उरली आनी सांगलें : ‘ नाका ’ चीट परत घेतलेंच नासलें ती थंयसून उठावनु चल्ली. विनोदिनीन आपले कूडांत वचून बागील बन्ध केलें. आनी हातणार बैसून चीट पुराय वाचलें. आनी तांत तिका व्हड रस भोगलें. पुण तें केवल कौतुकरस नासलें. वाचत वाचत तिजे दोळे दोनूय जशें रेंवें तरियो दोनपारांचे तापनात तेच प्रमाणे तापून जळूक लागले आनी तिजो उस्वास मरु भूमीवयले वार्या वरीच तापून आसलो. महेद्र आनी आशा हांचो स्वभाव—तांचो

एकमेकार प्रेम अशें अनेक विषयांखातीर विचार तिजे मनांतल्यान धावले. चीट तिणे व्होण्टींत दवल्लें आनी पागाराक तेंकून हांतणार बैसली ती अशें एकेक चिन्तून.

महेन्द्रालें तें चीट उप्तांत बिहारीन देकलेंच ना.

तेच दिसा दोनपारां अन्नपूर्णा थंय पावली. वायट कांय आसयेत अशेंच लेकून राजलक्ष्मीचें हरदें पटपटेलें, अन्नपूर्णक देकत. कांय प्रश्न करूंक तिका जायनासल्यान अन्नपूर्णक पळयताना तिजे तोंड हळदूवेंच जालें.

अन्नपूर्णान नीमगीलें : 'व्होनी, कलिकाताक कोणाकूय कांय रोग ना.'

राजलक्ष्मी- 'त्यावेळार आयली कित्या तूं ?'

अन्नपूर्णा- 'व्होनी, तुमचे घराभार तुमीच करचो. माजे मन ह्या संवसारार वचें न्हय आनी हांव काशीक वतां. तुमचे पायीं पडन अनुग्रह घेवचाक आयलीं. आनी जाणता ना नेणता हांवें केले त अपराध तुमी माप करका आनी तुमची सून (सांगत सांगत तिजे दोळ्यांतसून दुकां वडवडेलीं) ती एकली मान चेली मात, आवय नासलेंच वाडली. तिजे कांय दोष आसल्यारूय आपली धूव अशेंच मानून घेवकां.' हेर कांय उलोवपाक ती शक्त नासली.

आनी करचें कितें हें समजलेंच ना पुण राजलक्ष्मी-अन्नपूर्णाले न्हाणाची-जेवणाची ती व्यवस्था करूंक चल्ली. खबर आयकत शेजारी एकले भूंयकाराले खोबटांतसून धावत पावलो बिहारी आनी अन्नपूर्णचि पायीं पडून म्हणूंक लागलो : 'मावसे, आमकां सोडून वचाक तुमकां कशें जाता ?'

दुकां दासून सांगलें अन्नपूर्णान, 'बिहारी, तुवें माका धरत मागशीं ताणचें न्हय. तुमी पुराय जनान सुखान उरचें. तांत कांय अडचण ना.'

एक घडियेक चुप-चाप बैसून बिहारीन म्हळें : 'महेन्द्र भाग्य नासलो. तुमकां वचाक दिसलें तेच कारणान.'

अन्नपूर्णक भय दिसलें आनी तिणे सांगलें : 'तशें कांय सांगचें न्हय. माका ताजेर कांय कोडवाण ना. पुण हांवें वचनासल्यार तांचे घराक बरेपण जावचें न्हय.'

बिहारी दूरा बैसून चुपचाप पळयत उरलो. आपले व्होण्टींतसून अन्नपूर्णान भांगरा बळ्यांचो एक जोड काडून म्हळें : 'पूता- हो जोड तुवेंच दवरका. लग्न केले उप्रांत तुजे बायलेक मजो आशीर्वाद सयत दीवका.' बिहारीन बळीं घेवन मात्यार दवल्लें आनी आपले दोळ्यांत भरलीं तीं दुकां लिपोवपाक लागींचे कूडांत चल्लो.

वीडो घेंवचे वेळार अन्नपूर्णान सांगलें : 'बिहारी, माजे महेन्द्राक आनी आशाक तुवें पळोका.' आनी राजलक्ष्मीचे हातांत एक कागत दीवन म्हळें :

‘ मांवांन माका दिलो तो सम्पत्ताचो वांटो ह्या दानपत्रावाटेन महेन्द्राक बरवणु दिला. माका मास मास पन्द्र रूपया मात धाडून दिल्यार जालें.’

इतलेंच सांगून भूंयचेर पडून राजलक्ष्मीचे पायांची धूळी तिणे मात्यार घेतली आनी वीडो घेवनु ती तीर्थयात्रेखातीर भायर सरली.

8

आशाक कांय एक भय लागले. मांयक लागून म्हावूय घर सोडून गेली. तांचे दाम्पत्य सुखाखातीर एकएकलीच घर सोडून वतात. हें खंय पांवतलें ! अशें शून्य घरांत आपली प्रेमलीला अयुक्त अशें तिका भोगलें. घराचे कामांचे मदें प्रेमाचें फूल तुण्टोवनु काडूक लागल्यार तो प्रेम थोडे काळ भीतर विकृत जातलो. आपले दाम्पत्य सहवासाक विघ्न येता आनी तो दुर्बळ जाता अशें तिका दिसूक लागलें. संसाराचेर दृढ आनी प्रशक्त आश्रय नासल्यान दाम्पत्याचें सुख बलिष्ठ रूपाचें नासलें. आपले कामांचे मदें प्रेमाचें मूळ धरल्यार मात दाम्पत्याचें सुख पूर्ण आनी दृढ उरतलें.

महेन्द्राक आपले बायलेक अशें विचारांत बुडून देकपाची क्षमा नासली. आनी ताणे प्रेमोत्सवाच्यो वाट्यो पुराय जळवनु घराक नष्ट जालो तो उजवाड परत हाडपाचो प्रयत्न केलो. आपण एकलीच उरली हो विचार आशाले मनांतसून दूरा करूक तो दीसदीस सांगतालो : ‘ चुनी, कित्या तूं विचारांत बुडून आमा ? मावसी गेली. तांत कितें ? ताका लागून आमचें मन भरल्यार कशें ? आमचे दोगूय जनांचे मदें आमचो तो प्रेम न्हंय हेर प्रेमाचे मुकार उरचो ? ’

‘ माजे प्रेमाक कांय एक ऊणाव आसा. मावसे खातीर माका व्हड दुख भोगता तेंच कारणान. मांय गेले खातीर माका कित्याक इतलेंच भय ? ’ – अशेंच चिंतून आपलो प्रेम सम्पूर्ण करूक तिणे श्रम केलो.

धरा काम कांय सामकीच चलनासलें. नौकरांनी कामांत मागशीं वचाक आरम्भ केलो. रोग म्हणु दासी एक दिसाक कामाक आयलीच ना. रांदनी सूर पीवनु खंय की पळो. महेन्द्रान आशाक सांगलें : ‘ भेग जालें. आज आमीच रांदचें.’ आनी तो गाडी धरनु मारकेटांत चल्लो. थंयसून सन्तोषान गाडी भरनु कांय सामान हाडलें— कितें जाय कितलें यें जाय कोणाक समजना ? बामणान हाळे ते सामानान करचें कितें यें आशाक समजनासलें. जेवणा वेळ—काळ चुकलो. आनी त्या परीक्षेचें फल कळलें. तरेकतराचें आनी फूडे कोणूय करनासलें आनी खायनासलें दोगानूय मेळनु रांदून केलें. आनी महेन्द्रान सन्तोषान जेवण केलें. पुण आशान तांत सन्तोष कांय भोगलोच ना. आपणाक घराचें काम कांय कळना हें तिका समजलें. व्हड लज्जाकर हे परिस्थितींत तिका भारी दुख दिसलें.

एकेक कूडांत तितलेंच सिवंडून पळें. जाय कितें पळेताना तें मात मेळनासलें. महेन्द्रालें चिकित्सा— शस्त्र एक दीसा रांदय कुटके करची पेस्काती जाली. आनी उप्रांत ती खंय गेली हें कोणूय नेण. आनी तागेलो 'नोट-बुक' वारें घालचे खातीर रांदणी कूडांत गोबरा राशीर पावलो. थंय कांय एक व्यवस्था नासली. पुण महेन्द्राक कौतुक दीसलें. आनी आशाक व्हड दुख्ख. घराचें कारबार कांय व्यवस्था नासलें चलचें हासून पळवन रावचें अधर्म अशेंच दीसलें आशा.

एक सांजवेळार दोगूय माळियेचे सोप्यार हांतलूण घालनु वसत पावप पडून सरलो आनी कलिकाताची दिगन्तव्यापी माळियो चांदण्यांत न्हावनु आसल्यो. पावसांत पळीं तीं ववळीं फूलां मातें बावगोवन वसून आशा गांतताली. महेन्द्र तिजें माळेक चड-अुणे कांय सागून आनी फूलां विन्दून गान्तपाचें विघ्न हाडतालो आनी तिका बाधा दितालो. तिणे ताका जाप दिवपाखातीर तोण्ड विसकळाय-ल्याखूय तो आपले हातान तें धांपतालो.

त्यावेळार सेजार घरकडेचें कोणूठ घूडांत वसून 'कूह-कूह' करतालें. महेन्द्र आनी आशा दोगांय तांचे मात्या ऊंचावयल घूडांत चोयलीं. सेजारी कोणूठाचो शब्द आयकताना तेवूय 'कूह-कूह' करतालें. पुण आज ताणे कित्या शब्द केलोच ना. आशान नीमगीलें : 'आमचे कोणूठाक आज जालें कितें ?'

महेन्द्र— 'तुजो कण्ठ आयकत लज्जेन जावयात उलयना.' (अनुनयस्वरान) आशा— 'खेळ सोडून जालें कितें हें पळयात.' आनी महेन्द्रान घूड खालाक काडून धांपणे विमकळायलें. कोणूठ मरनु पळें देकलें. अन्नपूर्णान गेले उप्रांत कामेलीय अवघेक चल्ले. आनी ताका पळोचाक कोणूय नासली. देकत देकत आशालें तोण्ड रावलें. तिजो हात हाललोच ना. आनी फूलां खालाक पळीं. महेन्द्राकूय मनांत व्हड घाय जालो. पुण रसभेद ना करूंक हासून म्हळें, 'बरें. हांवें कालेजाक गेल्यार ह्या कोणूठान तुका सभार द्रोह दिवप आसले 'कूह-कूह' करनु. ते खातीर ताका ही शिक्षा मेळी.

आनी महेन्द्रान तिका पोटलून घरूक हात मुकार हाळे. आशान हात बीसा-टून आपले व्होण्टींतलीं बावलीं तीं फूलां पूराय खालाक घालुन म्हळें, 'छी छी ! वेष ऊणे करनु होगी वचून आवयक परत हाड.'

9

त्यावेळार 'महीन अन्ना, महीन अन्ना अशें खालाकसून एक ऊलो आयकलो. 'आरे कोण तें, व्हय, व्हय' म्हळें महेन्द्रान. बिहारी परत आयले खातीर महेन्द्राक व्हड सन्तोष भोगलो. लग्नानंतर बिहारीक आपले सुखाचे विघ्न अशें लेकतालो महेन्द्र. आज तो व्हड उपयोगी अशेंच ताका दिसलें.

आशाकूय ताणे पावलेनिमिती व्हड आश्वास भोगलो. कापडा वोर्ले मातयार घालनु ती थडथडेवनु उठायली देकत महेन्द्रान तिका म्हळें : 'थडथडेवनु खंय वता ? तो आमचो विहारी न्हय ?'

आशान सांगलें : 'देराक दिवंचाक खाण-उदक हाडूक वतां. थंय वैसचे परस कांय करचें बों अशें दिसलें आशाक. मांयचे विषय विहारी कांय सांगना की हें आयकूक निजी तान व्हडो. ते कारणान ती थंयसून चल्लोच ना. पुण विहारी-लागी तिणे उलवप नासलें.

विहारी भीतर आयलो आनी म्हळें : 'आ ! नाश जालो की ? हांवें तांचे प्रेमसल्लापाक विघ्न हाळें की ? देवा, कवित्व भरले ह्या वेळार तांचें मद्दे पाय दवरले की ? व्होनी, वैस, हांव आतांच वतां.'

आशा महेन्द्राक चोयली आनी ताणे नीमगीलें : 'विहारी, आवयचें खबर कितें ?'

विहारी-आवयचे घरा खबर उलवचो हो वेळ ? ते खातीर आमकां कितलो की वेळ मुकार ना ? Such a night was not made for sleep, nor for mothers and aunts !'

हें सांगून तो परत वचाक लागलो. महेन्द्रान ताका धरनु बैसयलो.

विहारीन सांगलें : 'व्होनी, पळे, अपराध केलो हांवें न्हय. माका हांगा जोरान धरनु बैसयला देकता न्हय ? महीन अन्नानूच पाप केलें. माजेर अपराध रचून माका शाप घालचें न्हय.'

आशाक हें रुचलेंच ना. पुण तिका जाप कांय दीवचाक जायनासलो... तिका समझलें कि विहारी तिका खेवडायता. विहारीन म्हळें : 'पराची श्रो पळोका जालेलीच. आवयक परत हाडपाचो वेळ जालो ना ?'

महेन्द्रान ताका म्हळें, 'कितें रडता ? आमी राकून बैसल्यांत तिगाच न्हय ?'

विहारी- 'पुण तें खबर चीटार बरवपाक तुमी अन्न नामले ? तरी तुमी बरयलें आवयक कितलोकी सन्तोष भोगतालो. व्होनी, मी मजी मांगणी तुमचे कडेन कि, दोन मिनिटांक महीन अन्नाक एक सोडचें.'

हें आयकत आशाक राग आयलो आनी दोळ्यांत दुकां तांय भरलीं. आनी ती थंयसून चल्लो.

महेन्द्र- 'खंचे वायट मूर्तार तुमी प्रथम मेळी ? आतांय एकमेकाक देकताना खाट-खूट करतात ? राजी जावपाक वेळ मेळोच ना ?'

विहारीन उतर दिलें- 'प्रथम आवयन तुमकां आपण्याकूच नष्ट केलो.

आनी आनां बायलूय तें कृत्य करूंक लागली आसा. हें देकन माका तडसूक जायना. आनी हांव तुमकां एक दोन गाळायनां.

महेन्द्र-ताजान कांय फल मेळता ?

बिहारी-फल तुमकां मेळ नासयान. पुण माका चिकेच मेळता.

बिहारीन लागीच बैसून आवयक चीट बरवयलें. आनी तें घेवन तो हेर दिसा राजलक्ष्मीक देकूक गेलो. राजलक्ष्मीक समझलें कि चीट बिहारीन बरवयलें. पुण ती व्होगीच परत आयली. तिजे लागी विनोदिनी आसली.

घरकारणीन परत येवन देकलें कि घरांत कांय एक सामकी न्हय. पूराय काळें वृत्ती नासलें उरलें आनी थंयथंय शिवण्डून. देकत तिका फुडेच सुनेचेर आसली आडालोचन सभार वाडली. आनी तिका समझलें कि सून सभार परतली ती सावळेवरीच मांयक अनुसरून रावली. मांगनामलेंच मांयक जाय तितलोच साय-सहाय नाका म्हळ्यारुय उत्साहान ती करूंक लागली.

राजलक्ष्मी तिका सांगताली :- ' थंय सोड तें. कळनासल्यार कित्या हात दवरता ? '

आनी तिणे मनांत स्थीर केलें कि अन्नपूर्णान गांव सोडून गेले कारणान आशा इतलेंच परतली आमका. आनी मनांत लेकलें कि मावसी हांगा आसल्यार आपणाक पूराय सूख मेळटा आनी आवय आसल्यार विरहदूख भोगता अशें महेन्द्राक दिसचें नयें आनी अन्नपूर्णा ताजें इष्टाक रावची आनी आवय आपले सुखाक अडचण उरची अशें तांय ताका दिसचें न्हय तें आपणाक भारी ऊणाव.

महेन्द्रान तिका उलो दिल्यारुय आशा दिसाचें ताजे कडेन वचनासली. मांयचे लागीच उरताली. त्यावेळार राजलक्ष्मी तिका कोपताली कि: कान भेततात. कितले की वेळा महेन्द्रान तुका उलो दिलो आयकलोच ना तुवें ? लाळना चड जाली देकून ही उसळावुसळ. तूवें रांदयेक सीध्याक तांय हात लावप आसा ?

आनी स्लेट पेनसील आनी बुक घेवन एक खेळ आसा. आनी प्रणय कलह अशें भावनेन व्यर्थ आनी व्हड तर्क-वितर्क चलतलें कि थेट प्रेम कोणालो अशें. तांनी पावसा दीस रात करप आनी चांदण्या रात दीस करप. देहाची श्रान्ती तांनी लेकचीच नामली. केन्नाय अशें मेळप आसले खातीर तांकां तांतसून भोगतालो खोस ऊणे जावचाक लागलो पुण एक घडियेक तांय तांका सोडून उरचें असह्य भोगलें. अशें एकमेकाक मेळनु सूख भोगचांत विना हेर कांय कामांत तांचे मन धावनासलें. सभार दिसांक नासल्यारुय तीं ताजे बन्धनांत पळीं.

ह्या समयार एक दिसा विनोदिनीन आशाले खान्द्यार दोनूय हात घालनु सांगलें : ' तूजें हें सौभाग्य केन्नाय अक्षय आसचें. दुख्खांत बुडून आसचे ह्या

प्राण्याक एक पोळोचाक तांय तुका वेळ ना ?'

आपले घरांतच सानपणसून परकिष्ट एकले लेकान वाडले आशाक परकिष्टांक देकताना लज्जा आनी प्रयास भोगतालो आनी ती भीताली कि तीं आपणाक इनकार करीत अशें. विनोदिनीलें ल्हान देह काळयो आमड्यो आनी निजी तीक्ष्ण दृष्टी निर्खुत तोण्ड आनी निटाळ तरणेपण देकत आशाक तिजी वळख करचें की न्हय अशें दुबाव भोगलो.

आशाक वळें कि मांयचेकडेन विनोदिनीचे व्यवहार कांय एक लज्जा-संख्या नासलेंच. ती केन्नाय विनोदिनीची वर्णन करताली आनी आशान लेकलें कि राज-लक्ष्मीक तिजेर भारी भौमान भोगता. तिणे देकलें कि विनोदिनी घराचें काम पुराय दासदासी जनांकर्णन करवंचे खातीर सहज आनी प्रकट समर्थीच-आनी तांत तिजे प्रभुत्वाची एक विशेष शक्ती आसा. अशें तिका व्होगी समझलें. तिका पळयताना आशाक समझलें कि आपण तिज्या परस कितले की खाल उरली. पुराय गुण आमले विनोदिनीन आपणालागी केली ती प्रणय प्रार्थना प्रथम तिजे मनांत संकोच भोगलो पुण आयकनामलें राबूक ती शक्त नासली. आनी तिका उप्रांत ताजान भोगलो तो आनन्द कितलो म्हणूकूय जायना. तन्वगारांले रुका वरीच तांचे प्रणयाचे बीं एक दीस भीतर किरलेवनु पालेवनु फुललें. आशान म्हळें- 'भयणी, तुका हांवें ऊलो दिवचें कशें ?' विनोदिनीन हासून सांगलें- 'ऊलो दिवचें ! तांत कितें ?' गंगाजल सून ववळी पूल तांय बरीं बरी नांवां म्हळीं आशान-

विनोदिनी- ' तीं पुराय परणीं न्हय ? आतां कोणाक तीं जाय ?'

आशा- ' तुका बरें दिसचें नांव सांग.'

विनोदिनीन हासून सांगलें : 'दोळ्यांतले किशीर.'

कानाक चन्द नांवां आशाक रुचतालीं पुण आपले मोगाळ विनोदिनीक रुचचें नांवच आसूं अशेंच तिणे निश्चय केलो. विनोदिनीचे खान्द्यावयल्यान हात घालनु तिणे व्हड कण्ठान ऊलो दिलो : 'दोळ्यांतले किशीर !'

आशाक एकली इष्टीण अवश्य जायसली. प्रेमाचो उन्मव पुराय करचे खातीर दोगांचेय पैकी चड जनांचे आवश्यक भोगलें. सुख दिवचें मिष्टान्न वांटूक आनी एकलो जाय. सूरपीवग्याचे आर्तीन विनोदिनी नवे व्होकलेली नवे प्रेमाची खेळा ताजो इतिहास कान दिवनु आयकूक लागली. तो तिजे मातयांत सरनु वेदांतलें रगत खतखतीत कळूंक फाव उरलो.

मध्यान्नाचे ऊजो वोता वेळार राजलक्ष्मी नीदताली. चाकर सावकशास्य भोगताले. बिहारीन मागून मागून महेन्द्र थोडे वेळाक कालेजांत वतालो. वोटान तापले मळबाचे एक दोकारसून घोणींची अती क्षीणीत पुण तीव्र कण्ठाचो शब्द

आयकूक येतालो. आनी आशा ते वेळा नीदवचे कूडांत एकलीच खालाक हांतलूण घालनु उश्याचेर केम सोडून पडून लळताली. तिजे लागीच हरदें उश्यार दवरनु उमथी पडून आपले संगतीन पुमपुसेवचें गुप्त खबरांत बुडून पडताली विनोदिनी आनी दीर्घ श्वास सोडताली. आनी तिजे कान ताम्बडे जाताले. ती प्रश्न करीत रावताली आनी आशा तिका सांगताली पूराय काणी. पुण ती दूमख्य सांगलेंच मांगूक तिका म्हण्टाली. आनी एकेक कल्पनेचे विषयांचेर प्रश्न करताली : ' भयणी हें अशें जाल्यार तो कितें करतलो आनी तें तशें जाल्यार तूं कितें करतली' अशें जावचें आनी जावनासलें पूराय भावनादृष्टीन देकून आशाकूच ती प्रश्नाचें उत्तर दिवपांत तान हाडताली.

एक दिसा विनोदिनीन नीमगीलें, ' भयणी मजे दोळ्यांतले किशीरा, आतां विहारी बाबान तुजें लग्न केलें आसल्यार ? '

आशा— ' न्हय गो. तुवें अशे सांगचें न्हय. छी छी ! माका लज्जा करता ? ना. ताणे तुजें लग्न केलें आसल्यार ? आनी अशें करपाची आलोचना तांय एक वेळा चल्ली नयी ? '

विनोदिनी— मजे लग्ना ख तीर सभार जनान आलोचना चलयली आनी ती चल्लीच ना. जाऊं ? ताजान माका कितें ? तिका तें रुचलेंच ना आनी तिणे प्रतिवाद केलो. विनोदिनीची अवस्था आपणाल्या परस बरी म्हणूक ती कशें शकतली ? ' मोगाळ भयणी, तुवें एक वेळा लागी हें मनांत वरचें कि तरी तुजें लग्न मजें पतीन केलें आसल्यार ? आनी तशें करपाची आलोचना एक पावटी चल्ली न्हय ? '

तें तशेंच. आनी तें कित्या तशें जालें ना ? आशालें हें हांतलूण तिजें आमतालें न्हय ? नीदवचे ते कूडांतली माण्डावळ पूराय पळोन परणी काणी तिका विमळूक जालीच ना. आज हें घरांत ती एकली सोयरीण. आज थंय बैसली पुण फाय वच म्हळ्यार वमका जालेली.

सांजेवेळा विनोदिनी आपले विशेष सामर्थ्यान आशाले केस बांधून फांती घालनु शिगारनु तिका आपले पतीलागी सोडताली. तशेंच नवे व्हकलेक शिगारनु आपले पतीलागी वरचें भावना दृष्टीन ती पळयताली. थोडे दिसा एकेक नीब सांगून तिका धरनु राबयतालीं— ' बैस गो, एक घडियेक. तुजे पतीन खंय धावनु वचाक ? रानांतलें मायामृग न्हय तो. तुजे वोर्लांक धरनु वाडले चीतळ गो. '

देकात महेन्द्राक तिजेर राग येतालो आनी तो आशाक नीमगीतालो : ' तुजी ही संगती हांगासून केन्ना वता ? की ती हांगाच रावता ? ' आनी आशा वेयेन सांगताली : ना. मजे दोळ्यांतले किशीराक तुमी तशें सांगचें न्हय. कांय

तुमी जाणतात कि तुमचीं खबर आयकूक तिका भारी लायक दिसता आनी माका साजोवंचाक ती कितलें की यत्न करता ?'

राजलक्ष्मी आशा कर्यान कांय काम करयनासली. पुण विनोदिनी लागीच रावून तिजेकर्यान काम करयताली. पूराय दिसा काम केल्याखूय विनोदिनीक आळसाय दिसनासली. तशे ती आशाकूय आळसी बैसूक दिनासली. घराचे एकेक कामांत सांकाळेंत मळया वरीच गांतपांत विनोदिनीक व्हड सामर्थ्य आसलें, आनी तांतसून निकळून वचाक आशाक सभार कष्ट भोगताले. आशालो पती एकलोच नीदवचे कूडांत बैसून सांकाळ तुण्टयतालो भावनादृष्टीन देकत ती कठीण हास हासताली. आनी आशा मन दुकून म्हण्टाली :- ' मजे, दोळ्यांतले किशीरा, पती मजेर राग करतासतलो गो, सोड गो.' आनी विनोदिनी तडतडीच तिका सांगताली : 'एकच घडियेन सोडता गो. हें लागीत जाल्यार हांव तुका रावयना गां.'

आनी एक घडी वताना आशा छटपट करुन सांगूक लागताली : ' ना, गो, आनी सत्यच मजेर राग करतलो गो- सोड हांव वतां.'

विनोदिनी तिका सांगताली : ' आहा ! राग करतलो ! रांदयेक लाँगा मिरच्या वरीच प्रेमाक राग नासल्यार खंय गो स्वाद ? लाँगा मिरच्या स्वाद विनोदिनीक अनुभवांतसून पूराय कळटालो. रांदय नामली मात. तिजे सीरेंत रगत खतखतेतालें. तिजे दोळ्यांतसून उजा किटां भायर उबतालीं. कितले सुखाचें घर- कितलो की प्रेम आसलो पती- कांय हांव हे घराची राणी आनी हो स्वामी मजेपायांकडे दास उरचें न्हय ? आनी हें घर आनी हो स्वामी दोनीकूय माका परतूक जातालें ! कष्टच ! हांवें बैसका आमले त्या मिहामनार बैसली ही बावली !' अशें मनांत म्हणून आशाले दोनूय खांद्यार हात घालुन तिका पोटलून धरली आनी म्हळें : ' मजे दोळ्यांतले किशीरा काल चल्लें कितें हें माका सांग गो हांवें तुका सांगून दिलें तें पूराय तुवें ताका सांगलें की ? तुमची प्रेमकथा आयकूक लागल्यार माका तान ना भूख ना.'

॥

विरक्त मनान महेन्द्रान एक दिसा आवयचे लागीं म्हळें : ' कितें हें ? पर- किष्ट एकले तरणे राण्डेचो भार कित्याक मातयार घेतलो ? तें जायत म्हणु माका दीसना. मुकार कसले संकष्ट येतात की हें समझना.'

राजलक्ष्मीन ताका सांगलें : ' ओ. ती माजे विपिना बायल न्हय ? तिका हांवें परकिष्ट म्हणु लेकलीच ना.'

महेन्द्र- ' ना गो आवये, माका तशें दीसना. माका दिसता कि तीणे हांगा

राबवचें सम न्हय.'

राजलक्ष्मीक पुराय समझलें कि महेन्द्रालें अनिष्ट थंय चलचें न्हय. आनी तिणे बिहारीक आपोवनु म्हळें : ' पूता, बिहारी तुवें महीनाक समझावुंका कि विपिना बायलेन हांगाच उरचें मजे ये वरसप्रायेर व्हड साहायाक. तरी ती एकली परकिष्ट तिणे केलो तितलोच साहाय हेर कोणूय म्हाका केलोच ना.'

एक उतर तांय उलयनासलेंच बिहारी महीन अन्नाक पळवचाक चल्लो. आनी ताका विचारलें : ' महीन अन्ना, विनोदिनीली कथा कांय चिन्तली ?'

महेन्द्रान ताका हासून म्हळें : ' चिन्तून माका रातींत नीद तांय येना. व्होनोलागी नीमगीलें तुवें ? आजकाल विनोदिनीचेंच ध्यान करनु मजे हेर कामांक तांय भंग आयला.'

आशान वोर्ल तोण्डारसून काणासलेंच निश्ब्ध रूपान महेन्द्राक अड्डि केशी.

बिहारीन म्हळें : ' आतां उसळायले निमीती जालें ? तिणे परत येवचें ना ? तिजें लग्न करनु दिल्यार जाता. विषा दांत हूमाटूक तीच एक वाट.'

महेन्द्र - कुन्दराकूय दूमरीय लग्न करनूच न्हय दिली ?'

(कुन्दर - बम्कीमचन्द्र चट्टरजी हांची कादंबरी ' विषवृक्ष ' हांतली तरणी राण्ड.)

बिहारी - तें वसो. अशेंच करचें. विनोदिनी विषय हांवे आलोचना केली. तुमचे लागी निका चड काळाक कांय राबूक जावचें न्हय. पुण ते रानांतच तिका धींगूळचें कठीण. हांवें देकला तो गांव.

विनोदिनी तेच घरांत आसा पुण महेन्द्राचे मूकार ती आज मेरेन आयलीच नासली. बिहारीन तिका देकली आसा आनी ताका दिसलें कि ह्या बायल मनशेक रानांत सोडचें सम न्हय. उभा कीट घरांत दीवो जळवचाक फाव. तशेंच ती घर पुराय लासूकूय फाव हें बिहारीक समझलें. विनोदिनी विषय इतलीच आलोचना केले खातीर महेन्द्रान बिहारीचो परिहास केलो आनी बिहारीन ताका हूनशीच जाप दिली. विनोदिनी विषय ताजें मन बेजार जालें कि ही बायल मनीश केवल खेळचे एक बावल्यावरीच सोडून उडौची न्हय.

राजलक्ष्मीन विनोदिनीक हिसारो दिलो : ' धूवे, सुने लागी चडशें खेळचें तुका साजचें न्हय. रानगांवांत वाडले तुका आतांची चाली समझना पुण तूं बुधवन्ती देकून पुराय पळोन राबचें.'

उत्रांत विनोदिनी आशाक जाय तितलेंच दूरा दूरा करूक लागली आनी तें सभार प्रकट जातालें. आनी तिणे म्हळें : मजे भयणी, हांव कोण ? तूं कोण ? अमळे ह्या अवस्थेर हांवे मान राकका जाल्यार त्या तकीत राबूक सीकका. केन्ना कितें

जायत यें कोणाक समझता ? आशा रडून आनी पाय धरुन चोयली. पुण ती हाललीच ना. आपले मनांतलें पुराय आशान तिजे मूकार वोतून दाकयलें पुण तिणे कान दिलोच ना.

आतां महेन्द्रालें मन परतूक लागलें. नेम-व्यवस्था कांय नासले ताका आतां तें रुचना जालें. संमारांत कांय पुण समर्थ नासली आशाकूच ताका आता रुच-नासली. पुण तें लीपीवयाचो श्रम ताणे केलो. ताजे मनांतलें पुराय समझलें ना पुण केन्नाय ताजे लागी उरचे आशाक तें समझूक लागलें कि महेन्द्राक आपणार प्रेम ऊणे ऊणे जावनु येता पुण तो तें लियता.

आनी आशाक दिसलें कि हे रोगाक ओखद एकच-आपणान थंयसून दूरा वचें. बायलांक सहज विशेषबुद्धीन आतां ती महेन्द्राक दूर दूर करूक लागली. पुण विनोदिनीलागीसून तिणे खंय वचें ?

महेन्द्र प्रेमान तापून आयले ते दिसा आपले हातणार पडून आसलो. सावकशायेन दोळे विसकळावनु चंयलो आनी ताका समझलें कि घराचे आनी सीखवणे विषयांत मन दीवचें अवश्य. थंय थंय शिवण्डून पळ्ळे ताजे डाक्टर परीक्षेचे बूक ताणे सोधून काळे आनी कालेजांतली न्हेसवण वोताक दाकोवचाक लागलो.

12

जेन्ना तिका समझलें कि विनोदिनीक हालींचाक जावचें न्हंय तेन्ना आशाले मनांत एक उपाय दोसलो आनी तिणे विनोदिनी लागी नीमगीलें : 'व्हूण गो मजे दोळ्यांतले किशीरा कीत्या तूं मजे पती मुकार वचना आनी कीत्या तूं तांका देकताना धावनु वता ?'

संक्षिप्त पुण दृढ उतर दिलें विनोदिनीन : ' छी छी ! '

आशा- ' कीतें ? आवयन सांगलें कि तूं आमचे घराची परकिष्ट न्हंय. '

विनोदिनीचे तोण्णंतसून आयलें सकलचें उतर:- ह्या संमारांत आपणालो आनी परकिष्ट हो भेद ना. कोणाक आपणालो म्हणु लेकता तो आपणालो आनी कोणाक परकिष्ट अशें लेकता तो परकिष्ट ताका रक्ता सम्बन्ध आसल्यारूय. '

आशाक जाप दीवचाक उतर कांय नासलें. खरें-पतीन विनोदिनी लागी करचो अन्याय. कारण कांय नासलें ते विनोदिनीक अन्या म्हणून लेकता आनी तिजेर विरक्त उरतात.

ते दिसा सांजेच आशान पतीक सांगलें : ' ही मजी मांगणी कि मजे दोळ्यांतले किशीरा लागी तुमी उलवका. '

महेन्द्रान हामून म्हळें : ' तुजो साहम तो ऊणे कांय न्हंय '

आशान नीमगीलें : ' हांत भीवचें कीतें? '

महेन्द्र- ' तुजे संगतीचे रूपाची वर्णना केलेल्यान माका दीसता कि ती भीवका जालेलीच. '

आश- ' जाऊं तें हांव पळेतां. माका खाल- ऊंच काड नाकात. सांगान कि तुमी तीजे लागी उलैतले कि नात. '

विनोदिनीक देकचे खातीर महेन्द्राक तान नासली म्हणचें सम न्हय. आज- काल ताजे मनांत तिका देकून उलैचे खातीर आग्रह वाडून येतालो. पुण तो उचित न्हय आनी अनावश्यक अशेंच तो मानतालो.

ह्याचे परस्पर सम्पर्काचे विषय महेन्द्रालें आदर्श असामान्य आनी कठीण उरलें. आपले आवयक आपणार आसलो अधिकार कांय पुण ऊणे जायत ह्या भयान ताणे फुडे लग्नाचो कांय विचार केलोच नासलो. आजकाल आशाले सम्पर्कान बायल वगचि विशीं सामान्य दादल्यांक दीसचें कौतुकाक तांय ताणे आपले मनांत स्थाय दीलो नासलो. आनी ताजें हें गर्व आसलें कि प्रेमाचे शुद्ध अशुद्ध विषयांत आपणाक पुराय निष्ठा आसा. बिहारी विना हेर कांय मनशांक संगती म्हणून घेवचो नासलो. बिहारीन आपले इष्टेली कोणाकूय मुकार हाळच्या- रूय हासून तांची उपेक्षा करतालो आनी तांचे विशीं आपण उदासीन हें मत तांचे तोण्डारूच घालतालो.

बिहारी ताका सांगतालो कि हें सम न्हय. आनी महेन्द्र बिहारीक म्हण्टालो : ' खंय पावल्यारूय तुजे इष्टेली सुलभ. तुजे सारकें हाका-ताका संगती म्हणून घेवचाक माका जायना. '

ह्या महेन्द्राचें मन आजकाल त्या अपरिचित बायलेक देकत तिजे लागी पाव- पाक तळवळेतलें. देकून ताणे आपले आदर्शाक बलान धरलें आनी विनोदिनीक थंयसून उसळावपाक आवयक पीटपीटायली.

महेन्द्रान म्हळें : ' व्हय चुनी, तुजे दोळ्यांतले किशीराक देकूक माका वेळ खंय ? डाक्टर परीक्षेक वाचूका आसा. आनी मेळचो वेळ न्हय तुजे लागी काटचो ? हाजे मदें तुजे संगतीलागी काटूक वेळ खंय ? '

आशान सांगलें - ' सीखूचो वेळ चूकचो न्हय. म्हाका दिवचो वेळ आसा ताजो अंश तिका दिल्यार जाता. '

महेन्द्रान तिका म्हळें : ' तूं दितली पुण हांचे दिवचें कित्याक ? महेन्द्र आशाक अणकितालो कि विनोदिनीची संगती जाले उप्रांत तिका आपणार प्रेम अणे जालो आनी अहंकारान म्हण्टालो कि माजो प्रेम तुजेर मात पुण तुका मजेर

मात न्हय. हाका लागून आशा ताजे लागी उलोवन घेताली झगडताली आनी रडताली पुण तरकांत जीखूक पावली नासली. आपले दोगूय जनांमधें विनोदिनीक सूव खोंबूक तांय स्थाय दिवचोच ना अशें गर्वान राबतालो महेन्द्र. महेन्द्राचें हें गर्व आशाक रूचलेंच नासलें. पुण तिणे हार मानून घेवनु म्हळें : ' माजे खातीर पुण तुमी म्हजे संगती लागी उलयात.'

अशें आपलो प्रेम दृढ आनी श्रेष्ठ म्हणून प्रमाण करवनु विनोदिनीलागी उलयता असो अनुग्रह दीवनु तो हे प्रश्नांत राजी जालो. पुण सांगलें कि केन्नाय येवनु आपणाक त्रास दीवचे न्हय.

हेर दिसा फांत्यारूच आशान विनोदिनीक तिजे हांतणारूच दवरनु पोटलून धरली. विनोदिनीन म्हळें : ' कसलें हें आश्चर्य ! चकोरी आज चन्द्रमाक सोडून मोडाक धरता ?'

आशा - ' तुजी ही कविता माका समझना गो. कित्या तूं मतीं अरण्यांत शिवण्डायता ? हें तुका परत येच सारकी जाप दिवपाक फास आसले जनाकडेन न्हय गो असलीं उतरां उलवका ?'

विनोदिनीन नीमगीलें : ' कोण गो तो रसीक ?'

आशान तिका सांगलें : ' तुजो देर- मजो पती. न्हय गो हांव तुका खेळ-यता न्हय तुजे लागी उलावंचे खातीर माका पीटपीटायतासा.

विनोदिनीन मनांतच म्हळें : ' बायलेन सांगून मात माका देकूक वता ? हांव कांय तितली खालाचो ?' एक केल्यारूय विनोदिनी राजी जालीच ना. आशाक दिसलें कि आपण पतीचे मुकार अशक्त उरलो.

महेन्द्राले मनांत राग वाडलो. आपले मुकार येवचाक कांय तिका जायना ? कांय तिणे माका सामान्य दादूल मनशांमधें एकलो लेकला ? हेर कोणूय जाल्यार फुडेच तिका देकून उलोवनु तिजो परिचय करतासताले. आपणान तशें कांय केलेंच ना. देकूनूच तिणे हें समझूकासलें कि आपण कोण ? एक वेळा परिचय केलो आसल्यारूय तिका समझतासतालें कि महेन्द्र केवल सामान्य एक दादूल मनीश न्हय.

दोन दीस फुडे विनोदिनीकूय अशेंच मनांत भोगलें : ' कितले की काळ जाले हांव हांगा राबतां. महेन्द्र एक वेळा तांय माका पळवचाक मुकार सरलो ? हांवे आकाले कूडांत बैसले ते वेळा माका पळोवचाक ताका आवयचे कूडांत येवचाक जायना ? कित्या तो उदासीन आसा ? कांय हांव एक जडपदार्थ ? मनीश न्हय ? एक वेळा परिचय केल्यारूय ताका समझतलें कि चुनीचे आनी विनोदिनीचे मदें भेद कितलो आसा ?'

आशान आपले पनीक सांगलें : 'तुमी कालेजांत चल्ले म्हणून हांवें दोळ्यांतलें किशीराक आमचे कूडांत हाडतां आनी तुमी भायरसून येवचें तशें तिका फटवचें.'

महेन्द्र - इतली व्हड एक शिक्षा दिवचे तराचो अपराध कांय तिणे तुजें कडेन केलो ?

आशा - ना. पुण हें सत्य कि माका तिजेर राग भोगता. तुमकां एक पळयले कारणान तिजे मान कांय उमती पटता ? हांवें सोपूत दिलो कि तिजें गर्व मोडतां.

महेन्द्र - कांय आमी मरनु वतात कि तुजे संगतीक देकनापल्यार ? पळोचें कांय ना.

आशान ताजे हाताक धरनु स्नेहाचे स्वरान सांगलें : 'माजे खातीर तुमी हें करचे. हे एक पावटी मात. तिजें गर्व मोडूक. मुकार तुमची इच्छा तकीत.'

महेन्द्रान उतर फुटयलेंच ना. आनी आशान ताका म्हळें कि ही मजी मांगणी. लक्ष्मीदेवीक मनांत आठोवनु हें माजे उतर राकचे खातीर.'

महेन्द्राचें मनांत विनोदिनीक देकपाची इच्छा प्रबल उठली पुण त्यावेळार ताणे तांत कांय तान ना अशें रीतीन आपली सम्मती दिली.

शरत्कालाचे एक स्वच्छ आनी निस्तब्ध दोनपारांचे वेळा विनोदिनी महेन्द्रान नीदचे कूडांत बसून आशाक शिखयताली कि नीदचे कूडांतलीं पापास सीवचें कशें. हेर कोणूय थंय नासलीं. आशा शिख्यांत मन दीनासतें दारवाट्याचे दिकानूच पळवनु बसली. तिजी सीवण पुराय घुपसताली. कांय काम करचे विशीं आपण विनोदिनी लागीं तांय पावची न्हय हें मन तिणे प्रकट केलें. आनी विनो-दिनीक तें तडसूची क्षमा नासली. आनी तिणे पापाम आशाले हातांतसून ताणु खालाक घालें आनी म्हळें : 'हें काम तुका लागचें न्हय माका हेर सभार काम करचाक आसा. हांव वतां.'

'एक पैसार लागीं बस. आनी हांवें घुपमावचेंच ना.' अशें सांगून तिणे पापास सीवचो भाग खेळनु दाकयलो.

आनी विनोदिनीचे मागशीं आसले दारवाट्यांतल्यान महेन्द्र कूडांत पावलो. आशा सीवता सीवताच मान उमली घालनु बसून हासूक लागली.

विनोदिनीन नीमगीलें : 'हासता कित्याक ?'

हास राबंवचाक जायनासलेंच आशान व्हड हास हासून पापास विनोदिनीचे व्होपटीत वोन्दलें आनी म्हळें : 'ना गो भयणी-तुवें सांगलें तें सम. हें माका लागचें न्हय.

विनोदिनीचे खांद्यार दोनूय हात घालनु तिका पोटलून धरनु व्हडान हासूक लागली आशा.

प्रथमसून आशाले चंचल मनान आनी तिजे स्वभावांत आयले ते भेदान विनोदिनीक तितलेंच समजलें कि महेन्द्र आपले मागशीन येवन राबलो आसा. पुण कांय नेण म्हळे भावनेन ती बैसली.

‘ भाग्यनासले ह्या मनशाकूय तुमचे मद्दें बैसून हासूक दिनात ? ’ म्हणून महेन्द्र मुकार सरलो.

विनोदिनीन भीत्या वरीच कापडा वोर्ल मात्यार घालुन थंयसून वचाक शुरु केलें. आशान तिका हातान धरुन रावयली.

महेन्द्रान हासून म्हळें : ‘ बैसात तुमी. हांव वतां. ना तुमी बैसतात हांवूय बैसतां. ’

सामान्य एकले चेलेंचे लेकान आशालो हात बिसाटून लज्जेन व्हड शब्द कांय करनासलेंच विनोदिनीन सहज धैर्यान सांगलें. ‘ आपणान सांगलें देकून बैसतां. मनांत शाप कांय घालचो न्हय. ’

महेन्द्र-‘ हांवे दिवचो शाप ह्योच कि तुमकां सभार घडियांक चलनशक्ती ना जाऊं. ’

विनोदिनी-‘ ते शापाक हांव भीना. तुमी सांगल्यो तो अनेक घडिको आनात चलून गेल्यात. ’

आनी ती उठावन वचाक लागली. आशान तिजे हाताक धरुन सांगलें. ‘ माजे खातीर एक घडियेक लागी बैस गो. ’

13

आशान नीमगीलें : ‘ कांय मजे दोळ्यांतले किशीर तुमकां बरी लागली ? सत्य सांगका. ’

महेन्द्र-‘ वायटी न्हय. ’

आशाक सभार इच्छा भंग दिसलो. ‘ तुमकां कोण बरी लागली ? ’

महेन्द्रान हासून म्हळें : ‘ केवल एकली विना कोणूय ना. ’

आशा-‘ जाऊं. तिजे लागी आनी एक वेळा उलवनु जाले उप्रांत सांगात बरी लागली कांय नात. ’

महेन्द्र-‘ आनीकूय उलवप ? आनीकूय करकर करतलीच ? ’

आशा-‘ आचारा खातीर पुण मनशालागी उलवचें. एक दिसाचो परिचय करुन उप्रांत कांय उलयनासलेंच राबत्यार माजे दोळ्यांतले किशीराचे मनांत कितें दिसतलें ? तुमचें पुराय खबर आश्चर्याचें. हेर कोणूय ह्या चेलें लागी खेळ-हास उलवचे खातीर सभार कष्ट भोगताले. तुमकां होच द्रोह भोगलो. ’

हेर लोकांचे मदें आपणाक भेद दाकयले कारणान महेन्द्राक खोस वाडलो आनी ताणे म्हळें : ' व्हय, भेश. पळोया अंवसरेवचें ना. हांव खंय धावंचाक वतां की तुजी संगती खंय वता ? केन्नाय आमकां देकून उलवंचाक वेळ मेळतलो. तुजे पतीक भद्रलोका मदें कशें चलचें ह्या खातीर शिक्षण मेळें आसा.'

कांय कारण म्हणून विनोदिनी आपले मुकार येतली ह्या स्थीर मनान तो बैसलो. पुण तशें कांय चलचें नासलें. विनोदिनी ताजे लागीं उलयलीच ना आनी ताका वाट विसरनु तांय तिका देकूक जालेंच ना.

आपली तान कोणाकूय कळत ह्या भयान विनोदिनीचें नांव तांय तो बाय-लेन आयकत उच्चारण करनासलो. तिका देकचे विषयांत ताजी तान लीपोवंचाक ताणे केले हे श्रमान ती वाडत राबली आनी विनोदिनीन उदासीन मनान तें देकले कारणान ती तान ताका तडसूक जायनासली. विनोदिनीक प्रथम देकल्या हेर दीमा खेळ-हास उलवचे रीतीन आशाक महेन्द्रान म्हळें : ' तुजे हे अयोग्य भग्तारा खातीर तुजे दोळ्यांतले किशीराक दिसलें कितें ?'

प्रश्न करता-करतात ताजे विशीं दीघ-रुन्ध एक रीपोट इवास तांय सोणासलेंच आशा दितली अशें ताणे मनांत व्हड आग्रह दवल्लो. पुण फल कांय नासल्यान हो प्रश्न खेळार्क आप्याप केलो हे भावनेन तो उरलो.

आशालें मन घुसपलें. दोळ्यांतले किशोरान तिका कांय मांगलेंच नासलें. आनी त्या कारणान तिका विनोदिनीचेर व्हड कडसाण भोगली.

आनी तिणे पतीक सांगलें : ' आसूं- दोन-चार दीस उपांत तुमचो परिचय चडशी वाडो. काल एक घडियेक देकले निमीती चड-ऊणे कांय उलवंचाक जालें ?'

हें आयकत महेन्द्र निराश जालो. विनोदिनी विशीं आपणाक कांय एक श्रद्धा ना म्हणूक ताका जायनासलें. ह्या पुराय आलोचने मदेंच बिहारी पावलो आनी नीमगीलें : ' महीन अन्ना, आज तुमी ही तर्का कित्या विशीं करतात ?'

महेन्द्र :- भावा, पळेना तूं. तुजी व्होनी आमा आनी तिजी एकली संगती. नांव कुमुदिनी कांय प्रमोदिनी- काण की एकली. आनी ती मोगान ऊलो दिता कि केसा गुडळ्या, मासळे काण्ट्या की कांय देवाकूच कळता. आनी हांवें तिका ऊलो दिवचें अशें : ' चुरूटाचे गोबरा की ऊजा काडिये की. अशेंच म्हण्टात तीं. व्हड कष्टच न्हय ?'

रागान आशालें तोण्ड ताम्बडें जालें पुण बोला भीतर.' एक घडियेक उतर कांय दिनासलेंच बिहारी महेन्द्राचे तोण्डाकूच पळयत बैसलो आनी म्हळें : 'व्होनी, लक्षण सम न्हय. नापसंद करचें पुराय फटवण. तुमचे दोळ्यांतले किशीराक हांवें देकली आसा. हांव सपूत दितां कि तिका घडी घडियेन देकचें एक दुरभाय्यच आसचें न्हय. आनी महीन अन्नान अशें म्हळे कारण माका दुबाव दिसता.

महेन्द्र आनी बिहारी दोगांचे मर्दे आसचो प्रभेद आशाक पुराय प्रमाण जालो.

छट जावनु महेन्द्राक फोटोग्राफी शिखपांत भ्रम वाडलो. फुडें एक वेळा ताणे फोटोग्राफी शिखूक प्रारम्भ केलो आसलो. पुण तें मर्दें सोडून उडयलें आसलें. दूसरूय ताणे कामेरा सामकी केलें. सभार फिल्म घेतलीं आनी घरांतले चाकरां सयत पुराय जनांची छाया काटूक लागलो.

दोळ्यांतले किशीराचे छाया काटचे खातीर आशान ताका सांगलें. महेन्द्रान तिका संक्षिप्त उतर दिलें : ' जाऊं ' दोळ्यांतले किशीरान ताजाकूय संक्षिप्त उतर दिलें : ' ना.' आशान दूसरूय वाट देकून धरली.

आनी हें खबर पुराय प्रथमसून विनोदिनीक समझलें कि दोनपारांचे वेळार आशा विनोदिनीक आपले कूडांत आपोवन वरतली आनी थंय नीदायतली. आनी ते वेळा महेन्द्रान तिजी छाया काटचें. आनी गर्विष्ट तिका एक पाठ शिखोवचें.

विनोदिनीन दिसाचे नीदप ना. पुण आशाले कूडांत ती दोळे धाम्पून पळीं आनी तिका थेटात नीद पळी. ताम्बडें साल पांगूरुन उकते जनेला दिकान तोण्ड दवरनु ती पळी. आनी पळोचाक भारी सुन्दर आसली. महेन्द्रान म्हळें : ' व्हय, ती छाया काटचे खातीरूच पळी अशेंच भोगता.'

पायांचो शब्द जायनासलेंच महेन्द्राक मेरा घेवनु भीतर पावलो. खंचे दीकारसून छाया काटचें हें पळयत रावलो. आपली कला चुकी कांय नासलें राबचे खातीर ताणे विनोदिनीचे शिवण्डून पळे ते केस एकटायले. ताजान तृप्त जायनामल्यान दूसरूय तेंच केलें. आनी आशाले कानांत म्हळें : ' पायावयलें साल दावे दीकान एकटे करनु दवरका.' असमर्थ आशान कानांत सांगलें : ' माका सामकीच घालूक जायना. ती जागी जायत. तुमीच सामकी घाल्यात.' आनी महेन्द्रान तें सामकीच घालें. छाया काटचे खातीर ताणे कमेराचेर काच दवल्लें. कसलो की एक शब्द आयकल्या वरीच विनोदिनी जागी जाली. एक दीर्घ उस्वास सोळो आनी छटफट करनु उठावनु बसली. आशा व्हडान हासूक लागली. विनोदिनी रागान ताम्बडीशी जाली. आनी उज्या कीट व्हांवचे दोळ्यांनी महेन्द्राक पळयत म्हळें तिणें : ' हो व्हड अन्याय.'

महेन्द्र - ' व्हय, अन्यायूच. दुबाव नाका. पुण चोरायो करचे फुडेंच चोरायेचें सामान ना जालें. आतां हांव इटाकूय ना पराकूय ना. देकून अन्याय पूरा करतां आनी दण्ड घेतां.'

आशानूय विनोदिनीचे पाय धरले. आनी छायाचित्र काडून जालें. प्रथम सामकीच मेळींच ना. आनी हेर दीस आनी एक छायाचित्र काटचें आसा अशें म्हळें.

चित्रकारान दोगूय संगत्यांक एकटावनु वेंसावनु तांचे स्नेहाचें केन्नाय उरचें निदरशन म्हणून एक छायाचित्र काडचे खातीर विनोदिनीन म्हळें : ना ' अशें न्हय. पुण म्हळें कि तें कडेचें आसूं.

हें आयकत महेन्द्र छाया एकेकूय नष्ट करीत उरलो. अशें छाया काटून उलवनु परिचय खंय की पावलो.

14

गोवर जावचो ऊजो कीटायल्यार एक लागेन जळता. तशें त्या नवदम्पनीचो प्रेम मळान जावनु येतालो. तीसरे एकलेन येवचाकूय तो जागो जावनु उठायलो.

आशा खेळ-हास उलवचे खातीर समर्थी नासली. पुण विनोदिनी तांत पुराय जोगती उरली. देकून विनोदिनीचो व्हड आश्रय पावताली ती. महेन्द्राक सन्तुष्ट आनी उत्तेजित करचे खातीर ती आता पार आसली.

लग्नाचे उप्रांत थोडे काळाक आमचे जीवनांत आमी मात हे भावनेन तीं चलतालीं. आपले प्रेमाचें संगीत तानी उच्चस्वरानूच प्रारम्भ केलें. वाड मात वेच करचे परत असलूच खर्चूक आनी उजाड करूक तीं लागलीं. ह्या अवस्थेर आपले प्रेमाक मुकार व्हरचें आपले नित्य जीवनाक अनुसरून कशें हें समझनासलें तांकां. सूर मात्याक लागल्यार ताजें ओखद दूसरूय सूर पीवचेंच. पुण तें कशें ? हें आशाक समझनासलें. आनी विनोदिनीन रगडीन आयदन भरनु आशाले हातांत दिलें. आपलो पतीक प्रसन्न देकत आशाले मनांत आश्वास वाडलो.

आतांसून आशाक आपणान करचें कितें हें कांय दिसलेंच ना. महेन्द्र आनी विनोदिनी खेळ-हास उलयताना तिवूय हासताली. चीट खेळताना महेन्द्रान आपणाक कांय फटवयल्यार ती विनोदिनीक आपले साहायाक उलो दिताली. आनी महेन्द्रान कांय चड-ऊणे तिका सांगताना ताजी जाप दीवचे खातीरूय विनोदिनीच तिका जाय आसली. अशें ते तीनूय जनाचे दीस वताले.

पुण विनोदिनीलें काम अडचण कांय नासलेंच मुकार वतालें. रन्दप, घरा-काम, राजलक्ष्मीची सेवा पुराय केले उप्रांत मात ती खेळूक-हासूक लागताली. आनी महेन्द्राक क्षमा नासताली आनी तो म्हण्टालो : ' चाकर-दासी लोकाक करूक काम कांय दवरनासलें तुमी तांकां आळशीं करतलीं.'

विनोदिनी- ' हांवे कांय काम करनासलें आळशी जावचा परस चांग न्हय हें ? तुमी कालेजाक वचात.'

महेन्द्र- ' ह्यो दीस सुन्दर आनी मोडाळ भोगता.'

विनोदिनी- ' ना. ताजान कितें ? तुमची गाडी तैयार आसा. कालेजाक वचून येयात.'

महेन्द्र- 'हांवे गाडी जाय म्हळें ?'

हांवे सांगलें म्हणून विनोदिनीन महेन्द्राक कालेजाक वचाक जाय तीं ताजीं वस्त्रां हाडून मुकार दवल्लीं.

महेन्द्र- तुमी राजपूताले घरळचाक जन्म घेवचें उचित आसतालें. झुझावेळार आपली आयदुवां हातांत दिवनु पेटोंचे खातीर.'

कालेजाक वचनासलें खेळ हास उलवनु वेंसूक विनोदिनी ताका वेळ दिनासली. आनी दोनपारांचें ताणे अशें वेंसचें तांय तिणे ना केलें, आनी सांजेवेळ महेन्द्राक अती सुन्दर आनी आशेवपाक फाव दिसलो. आपले दिसाचें अन्त्य राकून राबूक लागलो तो.

फुडे वेळार आहार तैयार उरनासलो आनी महेन्द्र ते कारणान कालेजाक वचनासलें आनन्दान वेंसतालो. आतां विनोदिनीच मुकार सरनु आहार सकाळींच तैयार करयताली. आनी आहार तैयार जाल्यार ताका खबर पावयताली कि ताजी गाडी तैयार आसा. फुडे ताजीं वस्त्रां गुळी जावनु आलमारींत खंय की कोणाक मेळनासले स्थायार उरतालीं ना धुवणीकारा हातांत. आतां तीं ताका केन्नाय तैयार मेळटालीं.

आनी थोडे दीस गेले उप्रांत विनोदिनी कांय सामकी न्हंय म्हणून आशाक महेन्द्राले मुकार दवरनूच गाळायताली. आनी महेन्द्र आशा समर्थी ना जाले कारणान तिका स्नेहान पुण हासतालो. आनी आपले संगतीचेर वात्मल्याचे अधिकारान आगाले हातांनी करका आसलें तें काम तांय ती आपले हातांत घेवचाक लागली. तशें घराची श्री वाडूक लागली.

चोंग्याचें वेताम गेल्यार आशा थडथडेताली आनी विनोदिनी छटकट करनु खंयकीसून एक वेताम हाडून चोंग्यार दवरनु सीवताली. एक दिमाक महेन्द्राक वांटून दवल्ले ते अन्नांत माजरान तोण्ड घालें. आशा थडथडेली देकत विनोदिनीन रान्दणीत हांगाय थांगापसून कांय अहार महेन्द्राक तैयार करनु दिलो. तांत आशाक आश्चर्य भोगलें.

आपले आहारार वस्त्रार आपले कामांत आनी सावकाशाय भोगपांत सर्वांत कसलेकी प्रकारान विनोदिनीचे हातांची सेवा आसा हो अनुभव महेन्द्राक जालो. ताणे पायांक घालीं तीं पापासां तिणे सीवील्लीं. ताजे गळचाक तिजे कोमळ मनाचे स्पर्शावरीच ताजे गळचाक वेष्टण केलो तो लेस तिणेच सीविल्लो. आजकाल आशा संगतीचे हातांनी शिगारनू सुन्दर-सोभीत वेष्टान परमळीक तेल पुसून

महेन्द्रालागी येवन रावत्यार तांचें सौन्दर्य आनी तांचो आनन्द गंगा आनी यमुना दोनूय मेळनु जावंची ती अनुभूती ही दोनूय संगती मेळनु ताका भोगली.

फुडेवरोच आज काल ताका बिहारीचेर आदर ना ताका आपोवन हाडप ना जालेंच म्हणयात. आनी महेन्द्राक बिहारीन चीट धाडलें कि हेरदिमा आयतारा तो थंय येता आनी ताका ते दिसा आवयलें रान्दप जेवका. आपलो आयताराचो खेळ-हास हाजान ना जायत ह्या भयान महेन्द्रान थडथडेवन बिहारीक जाप धाडली कि आयतारा आपणाक विशेष कांय कामा खातीर भायर वचें आसा.

आनी तेच दिसा बिहारी जेवण करुन आयलो. चाकरांनी ताका सांगले कि महेन्द्र भायर खंय चल्लो नात. ' महीन अन्ना ' अशें ऊलो दिवन तो सीधा ऊंचार महेन्द्राले कूडांत चमकलो. कितें करचें. घुमपलो महेन्द्र ' मातें कणकणेना ' म्हणून तो पळ्ळो मातें उश्र्यार तेंकून. हें आयकत आनी महेन्द्राचे तोण्डाचो भावभेद देकत आशा थडथडेली आनी कितें करचें हे मनान विनोदिनीक चोयली. विनोदिनीक समजलें कि महेन्द्राक रोग कांय ना. पुण बेजार जाले वरोच तिणे म्हळें : ' नीद खळे कारणान ही मात्या दूकी. एक घडियेक पडचें. हांव ओ-डी-कोळोत्र हाडतां.'

महेन्द्रान म्हळें :- ' कांय नाका.'

तें कांय आयक नासलेंच विनोदिनी घुडुघुडु करुन चल्ली. आनी शेळ उदकांत ओ-डी-कोळोत्र घालनु घेवन आयली. रुमाल तांत तीमोवन आशाले हातांत दिवन म्हळें : ' बाब महेन्द्राचे मात्याक बांधून दी.'

' नाका, नाका ' सांगलें महेन्द्रान. हास दामून बिहारी हें नाटक पुराय चोयलो. गर्वान महेन्द्रान लेकलें कि आपणाक ही कितले की श्रद्धेन पळयतात हें बिहारीन देकका.

बिहारीक देकत आशाले हात कटकटेले आनी रुमाल बांधचे वेळार एक-दोन थेंबे महेन्द्राचे दोळ्यांत पळ्ळें. विनोदिनीन आशाले कटकटेंवचे हातांतसून रुमाल काळें आनी सामकी बांधून दिलें. आनी एक आंगवाल्याचे कूटक्यांत ओ-डी-कोळोत्र थेंबावन एदेदेंच करुन नीडळार सोळें. आशा मात्यार वोलें घालनु वारें घालूक लागली.

विनोदिनीन स्नेहान नीमगीलें : ' कशें आतां महेन्द्रबाब ? सूख भोगता की ? ' आनी ती एक बिहारीक चोयली आनी थंय चल्लें पुराय एक फटवणे नाटक असो पविहास ताजे दोळ्यांत खेळता म्हणूच तिका दिसलें. आनी तिका समजलें कि तो तितलेच वोगी फटवूचो न्हंय.

हासून म्हळें बिहारीन : ' विनोद व्होनी, असली शुश्रूषा केल्यार रोग ऊणे

न्हय चडशोच जातलो.'

विनोदिनी - 'आमचे सारकें मूर्ख चेलियांक तें कशें कळचें? तुमचे डाक्टरपणाचे बूकांचेर कांय बरयलें आसा?'

बिहारी - 'व्हय, व्हय. तुमची ही सेवा देकत माकाच कपाल कणकणेता. पुण पेटकपालाचो देकून चिकित्सा कांय नासलेंच चटपट जावनु वचका आसा. महीन अन्नाले कपालाचें बरप जोर.'

विनोदिनीन ओलो आंगवाल्या कुटको खालाक दवरलो आनी सांगलें : 'संगातीची शुश्रूषा संगतीनूच करचें सम.'

थंय चल्लें कांय भीतरचे भीतर बिहारीक सायलेंच ना. आपले सीखवणेंन बुडून आसले कारणान महेन्द्र विनोदिनी आनी आशा हांचे भीतर जाली ती गाठी विषय ताका कांय समजल्लेंच नासलें. आज तो विशेष दृष्टीन विनोदिनीक चोयलो आनी ती ताकाय.

विनोदिनीक ताणे तीक उतरांनी जाप दिली. 'व्हय, व्हय. संगतीची चिकित्सा संगतीनूच करचें सम. मात्याक कणकण हाळो हावें आनी हांवच ती घेवून वतां. ओ-डो-कोळोळ वृथा खर्चूचें ना.' आनी ताणे आशाक पळोवन म्हळें : 'व्होनी, रोग आयले उप्रांत चिकित्सा करचा परस रोग येनासलेंच चोवचें चांग.'

15

बिहारीक दीसलें : 'हांवे दूरा रावचें न्हंय. कितेंय करन हांचे मद्देंच माकाय एक स्थाय जाय. तांकां हांव नाका जावयात. पुण माका ती जाय.' तांणी ऊलो दिवचाक ना आपोवंचाक कांय राकून रावनासलेंच तो तांचे मद्दें सरूक लागलो.

विनोदिनीक ताणे सांगले : 'विनोद व्होनी, ह्या चेरडाक प्रथम ताजे आवयन वायट केलें. उप्रांत संगतीन आनी आतां बायल ना करात आसा. तुमचे कडेन ही मागणी कि तुमी तेच वाटेन चलचें न्हंय. हेर कांय नवे वाटेन चलचें.'

महेन्द्र - 'म्हळचार?'

बिहारी - 'म्हळचार आजमेरेन कोणे चोवनासले माजे सारके लोकाचे.'

महेन्द्र - 'तुकाय वायट करका? सहज तशें जाता बिहारी? उपेक्षा केले मात्रान वायट जावचेंच ना.'

विनोदिनीन हासून सांगलें : 'बाब बिहारी, वायट जावचाकूय उरका शकत.'

बिहारी— 'आपलो ऊणाव हेरांगेले गुणान ना जायना. एक पळेतली की ?'

विनोदिनी— 'इतलीच उसळावसळी नज. सांगचे वरीच करूंक तैयार उरका. कितें माजे दोळ्यांतले किशीरा, तुजे हे देराक एक धरना कितें ?'

आशान विनोदिनीक तिजे दोनूय बोटान कुटको वीळो. बिहारीन खेळ राबयलो.

आशाचे सम्बन्धी खेळ हास उलोचें बिहारीक सायनासलें. आनी हें विनो-दिनीक एक वेळा कळें. आशाचेर श्रद्धा दवरता आनी आपणाक हालका करता म्हणून तिका ताजेर कोडसाण भोगली.

तिणे दूसरूय आशाक सांगलें : 'तुजो हो भीकारी देर माजे कडेन मागता तुजेच कारुण्य. ताका कितेंय दी गो भयणी.' आशाक राग वाडलो. बिहारीलें तोण्ड घडी फुडे ताम्बडें जालें. पुण त्या वेळार ताणे हासूनूच म्हळें : 'माका हेरांचे वाटेन दिता म्हळें उतर मात. महीन अन्नाक सामकीच दिता तूं, व्हय ?'

विनोदिनीक समझलें कि बिहारी तिजो खेळ पुराय वायट करता आनी ताजे मुकार येतासताना पुराय तैयार जावंचें आसा.

महेन्द्राक कोप आयलो कि कायरें उलवपान कवित्वाचें माधुर्य ना जालें आनी ताणे तीकटीं उत्रां म्हळीं : 'बिहारी, तुजे महीन अन्नाक असो ब्यार कांय ना. कितें ताका आसा ताजान तो तृप्त उरतलो.'

बिहारी— 'ब्याराक भायर सोधून वचना जायनात. पुण वारें भाग्यवंत तुमचें कडेनूच मारता आसा—'

विनोदिनी— 'आपले हात आतां रीते आसात पुण खंचे की दीकारसून एक वारें तुमचेकडेन येना ?' अशें म्हणून ती हासून आशाक एक चोयली आनी आशा रागान थंयसून भायर चल्ली. हारवल्ले कोपान बिहारीन उतरूच फुटयलें ना. उठावनु वचाक ताणे भायर सरताना विनोदिनीन सांगलें : 'बाब बिहारी, आशा सोडची न्हंय. हांव दोळ्यांतले किशीराक आपोवनु हाडतां.'

आनी ती चल्ली. सभेक भंग आयले कारणान महेन्द्राले मनांत राग वाडलो. आनी ताजें अप्रसन्न तोण्ड देकत बिहारीक आपलो आवेश दामूक जालो ना. ताणे म्हळें : 'महीन अन्ना, आपले जीवनाची नाश हाडपांत आशा आसल्यार तो आपलो अभ्यासच चलचें. पुण सरळ हृदयाची ती साधवी पूराय विश्वासान आपणाक आश्रय पावता. तिजो नाश आपणान करचो न्हय.' सांगतां सांगतांच ताजे कण्ठांत उतर गाळबुळलें.

महेन्द्रान म्हळें : 'बिहारी, तुवें सांगचें कांय माका समझना. सोड तुजी माण्यो. सामकीच सांग.'

बिहारी- 'स्पष्ट सांगतां. विनोदिनी तुमकां अधर्माचे वाटेर वोडून व्हरता आनी तुमी तें समझनासलें मूदा वरीच तेच वाटेन चलतात.'

महेन्द्र गर्जलो- 'फट ! मानेस्त घराचे एक चेलें खातीर अशें रळे कारणान तुका घरांभीतर चडवचेंच अधर्म.'

त्यावेळार एक ताटांत गोडशें कांय खाण घेवनु हस्तमुखान आयली विनोदिनी आनी बिहारी मुकार दवल्लें.

बिहारी- 'कित्याक हें ? माका भूक ना.'

विनोदिनी- 'कितें ? गोडशें तोण्डानूच हांगासून वचें.'

हासून बिहारीन म्हळें :- 'मजे मांगणीचो स्वीकार जालो. मजो आदर करपाचो आरंभ जालो.'

प्रत्येक अर्थाचो एक हास हासून विनोदिनीन सांगलें. 'जेन्ना आण हांगाचो देग आसा आनी हांगा अधिकार आसा तेन्ना मागचें कित्याक ? आनी पुराय हांगाचे जनान आदर करचें आसा. न्हंय बाब महेन्द्र ?'

महेन्द्रान आपलें मौनव्रत सोडलेंच ना.

विनोदिनी- 'बाब बिहारी, गोडशें खायनात लज्जेन कांय रागान ? हेर कोणाकूय आपोवचे आसा कांय ?'

बिहारी- 'पावलें. मेळेलेंच. सभार आसा.'

विनोदिनी- 'कांय परिहास करतात ? ते विषयांत आपणाक हारवोवंचाक कांय मोह नात. गोडश्यान तोण्ड बन्ध जावचेंच ना.'

रात्रींत आशान तिजो बिहारीचेर आसलो राग महेन्द्राक प्रकट केलो. हेर दिसां वरीच महेन्द्रान तें हासून सोळें ना. आनी तिजे मताचो पुराय स्वीकार केलो.

सकाळी उठावन महेन्द्र बिहारीले घरकडे गेलो आनी म्हळें : 'बिहारी, विनोदिनी आमचे घराची न्हंय आनी तुवें मुकार येवचें तिका लागना अशेंच दिसता.'

बिहारी- 'व्हय ? तरी तें तशें व्हड कष्टच. ताजान तिका कांय दोष भोगतात जाल्यार हांवें तिजे मुकार वचेंच ना.'

महेन्द्राक आश्वास भोगलो. कि अप्रिय हे कामांत ताका एक समाधान मेळी. आनी भीतरचान तो बिहारीक भितालो. तेच दिसा बिहारी महेन्द्राले अन्तपुरांत गेलो. आनी म्हळें : 'विनोद व्होनी, हांव माप मागतां.'

विनोदिनी - 'कित्याक, बाब बिहारी ?'

बिहारी — 'हांवें भीतर येवचें तुमका सायना म्हळें माका महेन्द्र अन्नान आनी ते खातीर माप मागून वचाक आयलां.'

विनोदिनी — 'तें कित्या तशें सांगता, बाव बिहारी ? हांव आज आयलीं आनी फाय वतलीं. आनी तुमी कित्याक माजे खातीर हांगासून वचें ? हें घुलमाल जायत म्हळें खबर तरी माका मेळें, हांवें हांगा येवचेच नासलें.' तिजे तोण्ड बावलें. दुकां दोळ्यांतच दामून वोगी थंयसून चल्ली.

बिहारीन त्यावेळार मनांत धरलें कि वृथा सन्देह करन हांवे विनोदिनीचे मनांत घाय घाले. तें अन्याय म्हळें खरें.

तेच दिसा सांजवेळार मन दुकून राजलक्ष्मीन महेन्द्राक सांगलें : 'महीन तुवें आयकलें कि विपिनाची बायल हें घर सोडून तिजेच घराकडे वचाक वता.'

महेन्द्र — 'कित्याक, आवय-कांय हांगा तिका ऊणान भोगलो ?'

राजलक्ष्मी — 'ऊणाव कांय ना. तिजें सारकें सानप्रायेची एकली राण्ड बायल परकिष्टाले घरकडे राबत्यार लोक हें-तें कांय सांगत अशेंच तिजे भय.'

महेन्द्रान रागान म्हळें : 'कांय हें परकिष्टालें घर ?' बिहारी थंय वेंसून आसलो. महेन्द्र ताका रागान चोयलो. बिहारीचें मन तापले आनी ताका दिसलें कि काल हांवें चड-ऊणे कांय उलयले कारणान विनोदिनीचें मन दुकलें आसयात. पती आनी बायल दोगांनूय विनोदिनीकडेन अभिमान केलो.

बायलेन म्हळें : 'आमी तुका परकिष्ट, व्हय गो भयणी ?'

बामणान म्हळें : 'इतलेच दिसांक लागीच राबत्यारूय आमी तुका परकिष्ट व्हय ?'

विनोदिनी — 'माका हांगा केन्नाय बांधून घालूक तुमची आणा ?'

महेन्द्र — 'तें आमच्यान कशें जायत ?'

आशा — 'कित्याक तूं आमचें मन घेवन वता ?'

ते दिसा कांय निश्चय जालोच ना. विनोदिनीन म्हळें : 'ना-गो भयणी. दोन दिसांची माया वाडवचें कित्याक ?' आनी ती महेन्द्राक चोयली व्याकुल मनान.

लागीचे दिसा बिहारी आयलो आनी म्हळें : 'विनोद व्होनी, कित्या तुमी वतात ? हांवे कांय दोष केलो ? आनी तुमी माका दिवची शिक्षा ही ?'

तोण्ड घुमडावन म्हळें विनोदिनीन : 'तुमचो कांय दोष ना. दोष माजे अदृष्टाचोच.'

बिहारी — 'तरी तुमी हांगासून वतात तें माजेर रागान अशेंच हांवे लेकचें.'

करुणापूर्ण दृष्टीन बिहारीक पळोवन विनोदिनीन सांगलें : 'हांवे हांगा राबचें उचीत न्हय, व्हय ?'

बिहारी आयले तडीकूय न्हय. पेले तडीकूय न्हंय जालो. थंय रावचें उचीत म्हणूक तो पार नासलो. पुण म्हळें : ' माका कळें कि तुमी वचें अवश्य. पुण दोन-चार दिसां उप्रांत गेल्यार तांत दोष कितें ? '

दृष्टी दोनूय खालाक व्हरनु विनोदिनीन म्हळें : ' तुमी पूराय जनान एकमनान वचाक नज म्हळचार वचें माका कठीण दिमना पुण तो अन्याय. '

म्हण्टा म्हण्टाच तिजे दीर्घ दोळ्यांतसून दुकां अरी तिजे गालावयल्यान खालाक देवचाक लागली. शब्द कांय नासलेंच अशें दुकां पडतात देकून बिहारीले मनाक दुकी भोगली. आनी ताणे म्हळें : ' तुमी हांगा येवनु थोडे दीस भीतरूच आपले गुणांनी पूराय जनांक आपले कडेन हाळ्ळीं कि कोणाक तुमी वचें लागचे नासा. मनांत कांय धरचें ना विनोद व्होनी, अशे लक्ष्मीक सोडूक कोणाचे निमीती जायत ? '

एक दिकाक घोमटो धरनु बैसली आशा. साडीचे वोलांन आपले भरले ते दोळे पुसूक लागली ती. उप्रांत वचे विशी विनोदिनी कांय उलयलीच ना.

16

एकेक पैसार जाले अशे अनिष्टांचो उगडास तांय ना करूक महेन्द्रान मांगलें क लागींच आयतारा ' दम दम ' इटळांत एका पीकनीकांक वचें. आशाक तांत अत्यन्त उत्साह दिसलो. पुण विनोदिनीक ह्या विषयांन राजी जावचाक जालेंच ना. विनोदिनीक सममत नासले खातीर आशा आनी महेन्द्र दोगूय भारी निराश उरलीं. आनी तांनी मनांत केलें कि आजकाल विनोदिनी तांकां दूरा दूरा करता आसा.

सांजेवेळा बिहारी पावलो आनी विनोदिनीन म्हळें : ' देकलें, बिहारी बाब महीन बाब दम दम इटळांत पीकनीक म्हणून चलूक वना. आनी हंव तांचे लागी येना म्हळें खातीर आज सकाळींसून दोगूय मजेर रागान बैसल्यांत. '

बिहारी- ' तांनी राग केलो अन्याय न्हय. आपण नासलें ती दोगूय मात पीकनीकाक गेल्यार तें अती दुस्सह उरतलें कि मजे अतीकठीण शत्रूंक तांय ती गती येवंची न्हय. हीच मजी इच्छा. '

विनोदिनी- ' बिहारी बाब कित्याक येना ? तरी आपण येता हांवूय येतां. '

बिहारी- ' भेश. कर्ताराले इच्छेक अनुसरून न्हय कर्म ? कर्तार म्हण्टा कितें ? '

विनोदिनीन बिहारीचेर दाकयले ह्या विशेष पक्षपाता खातीर घरकारांक दोगांकूय पश्चात्ताप भोगलो. बिहारी लागींच उरतलो अशें आयकत महेन्द्रालो

उत्साह अर्ध जालो. बिहारीचो संघ विनोदिनीक लागना म्हळी भावना ताजे मनात मुद्रित करूंक महेन्द्रान केन्नाय कष्ट काळें पुण आनी आतां कांय कारणान बिहारीक मागशीं ताणचें असाध्य आसलें.

महेन्द्र - ' भेश वरें. पुण बिहारी, तूं खंय वता थंय पूराय करकर करीत रावता. गांवचे चेरयकयांक तूं एकटायता, ना खंचेय गोर्यालागी मार-फार करूंक वचून बाधा जायत की हेंच मजें भय.

महेन्द्राक आपणार दिसलें तें आन्तरीक अनिष्ट समझून मनांतच हासून बिहारीन सांगलें : ' तेंच संसाराचें मजा. मागीर जावचें कितें, लागींचो कोलाहल केन्ना, खंय हें कोण समझता ? विनोदिनी व्होनी आमकां फान्त्यारूच भायर सरका. हांव सामकीच ते वेळार हांगा हाजर उरतां.'

आयतारा फान्त्यार चाकरांक आनी सामान व्हरचे खातीर तीसरे वर्गाची (थर्ड क्लास) गाडी आनी घरकारांक एक दुसरे वर्गाची गाडी (सेकेन्ड क्लास) आयली. बिहारी जाय ते वेळार मस्त एकटाऊन एक ' पिकनीक बास्केट ' घेवन पावलो.

महेन्द्र - ' हें कित्याक हाळें ? चाकरांचे गाडीर हें दवरूंक स्थाय ना.'

बिहारी - ' अन्नान ताजे खातीर भीवचें ना. पूराय हांव जाय ते रीतीनूच करतां.'

विनोदिनी आनी आशा दोगूय गाडींत चळ्ळीं. बिहारीक खंय बैसोवचें हें समझनासल्यान महेन्द्र एक घडियेक हांगा-थांगा पारंगेवन रावलो. सामान गाडीचे वयर दवरनु बिहारी गाडियेगारांलागीच बैसलो.

महेन्द्रान आश्वासान दीध एक उस्वास सोळो. बिहारी भीतर सरनु बैसत की कितें करीत अशेंच भोगलें महेन्द्राक कित्या ? बिहारी कितेंय करूंक नाव. विनोदिनीलें मन बेजार जालें. आनी तिणे म्हळें : ' बाब बिहारी खालाक कांय पडचो न्हय, व्हय ?'

आयकत ताणे सांगलें : ' भीवचें ना. हांवें घुमनु पडचें कांय ना.'

गाडी चलता चलता महेन्द्रान म्हळें : ' बिहारी खातीर इतलेंच भय जाल्यार हांव भायर बैसतां. बिहारी भीतर येवो.'

आयकत आशान थडथडेवन ताजे लेसाक धरनु म्हळें : ' तुमी खंय वचें ना.'

विनोदिनी- ' अभ्यास नासलें करूंक गेल्लार पडचें ना ?'

भीभीडसेवन महेन्द्रान म्हळें : ' पडूंक- हांव- ना. ना. ' म्हणून तो थंयसून भायर देवचाक लागलो.

विनोदिनी- ' बाब बिहारीक दोष सांगतालो आपणूच आतां गडबड करपांत अद्वितीय आसा. हें कितें ?'

तोण्ड फुगोवनु महेन्द्रान म्हळें : 'हांव हेर एक गाडी भाड्याक घेतां. बिहारी भीतरूच बैसो.'

आशा- ' जाल्यार हांवूय तुमचे लागीच येतां.'

विनोदिनी- ' आनी हांवूय गाडीरसून खालाक उडकी मारतां' अशें घुल-माल करुन आनी उलयनासलें तीं गेलीं.

वाटेर पुराय महेन्द्र गौरवाचे तोंडान बैसलो.

गाडी दमदम इटळांत पावली. चाकरांची गाडी भो फुडेच भायर मारली पुण थंय पावली नासली. दवाकालाचो तो फान्त्यावेळ अती माधुर्याचो आमळो. किरणेवोतांत दवाथेम्बे आटून गेले पुण ओलसाणीन पत्रावळ दृष्टींत झळमळताली. फान्त्यार खालाक पळीं तीं शोफालिका फुलां. आनी तांतसून परमळ ते आरामांत पुराय भरनु उरलो.

कलिकाताचे इटियेचे बन्धनांतसून मोचन मेळे आशान ते इटळामधें वनांतले मृणी वरीच उल्लासान उडकी मारली. तिणे विनोदिनीकूय घेवन फुलां तुण्टयलीं आनी पीकलीं तीं आन्तीफळांय तुण्टयलीं. आनी आन्तीरूकाचे सावळेंत बैसून खेलीं. आनी दोगूय संगती मेळनु तळ्यांतले उदकांत उडकी मारनु समार घडियांक तांत पडून न्हालीं. ह्या दोगूय बायलांचे परिशुद्ध आनन्दान इटळांतले सावळ्यांक आनी खान्ध्यांचे मध्देचान येवचे उजवाडाक तळ्यांतले उदकाक आनी उपवनांतले फूल-पाल्यांक जीव आयलो. न्हाले उप्रांत दोगूय संगती परत आयलीं. पुण चाकरांली गाडी आनीकूय पावली नासली.

महेन्द्र चौकीचेर सभार दूकखान एक कदेलार बैसून एक विलातां इस्त्यार वाचतालो.

विनोदिनीन नीमगीलें : ' बाब बिहारी खंय ? '

महेन्द्रान संक्षिप्त उत्तर दिलें :- ' कळें ना.'

विनोदिनी- ' यो. आमकां वचून तांकां सोधया.'

महेन्द्र- ' ताका कोणूय फारनु व्हेरीत हें भय नाका. सोधनासलेंच तो हांगा परत पावतलो.'

विनोदिनी- ' पुण ते तुमकां कांय जालें अशें भीभीडसेवनु आसयात, कांय हें दुर्लभ रत्न नष्ट जालें अशें. आनी वचून तांचे मनाक समाधान दिवचेंच.'

तळ्या पाडीक बांधले एक वडा रूका काट्यार सावळ्यांत आपलें पीकनीक बोक्सांतसून एक केरोसीन चुळो भायर काडून तो उदक हून करतालो. बायलांक देकले मात्रान ताणे तांकां बान्धार बैसयलीं. आनी एकैक ताम्बळेर हून चाय आनी वाटळेंत गोडशें दिवनु तांचो सत्कार केलो.

विनोदिनी सांगूक लागली : ' भाय्य. बाब बिहारीन जाय तें पुराय हाळें.

चाय नासल्यार महेन्द्रबाबची अवस्था कसली उरतली ?'

चाय मेळेल्यान महेन्द्राक आश्वाम भोगलो पुण ताणे म्हळें :- ' बिहारीन करचें पूराय चडशें. नाटास्तो आसचें. आनी हांगा पीकनीकाक आयल्यांत आनी ताणे समस्त दस्तुरमत हांगा हाळें तांत खंय मजा ?'

बिहारी- ' जाल्यार चाय परत दियात. तुमी खायनामलेंच मजा कर्यात. हांव कांय बाधा दिना.' सांज जाली. पुण चाकरां आनी सामान पावलेंच नात. बिहारीले बोक्मांतसून तरेकतराचो आहार भायर येवंचाक लागलो-सीत, दाळ, रान्दय, सान सान बोटलांत ममाला.

विनोदिनी आश्चर्यांत सांगूक लागली- ' बिहारीबाब, तुमी आमकां बायलांक लज्जायलीं. घरकारणी तांय नामलेंच तुमी हें पूराय खंयसून शिखलें ?' बिहारी- ' प्राण उरचे खातीर हें शिखलां. माजें खबर पळोचाक हांव विना हेर कोण आसा ?'

बिहारीन हें सांगलें परिडासान. पुण विनोदिनी गम्भीर मनान करुणादृष्टीन ताका पळवंचाक लागली. बिहारी आनी विनोदिनी दोगूय मेळनु रान्दपाक लागलीं. कांय करनासल्यार आपणाक ऊणाव जायत म्हणून आशा तांकां सहायाक सुकार सरली. पुण बिहारीन निका आडायली. अममर्थ महेन्द्र तांचे साहायाक सुकार तांय आयलो ना. आनी तो वटारुकाक फाटीन तेंकून पायार पाय दवरनु हालचे ते वटापानांचेर सूर्याचे किरणांचो नांच पळवनु बैसूक लागलो.

रान्दप जायश जालें आनी विनोदिनीन म्हळें : 'महीनबाब, ह्या वटारुकाची पानां पूराय वेंचूक आतां तुमच्यान जावचें न्हय न्हावनु येयात. त्यावेळार चाकरांची गाडी पावली. गाडी वाटेर पळ्ळी अशें ताणीं म्हळें. दोनपारां वेळ जालो आसलो.

आहारा उप्रांत वटाचे सावळेंत बैसून चीट खेळचो निश्चय जालो. पुण महेन्द्र सावळेंत पडून नीदेवचाक लागलो. आशाय बाडीर मद्देच वाट आडावनु पडून विश्राम करूक लागली.

विनोदिनीन मात्थार कापड घालनु म्हळें : ' हांवूय भीतर वतां.'

बिहारी- ' कित्याक ? एकमानीच बैसून उलवया. आपले गांवां विशीं कांय सांग.'

आनी दोनपारांचें हुनहुनीत वारें रुकापात्यांक हालोवनु मरमर शब्द करतालें आनी तळघा पाडीचे त्राम्शारुकांचे रानांतले पात्यांचे मद्दे बैसून कोगूळ उलो दितालें. विनोदिनीन आपले चेरडुपणाची आपले आवय-बापसूची आनी आपले चेरडुपणाचे वेळावयले संगतींची काणी सांगूक प्रारम्भ केलो. सांगता सांगता तिजे मात्थ्यारसून कापड सरसरेवनु खालाक पळें. विनोदिनीचे तोण्डार आकरणीय चेरडुपणाची शोभा प्रसारीत जाली आनी चेरडुपणाचे उगडासान मोवाळ आनी मोगाळ जावनु दिसली. विनोदिनीची कौतुकनीत्र दृष्टीचो त्रिषय

बिहारीक आपले तीक्ष्णदृष्टीन मनांत अनेक प्रकाराचे संशय जाले आसले. उज्जळ आनी कृष्ण वर्णाचो आतां करुणापूर्ण आनी ओलशे दोळे थळथळ नासले देकत बिहारीक ती हेर एकली बायल म्हणूच दिसलें. आनी ते दीप्तीमण्डळाचे केन्द्रस्थानार कोमळ आनी अमृतावरीच एक हरदें आसा हें ताका भोगलें. आनी जावचाक नज आसले ते गर्वान एक बायलेक सहज तिजे स्वभावाक कांय ऊणाव आयलोच ना. विनोदिनीक लज्जावंती एकान्त भक्तीन पतीची सेवा करताली एकली बायल आनी वात्सल्यान आपले चेरडाक मायेमोगान वाडयताली एकली आवय म्हणून ताणे तेदोळ लेकलीच नासली. आज एक घडियेक फोडदो मुकारसून वचाकूय घरांभीतरच हें अप्रूब दृश्य ताका देकूक मेळें. बिहारीक दिसलें : ' भायर चोयल्यार विनोदिनी विलासवंती एकलौ तरणी पुण भीतरचे भीतर पतीची पूजा करची एकली तापसी.'

दीघ स्वास सोडून बिहारीन मनांतच म्हळें : आपली प्रकृती आपणाकूच समजना अन्तर्यामीक मान ती कळता. भायर देकची अवस्थाच पुराय सत्य अशें मनशाली भावना अज्ञानान भोगची. नवे नवे प्रश्न करुन बिहारीन तिका काणी सांगप राबोचाक दिलेंच ना. विनोदिनीक तिजी कथा पुराय आयकूक तयार एकले जनाक तोवेळ मेरेन मेळेंच नासलें. खंचेय एकले दादल्याक तिणे आपली कथा आपणाकूय विसरून तितलेच पूर्ण मनान तेदोळ सांगलीच नासली. हो विशेष. आज तिजे गोड गोड कण्ठान हरद्यांतसून सहज काणी सांगले कारणान तिजा तीर्थस्थान केल्यार मेळची तृप्ती भोगली आनी तिजें हरदें शान्त जालें.

फान्त्यार महेन्द्र उठायलो आनी क्षीणान सांजे पांच वरां तांय नीदलो. उठायलोच तो, ' आमी परत वचें ' अशें फडफडेवन.

विनोदिनी - ' आमी सांज जावनु गेल्यार दोष कांय आसा ? '

महेन्द्र - ' ना, आनी आमचो वेळ सूरपीवणी गोर्यांचे हातांत पडका ? '

सामान पुराय बान्धून जालें. अन्धकार भरलो. ते वेळार चाकरान खबर दिलें कि गाडी खंय की गेली. दोन गोर्यांनी गाडीयेगाराक बळान धरुन गाडी स्टेशनांत व्हरयली. देकून सामान पावोवचाक जालेंच ना.

आनी हेर एक गाडी भाड्याक घेवचे खातीर चाकराक सोडूक सोळो. महेन्द्र रागान मनांतच म्हणूंक लागलो :- ' आयचो दीस मिथ्या चल्लो.' ताका कोप दामूक जालोच ना. शुक्लपक्षांतलो चन्द्रिम क्रमान रुकाचे खन्ध्यांचे मागशींसून आनी मोडांतसून मुक्त जावनु आकाशार पावलो आनी पुराय इटळ उजवाडांत बुडून सावळी मारली. आनी पान तांय हाललेंच ना. अप्रूब भंगीन भरले हे भूंयचेर विशेष कांय एक नमुन्यान आपण परतली आसा अशेंच भोगलें विनोदिनीक. आशाक पोटलून धरुन ती ते रुकाचे सावळेंत राबली. आनी तांचे

मदें पूराय अकृत्रिम प्रणय मात उरलो. आशान देकलें कि विनोदिनीचे दोनूय दोळ्यांतसून दुकां झरियो पडतात. अती दुखान तिणे नीमगीलें : माजे दोळ्यांतले किशीरा कित्या गो तूं रडता ?'

विनोदिनी - ' कांय ना गो भयणी. आज हांव भेश उरलीं. आज माजो भारी चांग एक दीस.'

आशान नीमगीलें : ' कित्या गो भयणी तशें सांगता ?'

विनोदिनी - ' माका दिसता कि आतां हांव मरनु परलोकाक पावलीं आनी थंय पूराय मागेलेंच मेळनु घेतलें.'

आशाक विस्मय दिसलो आनी ही कथा तिका समजलीच ना. मरणाची कथा आयकत तिका दुःख भोगलें आनी तिणे सांगलें : ' माजे गो भयणी दोळ्यांतले किशीरा, मुकार तुवें असली कथा सांगची न्हय.'

गाडी पावली. बिहारी गाडियेगाराले कूडांतच चडून बैसलो. विनोदिनी एक उतर तांय उलयनासलें भायरूच चोवतु बैसली. चांदण्यांत बुडून हालनासलें रूच-रूकावळ काळसे सावळे वरीच धांवता अशेंच तिका दिसलें. आशा गाडींत एक कडेन पडून नीदली. वाट सगळीच महेन्द्र कोपूनूच बैसलो.

17

ते वायट दिसा उप्रांत महेन्द्र विनोदिनीक एक पाटी लागी सन्तुष्ट आनी आयतें करूक लागली. पुण हेर दिसा सून राजलक्ष्मी, 'इनपलुवेनमा' ज्वरान पडून आसली. रोग चड गौरवाचो न्हय. पुण ती ताजान सभार दुर्वळीक जाली. विनोदिनी रात-दीस तिजी सेवा करूक लागली.

महेन्द्र - ' रात-दीस अशें सेवा केल्यार मागीर तुमकां कांय रोग लागयात. आवयची सेवा करूक हांव हेर कोणाकूय हाडतां.'

बिहारी - ' महीन अन्ना, तुमी हांत मातें व्हरचें ना. तिणे करचे नमुन्याची सेवा हेर कोण करीत.'

महीन रोगीले कूडांत येवंचाक-वचाक लागलो. दुःखान कांय एक कामाक लागनासलेंच एकलो अशें येवनु-वचें आपले कामांत निष्ठावन्ती आसली विनो-दिनीक लागलेंच ना. तिणे रागान दोन तीन पैमार म्हळें. महीन बाव, आपण अशें हांगा लाम्बून रावत्यार लाभ कितें ? आपणाक कालेजांत क्लास ना ?'

महेन्द्रान तिणे सांगल्याक अनुसरून चल्ले कारणान तिका गर्व आनी सुख भोगलें. पुण ताणे रोगी आवयन पळे ते मंचाचे लागी येवनु आर्तीन आपणाक पळोचें तिका लागलें नासलें. आनी तिका राग आयलो. कांय काम करूक

लागल्यार तें पूर्णमनान ती करताली हेर कांय मनांत वृत्तासली. वेळावेळार खाण-वखद दिवप रोगाची सेवा करप घराचें काम करवप-पूराय ती अती श्रद्धेन करताली.

बिहारी लागलागीच राजलक्ष्मीले रोगाचे विशेष सोधून येतालो. घरांत कांय ऊणाव आसल्यार तो ताजे दोळ्यांत पटतालो आनी घडीभीतर तो पूराय हाडून सामकीच दवरतालो आनी उप्रांत भायर वतालो. विनोदिनीक समजलें कि बिहारी शुश्रुषे विषयांत आपले श्रद्धेन दोळे दवरतालो. ते कारणान बिहारीन येवचें तिका विशेष एक पुरस्कार मेळ्यांचो फाव दिसतालें.

महेन्द्र अती धिक्कारान आनी आवेगान नेमान कालेजांत वचाक लागलो. पुण ताजो स्वभाव फुडे वरीच तीक्ष्ण उरलो. घरांत कांय एक व्यवस्था नासल्यान तो अक्षम उरलो. वेळावेळार खाण ना. गाडियेगार जाय ते वेळार पावनासलो आपले ल्हान मेयावेलो दोम्पळो क्रमान वाडूनूच येता- ही घुसप कांय फुडे ताका लागताली. कितें ताका जाय तें हातामूळांत तयार मेळनु वाडले ताका कांय एक शिक्षण नासलें वाडली आशा समर्थी नासले खातीर कांय कौतुहल आतां भोगलेंच ना.

‘ चुनी, हांवें तुका कितले की दिसा सांगलें कि हांवें न्हावचाक गेल्यार माजें पैजाम आनी चोगो काडून दवरका आनी बेताम चोग्याक घालका. एक दिनाक पुण तुवें तें केलें ना. न्हाणा उप्रांत वस्त्रां सोधूक आनी बेताम घालूक माका दोन घण्टो जाय जातात.’

लज्जेन तिजें तोण्ड हळदुवें जालें आनी तिणे मन दुकून म्हळें : ‘ हांवें व्हरचे चाकराक सांगलें आसलें.’

महेन्द्र- ‘ भेश ! व्हरचे चाकराक सांगलें आसलें ! तुजे हातान केल्यार कांय दोष आसलो ? तुवें एक काम तांय करनु देकची आशा ना.’

हीं उत्रां आशाले कानांत एक वज्राघातावरीच पळीं. आतां मेरेन कोणूय तिका अशें कोपलेंच नासलें. पुण ही जाप तिजे तोण्डारसून ना मनांतसून आयलीच ना. कि : ‘ तुमी माका कांय काम करपा खातीर शिक्षण दिनासलें कित्याक फाव ना केली ?’ घराचे कामांत शिक्षण नित्याभ्यासानूच मेळचें ही धारणा तिका नासली. सहज आपण समर्थी न्हय आनी बुधवंती तांय न्हय ते कारणान आपणाक कांय काम करूक जायना अशेंच तिणे मनांत लेकलें. काम करचे विषयांत नी विनोदिनीचे लागी तुलन करूक तांय फाव न्हय अशें आपणाकूच विसरनु महेन्द्रान तिजो धिक्कार केलो. खालपणान की न्हय तो पूराय तिणे राग करनासलेंच मानून घेतलो कि ती कांय जाप दिनासलें तें आयकत राबली.

एक वेळा आशा मांयचे कूडा लागीच वचून राबली. आनी एक वेळा

लज्जेन कूडाचे दारवाट्यार वचून राबली. आपण कांय काम करूंक फाव हें तांकां दाकोवचाक. पुण कोणे कांय काम करूंक तिका सांगलेंच ना. कशें काम करूंक लागचें कशें घरांत एक स्थाय घेवचें हें तिका समजलेंच ना. आपण अक्षम उरले कारणान तिका भायरचे भायर राबका जालें. कांय एक दुकी तिजे मनाक लागून दीस दीस वाडत राबली. पुण ती कितें कशें हें व्यक्त करूंक ती फाव नासली. आपले चारूय दिकावयल्यान आपणाक नष्ट करता हो तिजो अनुभव पुण तें कशें अशें उभारलें. कशें तें तिका नष्ट जालें आनी ताजो परिहार कशें करचें हें कांय तिका समजलेंच ना. लागलगीच तिणे विळाप केले कि आपण कांय समर्थी न्हय अत्यन्त अयोग्यतेक आनी मूदत्वाक आपणाक समान कोणूय ना.

फुडे आशा लागी सभार काळ घरांत एक कडेन बैसून खेळ न्हास उलोवनु ना कांय उलयनासलें परिपूर्ण सुखान वेळ काडतालो महेन्द्र. आजकाल ताका विनोदिनी लागीच नामलें आशा लागी एकलोच बैसल्यार एक उतर तांय उलोवचें कठीण दिसतां आनी चुपचाप बैसचें अतीकठीण.

महेन्द्रान व्हावंचे चाकरालागी नीमगोलें : ' कोणाक हीं चीट ? '

' बिहारी खोताक. '

' कोणे दिली ? '

' सान खोतणीन. '

' चोयतां, ' म्हणून ताणे चीट घेतलें आनी तीं फुटोवनु वाचचे खातीर मनांत तान दिसलीं. पांच-स पैसार अशें-तशें घुमडावन चोयलो आनी तीं व्हरचे चाकरा हातांतच दिलीं. तरी ताणे तीं फुटयलीं तो अशें वाचतालो : ' आका बारलीचें उदक तांय पीना. पेजेचें नीशें दिवचें कांय ? ' ओखद- पत्थ्य ह्या विषयांत विनोदिनीन महेन्द्रालागी कांय नीमगप नासलें. ती बिहारी लागीच नीमगीताली.

सोप्यार एक घडियेक राबून महेन्द्र तागेले कूडांत चल्लो. आनी दोर तुण्टून खालाक पडश आसलें एक छायाचित्र ताजे दृष्टींत पळें. तो आशाक घास काटूंक गेलो : ' तुजे दोळ्यांत कांय पडचें न्हय. अशें पूराय नष्ट जाता. ' दम-दम इटळांतसून घेवन विनोदिनीन पीतळीचे फुलदानींत दवल्लीं तीं फुलां सुकून उरलीं. हेर एक दिसा हें कांय ताजे दोळ्यांत पडचें नासलें. पुण आज तीं ताजे दृष्टींत पळीं. ' तरी विनोदिनी काडून भायर उडयना तीं थंयच उरतलीं. ' ताणे म्हळें आनी फुलदानीच भायर उडयली. ती नीसणीचे मेटांवयल्यान गडगडेवन खाल गेली.

' कित्याक आशा माजें मन तकीत जायना ? कित्याक तिका माजें मन तकीत चलूंक जायना ? कित्याक तिका सहज दुरबळकाय सोडून फुडेवरीच माका दाम्पत्याचे वाटेरूच धरूंक जायना ? ' ही आलोचना ताजे मनांत विह्न्दळ्यावरीच

अशें तशें हालताली आनी ताणे देकलें कि आशालें तोण्ड हळदुवें जालें. तिजें वोण्ट कडकडतालें. ती मञ्चाचे बाणीक धरनु राबली आसली. कम्पून कम्पून ती वोगी कूडांतसून भायर गेली.

महेन्द्रान सावकाशायेन वचून फुलदानी परत हाळी. एक कडेन ताणे वुक दवरनु वाचचें मेज आसलें. कदेलार बैसून ते मेजार हातान मातें तेंकून तो सभार घडियांक पळ्ळो.

सांजेवेळा घरांत दिवो जळयलो. पुण आशा मात थंय नासली. महेन्द्र माळियेर चल्लो खालाक आयलो. ताका क्षमा नासली. रातीचो णव घण्टो जाल्यो. पुण महेन्द्राले कूडांत मध्यराती वरीच कांय एक जाजु नासलो. आशा तो वेळ जाले उप्रांत तांय आयलीच नासली. महेन्द्रान तिका ऊलो दिवयलो. ती सम्-कोचान दारवट्यालागी येवन राबली मात. महेन्द्रान लागीच वचून तिका आपले हरदयार दामून पोटलून धरली. आनी तिजे दोळ्यांतसून दुखांझरियो ताजे हरदयार पळ्यो. तिका आपले दुःख थामूक जालेंच ना आनी ती रडूक लागली. शब्द कण्ठांतसून वाडून आयलो आनी बोवाट राबोवंचाक ती शकत नासली. महेन्द्रान तिका आपले हरदयार दामून धरली आनी माथ्यार ऊमो दिली. निःशब्द आकाशाचेर नखेत्रां हें पळोन राबलीं मात.

रातींत हांतणार बैसून महेन्द्रान म्हळें : ' कालेजांत माका रातीचें काम आसा देकून माका थोडे दिसांक कालेजालागीच राबका आसा.

आशाक दिसलें कि महेन्द्राक आपणार आतांय राग आसा. आनी तो दूरा राबूक वता आपणार आसले ते विरक्ती खातीर जावयात. आपले दोषान हांव आपले पतीक घर सोडून पेटयतां ? आनी हांवे मरचेंच चांग.

पुण महेन्द्राक रागाची लक्षणां कांय नासलीं. ताणे तिजें तोण्ड आपले हरदयार दवरनु तिका पोटलून धरली. केसांचेर परसीलें. बान्धून आसले ते केस सोळे. फुडे महेन्द्रान अशें केल्यार आशा ताजेर आपलो विरोध दाकयताली. पुण आतां ताणे तिका आपळ्ळे खातीर तिजें आंगड फुललें. फक करनु दुखांचो एक थेंबो निडळार पळ्ळो. आनी महेन्द्रान तिजें तोण्ड ऊबारनु स्नेहान ऊलो दिलो. 'चुनी', कांय एक उतर दिनासलें तिणें आपले दोनूय मोवाळ हातांनी महेन्द्राक चेंपून धरलो.

महेन्द्रान म्हळें : ' अपराध केले आसल्यार माप कर.' आशान फुलांचे आडक्यां वरीच मोवाळ आनी मोगाळ आपले हातांनी महेन्द्राचें तोण्ड धाम्पलें आनी सांगलें : 'ना. ना. तशें कांय म्हणचेंच न्हय. तुमी कांय अपराध केलेच नात. दोष पूराय माजेच. माका एकले दासी लेकान शासन करका. माका तुमचे पाय धरूक योग्य करका.'

फक्त्यार हातणारसून उठायतनाच महेन्द्रान म्हळें : ' चुनी, माजे रत्ता, तुका हांवे माजे हरद्यांत तितलेच ऊंचार दवल्ली आनी तूं विना हेर कोणाकूय थंय बैसोचाक जावचेंच न्हय.'

आनी आपले पती खातीर कितेंय त्याग करूंक तैयार आसले आशान ताका आपली एक मात्र आनी अत्यल्प दम्भी दाकोवन म्हळें : ' केन्नाय तुमी माका एकेक चीट धाडून दिवचें.' महेन्द्रानूय म्हळें : ' तुवेंय.'

आशा- ' कांय माका चीट बरवचाक कळा ? '

तिजे कानारसून केस दूरा काडून महेन्द्रान म्हळें : ' अक्षयकुमार दत्ताले ' सोभीत वाचपा ' पैकी माका रूचतलें तुजें बरवण. सोभीत वाचप तुजे चीटाचेंच उरतलें. आशा- ' माका अशें बेजार करचें न्हय.'

महेन्द्रान वचे फुडे ताजी ' पोटमानटयो ' आपले हातानूच साजोवंचाक आशा बैसली. महेन्द्रान दोवाकालाक घालचो मोटे मोटे चोंगे तांत जाले नात. दोगांनूय कशें की एक पेठांतच जावचें दोन पेठांत भरलें. मागीरूय कांय बाकी उरलें. तें गुळी करुन एकेक पेठळ्यांत काळें. ते कारणान आशाक व्हड लज्जा भोगली. कडकडेली पुण एकेक भरचे एकमेकाक बेजार करुन हासूचे वेळार फुडले ते आनन्दाचे दीस परत आयले अशेंच तांका भोगलें. ह्या गोंदळांत आशा हें खबर विसरुन गेली कि आपलो पती घर सोडून वचाक वता. महेन्द्राक धा-बारा वेळा मांगले कि ताजी गाडी तैयार आसा. पुण ताणे तें कानांत व्हेलेंच ना. आनी रागान म्हळें : ' घोड्याक सोड.' सकाळीं आसलें क्रमान दानपार जाले आनी सांज आशें परतलें. स्वास्थ्य पालन करचे आनी नेमान चीट धाडचे खातीर दोगूय तर्क करुन मनात भरुन तांणी एकमेकाक सोळीं.

राजलक्ष्मीन आज रोगांतसून उठावनु दोन दीस जाले. सांजवेळा ती दाट सेलो पाम्गरून विनोदिनीलागी चीट खेळताली. तिजें देह आज क्षीणीत नासलें. कूडांत चडून विनोदिनीचे दीकान पळयनासलेंच महेन्द्रान आवयक सांगलें : आवये, कालेजांत माका रातीचें काम करुका आसा. हांगा राबत्यार भारी कष्ट भोगतात आनी हांव आजसून कालेजाचे लागीच राबतां.'

राजलक्ष्मीक मनांत अभिमान भोगलो आनी तिणे म्हळें : 'व्हय, शिखवणेक तुका कांय अडचण आसत्यार तुवें थंय वचून रावचेंच.'

आतां तिजो रोग पूराय गेलोनासलो. महेन्द्र वचाक लागलो म्हळें खबर आयकत आपण अत्यन्त रोगीष्ट आनी दुरबळीक, अशेंच तिणे भावना केली. विनोदिनीक तिणे सांगलें : ' तें उशें माजे अगडा पोंदाक दवर गो.' आनी ती दूसरूय पळ्ळी. विनोदिनी व्हळूच तिजे पाय चिरडूक लागली.

महेन्द्र कपालाक एक वेळा हात धरुन चोयलो. नाडी धरुन चोयलो. पुण

तिणे हात ताणु सांगलें : ' नाडी चोयले निमीती तुका कळचें कितें ? तुवें लेकचो रोग कांय माका ना. हांव स्वस्थ आसां. म्हण्टा म्हण्टाच आपण अती दुर्बळीक ह्या भावनेन ती पेले कडेन घुमनु पळ्ळी. महेन्द्र विनोदिनी लागीसून कांय वीडो घेनासलेंच राजलक्ष्मीचे पायीं पडून नमस्कार करनु चल्लो.

18

विनोदिनीक मनांत आश्चर्य दिसूक लागलें : ' हें कितें ? अभिमान की राग की भय ? की हें पुराय माका दाकोंचाक मात. ना माका लेकांत काळीच ना अशें दाकोंचाक जावयात कोलाहल पुराय करता. आसूं पळोवया कि कितले दीस अशें काडता.'

पुण अशें आलोचना करतानाच तिजें मन अशांत जावंचाक लागलें.

महेन्द्राक एकेक रीतीन खेळोवनु आनी एकेक प्रकारान उत्रान दूकोवनु येताली ती. आनी तो लागी नासल्यान तिका तें कांय करूक जाय गमलें. तशें तिका क्षमा ना जाली. थंय रावले खातीर तिका मेळतालें सौख्य पुराय ना जालें. महेन्द्र नासलें आशा मात आसचांत तिका रूच नासली. आशा लागी महेन्द्रान करची ती प्रणयचेष्टा तें विषयांतली तान कांय सरली नासले विनोदिनीक बदली कम्पाय म्हणून तिका भोगली. विरहिणी आपणाक तें दूकचें पुण उत्तेजक आसलें. महेन्द्रान तिजें लग्न करनासल्यान तिका आपले पुराय जीवनांत स्नेह आनी सौख्य मेळचें नासलें. ताणे तिजे सारके एक स्त्रीरत्नाक सोडून आशा वरीच बुद्धिहीन असमर्थ प्रकृतीचे एकले चेलेंचें लग्न केले कारणान तिका ताजेर दिसचो विद्वेष कांय हारदीक मोग हें तिका समझलेंच ना. महेन्द्रान तिजे भीतर एक ज्वाला जळयली ती हिंसेची कांय प्रेमाची कांय दोनूय भरसून आसली हें मांगूक ती फाव नासली. मनांतच हासून तिणे म्हळें : ' माजे ह्या अवस्थेर हेर कोणूय बायल मनीश उरतली ? हांव मरूंक कांय मारूंक वतां ? हें माका सांगूक जायना.' पुण कारण काय जाऊं-मरूंक ना मारूंक-महेन्द्राच तिजे आशेचें केन्द्र. आपले विषमय बाण मोचन करचें खंचे दीकान ? दीघ दीघ निश्वाम सोडून तिणे म्हळें : ' तो खंय वचन ? तो परत येतलो खण्डीत. तो माजोच.'

घराक परिष्कार हाडचे खातीर सांजेवेळा महेन्द्राले भायरचे कडांतलें ताण वैसूचें कदेल कागतपत्र दवरचें डेस्क तशें ताजें एकेक घरवाटां काडून पळोन आनी परत दवरनु विरहिणी आशा आपली सांज खर्चीताली. विनोदिनी तिका एकेक सांगून खेळ करताली. आनी आशा लज्जेन हातांतलें लीपयताली. विनोदिनी कांय नेणतल्यावरीच नीमगीताली : ' तुजी कसली गो आशा भयणी ?'

आशा तोण्डार एक तराचो हास दाकोवनु सांगताली : ' कांय ना गो.'

आनी विनोदिनी खान्धार दोनूय हात घालनु सांगताली : ' कित्या गो भयणी तुजो पती गेलो ?' हें प्रश्न आयकत आशाले मनांत संशय भरलो आनी तिणे उतर दिलें. ' तें तुका कळता न्हय गो ? ताचें विशेष कांय काम आसा देकून गेला गो.'

विनोदिनीन दावे हातान आशाले वोणवेक धरनु उबारलो आनी काकुळती-पूर्ण हरदयाव स्तब्ध जावनु एक वेळा तिजें तोण्ड पळयलें. आनी दीर्घ एक निश्वास सोळो.

आशालें तोण्ड बावगलें. आपण कितली की निर्बोध आनी विनोदिनी कितली की बुद्धिवन्ती हें तिका समझलें. विनोदिनीचें तोण्ड पळोचाक तिका पूराय संसारांत अन्धकार भरलो अशेंच दिसलें. तिणे विनोदिनी लागी स्पष्ट रूपान कांय प्रश्न केलेंच ना. एक सोफार बैसली. विनोदिनी तिजे लागीच बैसून दोनूय हातान तिजे हरदयाकूच दामून धरली. संगताले आलिङ्गनांत बुडले आशाक आपले मनांतलें कांय दामूक जालेंच ना. तिजे दोनूय दोळ्यांतसून दुखा झडझडेवचाक लागलीं. खंचो की कुरडो भीखारी दारवट्यांत येवनु खञ्जनी वाजून गीत म्हण्टालो : ' चरणतरणी दी मा, तारिणी तारा—'

बिहारी महेन्द्राक पळोचाक येतालो दारवट्यांतच दवरनु देकलो आशान आनी ती रडूक आनी विनोदिनी ताका पळोचाक लागली. देकता देकताच बिहारी भीतर सरलो. घरांत अन्धकार भरनु आसलो. दोगूय हातांत मातें दवरनु बैसलीं आनी आशा रडताली. ही चेलीयो दोगीय कांय अपराध करूक फाव ना. तांकां रडोवचे तराचो पाषाण्ड लोक खंय आसा ? ताणे विनोदिनीक कशें समाधान करचें अशें मनांत आलोचना केली आनी मनांतच म्हळें : ' विनोदिनीन सभार कांय फटवण केली आसयात.'

बिहारी सभार वेळाक ते अन्धकारान्तच बैसलो. अन्धकाराचें गीत दामून गेले उप्रांत बिहारी शब्दान पाय दवरनु महेन्द्राले कूडा दिकान चल्लो. दारवट्यार पावलो ना अशें धोमटो घालनु चोयली आनी आशा वोगी अन्तपूरा दिकान गेली. कडांत पावले ते वेळा विनोदिनीन सांगलें : ' बाब बिहारी, हें कितें ? आपणाक दोष कांय केलो ?'

बिहारी- ' कांय ना.'

विनोदिनी- ' दोळे तुमचे ताम्बडे जाले कितें ?'

तिका उतर कांय दीनासलेंच बिहारीन नीमगीलें : ' विनोद म्होनी, महेन्द्र खंय गेलो ?'

गम्भीर मुखान विनोदिनीन म्हळें : ' आयकलें कि आस्पत्रींत ताका कांय

काम आसत्यान कालेजालागींच ताका रावका जालें. बिहारीबाब एकलोच त्रैस-
हांव आतांच येतां.'

मनांत कितें कि गेलें बिहारीक आनी ताणे दारवट्यारूच विनोदिनीची वाट
आडायली. पुण भयान थडथडेवनु ताणे वाट सोळी. ताजे मनांत गेलें कि सांजेवेळा
भायरचे एकल्याले कूडांत विनोदिनीलागीं देकचें लोकांचे दृष्टींत वायट दिसयात.
विनोदिनीन चलचे वेळा वोगी थडथडेवनु सांगूक लागलो : ' विनोद व्होनी,
आशाक तुमी देकली ? सरळ मनाचे तिका कित्याक आघात दितात हें समजना.
तो आघात तडसूक ती फाव न्हय.'

अन्धकारांत बिहारीक विनोदिनीलें तोण्ड देकूक जालें ना. तिजे तोण्डार
हिंसेची विद्युत् खेळूक लागली. आज बिहारीक देकून उलवचे फुडे आशाचेर
काकुळतीन वेथा भोगतालें तिजें मन. विनोदिनी आपणाक कोण न्हय. आशा लागीं
उलोवचाक तिजे वाटेवयले काण्टे दूरा उडोवचाक आनी तिजें पुराय सुख सम्पूर्ण
करूक आसलो तिजो जल्म. श्रीयुक्त बाब महेन्द्रान आशालें लग्न केलें आनी त्या
कारणान अदृष्टाचे ताडनान विनोदिनीक वाराशतांतले बर्बर वानरालागीं वनवास
करका जालो. श्रीयुक्त बिहारी बाब आशाले दोळ्यांतलीं दूकां देकूक फाव नासलो.
आनी विनोदिनीक तो तिजे साडीचे बोला समच लेकतालो. एकवेळा हेच महेन्द्राक
हेच बिहारीक तिजे मागशीं सावळे वरीच घूमडायताली. आशा की विनोदिनी
दोगांचेय मध्ये भेद कितें ? प्रतिकूल भाग्यान विनोदिनीक आपणाक साजचे दाद-
त्याले मनांत स्थाय मेळनासत्यान आपली शक्ती उज्जळ जाली आनी तिणे सहा-
राची मूर्ती धरली.

अत्यन्त गोड उतरान विनोदिनीन बिहारीक मांगलें : ' बाब बिहारी, कितें
निश्चिन्त रावला ? माजे दोळ्यांतले किशोराक आडोवनु आपणान मनांत कण्ट
भोगचें ना.'

थोडे दीस भितर महेन्द्राले छात्रावासांत आपणाक परिचयाचे हात बरपान
एक चीट पावलें. दीसा सभार कामाचे मध्ये तें वाचल्यार सम न्हय अशें लेकून
ताणे तें हरद्याचे लागींचे पाकेटांत दवल्लें. कालेजांत लेखकर आयकत आयकत
आनी आस्पत्र्यान घूमता घूमता ताका अशेंच दीसलें कि आपले प्रेमाची पाखी
चुपचाप आपले हरद्या घूडांत बैसून नीदताच आमा. आनी तिका उठकरावनु तिजें
कामळ गीत आपले कानांत आयकयात.

सांजे महेन्द्र एकलोच आपले घरांत दीव्यालागीं कदेलार सूखान बैसलो.
पाकेटांतसून आपले देहाची हूनसाण आसलें तें चीट भायर काळें. सभार घडियो
लिकोटो फूटयनामलेंच ताजेवयलो पातो पळयतच बैसलो. आशा आपले मनांतलें
जाय ते रीतीन व्यक्त रूपान बरोचाक समर्थी न्हय ते कारणान चीटांत व्हड कांय

ना अशें ताका कळें. आनी तिजें हातबरप चेरडाल्यावरीच अव्यक्त आसलें. आनी तिजे मनांतली कोमळ विचारांची गुळी आपले कल्पनेनूच पूरा करका अशें ताका भोगलें. आशाले चेरडुपणाचे हातबरपान आसलें आपलें नांव वाचून महेन्द्राक एकले रागिणीन गायलें आपलें नांवाचें गीत- पतिव्रता बायलेचे हरदयांतसून- तें वैकुण्ठांतसून व्हाळनु येवचे ते प्रेमगीताची झरीच अशें ताका भोगलें.

ह्या एक दोन दिनांक वेगळीच राबले खातीरूच महेन्द्राले मनांतसून सभार काळ उप्रांत मेळ्यार भोगची ती उमळशीक दृग् गेली. आनी सरळ मनाचे नवे व्होकलेचे नवे प्रेमाचो सुखाचो उगडास उदेवन ऊंचार येतालो. घराचे कामांत आशा समर्थी नासली. ते कारणान ताका दिसलो तो राग गेलो. कांय काम आनी कांय कारण नासलें अत्यंत प्रेमाचे आनन्दान थळथळेवचें तिजें मोगाळ रूप प्राण घेवन ताजे मनांत उठायलें.

हळूच हळूच ताणे लिकोटो फुटयलो आनी तांतसून चीट काडून ताजे कपालाक आनी पोल्यांक लायलें. एक दीम महेन्द्रान आशाक दिले ते परमळीक तेलाचो घमघम चीटांतसून भायर येवन अपुरबायेचे दीर्घ निश्वासावरीच ताजे हरदयांत मर्दें सरलो.

चीट विसकळावन महेन्द्रान वाचलें. हें कितें ! हातबरप खाल-ऊंच अशें-तशें जावन चेरडुपणाचें पुण भास ताका अनुसरून सादासीधा नासली. ती आशाली जावचीच ना.

लेख अशें आसलें :-

‘ प्रियतमा, कोणाक विमरचे खातीर तुमी हांगासून चल्ले, हें लेख तिजोच उगडास तुमचे मनांत हाडचें कित्याक ? आपणान पायान फापडून दूरा रेवंत घाली तीव वाली लज्जा सोडून कित्या तुमचे प्रायांकूच वेष्टण घेता ? रेवंत पडून तिका रेंव जावन वचाक नज ? पुण तांत आपणाक ताजान दोष कितें ? एक घडियेक तिजो उगडास आसत्याखूय तो व्होगो मनांतसून वचो न्हय ? आपली अवहेळा माका एक काण्ट्यावरीच माजे घुडांत चडून दीस-रात कामांत-चिन्तनेंत अशें घुमताना-तशें घुमताना पुराय दीकारूय माका बाधा दीता. कशें तुमी माका विसरले तशें विसरूक एक उपाय माकाय सांगून दीयात.’

नाथा, तुमकां हांव बरी दीसली जाल्यार कांय तो माजो अपराध ? तशें एक सौभाग्याची प्रत्याशा हांव सपनांत तांय केलीच नासली. माका कळें कि हांव कोणूय न्हय. तरी तुमी माका पळयलीच नासली, माका तुमचे घरांत कूली कांय नासलेंच एकली दासी म्हणून घेतली आसल्यार, हांव तुमकां कांय एक दोष करूक फाव उरतलीं ? माजेर कसले गुण पळोवन आपणान माजो आदर केलो ? आनी आज मोड कांय नासलेंच बज्राघात जालो. पुण देहाक-मनाक हुलपायता मात.

पूराय लासून गोबर करना कित्या ? ह्या दोनूय दीस भीतर हांवें भोगले ते कष्ट सभार सभार तराचे भावना केली पुण कांय माका समझलेच ना. कांय तुमी घर सोडून गेले माजे खातीर ? ताजान प्रयोजन कितें ? घरांत रावूनूच माजो त्याग करूंक तुमका जायनासलें ? कांय हांव तुमकां एक काटो आसलीं ? माका आपणाले घराचे एक कोणाक ना दारवट्याचे भायर रावूंक दिल्यार हाव तुमचे दोळ्यांत पडचीं नासलें ? पुण तुमी कित्याक चल्ले ? हांवें खंचेय वाटेन उसळची नासलें ? खंयकीसून आयली, खंय की गेली.'

कसलें हें चीट ! ही भास कोणाली ? तांत ताका दुबाव कांय नासलो. छट करनु कोणे की मारल्यार घुमनु चोकटो धरनु ख'भ्यावरी बैसचें कशें तशेंच तो बैसलो. इतलेच दिसा ताजें मन एक दीकान पूराय वोगी वचे रेल गाडी समान आसलें. तेचवाटेन विपरीत दीकारसून आपणान आशेलो तो वस्तू मितलेच वोगी येवन आडलो. आनी रेलारसून भायर खालाक-ऊंचाक जावन हाळूक तांय जायनासलें पडचे वरीच भोगलें ताजे मनांत.

सभार वेळ तो चिन्तेंत बुडून बैसलो आनी तेंच चीट दोन-तीन पावटी वाचलें. दूरा एक सावळे वरीच आसलें तें इतलोच वेळ. आतां लागी लागी येता अशेंच ताका दिसलें. आपले जीवनाचे आकाशार एक कोणाक मान मावळे वरी दिसलो तो धुमकेतू आज ताजे जळचे बालाचो उजवाड पूराय आकाशार घालता अशें ताका भोगलें.

हें चीट विनोदिनीचेंच ! सरळमनाचे आशान तें आपलें मनातलें अशेंच लेकून बरयलें. फुडे कांय आपले मनांत येनासले ते विचार विनोदिनेन सांगून दिले आनी तिणे चीट बरवचे वेळार ते तिजे मनांत उठावचाक लागले. नकल करतासताना ते किरळेवन मूळ धरनु तिजे भीतर वाडले. अशें तिजें मनांत भोगली ती नवी नवी दूकी इतले सुन्दर सोभीत भासेन व्यक्त करूंक आशा शकत न्हय आनी तिका भोगलें कि माजे मनांतली कथा पूराय ठीक आपले संगतीक समझली. आनी ठीक रूपान ती तें उजवाडायता. ' तिजे मनांत विनादिनीचेर विश्वास वाडलो. आपली वेथा तिजे मनांतसून लिपोवचाक आपण फाव न्हय आनी सोभीत भासेनताका संगतीचो साहायविना उपाय कांय नामलो. अशेंच तिका लागलें. आनी आशा विनोदिनीकूच आश्रय पावचाक लागली. आसडी वांकडी करनु महेन्द्र कदेलारसून उठायलो. विनोदिनीचेर ताका आयलो तो राग पूराय येवन निसतलो आशाचेर : ' कसले हें पीशेपण आशालें. पती लागी कसली ही चुकी तिजी.' आप्याप म्हणून तो कदेलार बैसलो आनी एक पावटी चीट वाचलें. वाचत वाचत ताजे मनांत एक नमुन्याचो आनन्द भोगलो. लिक्ट्यांतमून हें आशालेंच चीट म्हणून काडून वाचूक लागलो पुण ती भास सरळ मनाची

आशाली अशें ताका भोगलेंच ना. दोन चार पावटी वाचले उप्रांत तांय एक नमुन्याचें उन्मादक सुख आनी सन्देह सूर्याचें वरीच मनाचे चारुय दीकार फेणेवन उठायलो. लीपून आसा पुण व्यक्त, लागनासलो पुण लागीच आसलो, विषमय पुण गोड एकच वेळा लागीच हाळो पुण परत काळो एक प्रेमाभास कारणान महेन्द्र मात उरलो. तो इच्छा करूंक लागलो कि आपले हात-पाय एक पेशकातेन कातरनु ना हेर कांय करनु. हें बेबदेपण मनाचें पुराय कोणांतसून दूरा उडोवका. मेजार जोरान मुष्टी मारनु कदेलारसून एक डडकेक तो उठायलो. 'उसळो. लिकोटोच लासून उडयतां.' अशेंच सांगून तो तें लासूंक दिव्यालागी गेलो. पुण लासलेंच ना. एक पावटी लागेन ताणे चीट वाचलें. हेर दिसा घर झाडूक आयले चाकरान मेजाचे चारुयकडेन जायतो गोबर शिवण्डूवनु पळो. पुण तो आशाले चीटाचो नासलो. ताका जाप दिवचाक सभार वेळा महेन्द्रान केले ते श्रमाचो अवशिष्ट उरलो.

19

हाजे भीतर हेर एक चीट पावलें. सत्य बरवचें कष्टच 'तुमी माजे चीटाची जाप दिलीच ना. बरें. तुमची जाप कितें उरली ह्या विशीं हांवें सुमार आलोचना केली. व्हय, भक्ताले मागणीक देवतेन उतर दिवप ना. हें दुःखवन्तीलीं बिल्वपत्रां, व्हय, तुमचे पायीं पावत्यारूच जालें.

पुण भक्ताले पूजेन शिवाले तपस्याक भंग येता जाल्यार आपले देवान माजेर राग करचें नात. तुमी वर दियात ना दीनासलेंच राबात. दोळे वीसकळाऊन पळेयात ना पळेनासलेंच राबात. जाण जायान ना जायनासलेंच राबात. पूजा करप विना भक्ताक गती ना. ह्या कारणान हें दुसरें चीट बरयलें- हे माजे पाषणा स्वामी तुमी हालूनासलेंच राबात.'

महेन्द्र चीटाक उतर दिवचाक लागलो. पुण आशाक म्हणून दिली ती जाप विनोदिनीकूच जावनु पेनाचे नीबार सून आयली. बारीकायेलीं आनी गूढार्थाचीं उत्रां हीं न्हय. बरवनु सभार गुळी करनु उडयलें. रातींत वेळ सभार जाले उप्रांत कशें की बरयलें. आनी लीकोट्यांत घालें आनी ताजेर आशालें नांव बरवचे वेळा फाटीर चाबकाचे पेट पडतात अशें ताका भोगलें आनी कोण की अशें म्हणटा कि 'पाषण्डा, विश्वस्त ते चेलेंक अशें फटयता?' महेन्द्रान चीट सास कुटके करनु शिवण्डायलें. आनी मेजार दोनूय हातांमदें तोण्ड दवरनु दुष्टी धाम्पून कांय उलयनासलेंच बाकी राती काळी.

तीसरे पत्र पावलें :-

‘ अभिमान कांय नासलें कोणाक मोग करूक जाता ? आपले मोगाचो अनादर आनी अपमान केल्यार कोणाक जायत एकल्याक मोग करूक ? आपलें मन समझूक माका एक वेळा जालें ना जावयात. पुण हांवे केलें तें व्हड एक साहस. तुमी माजो त्याग केलो आनी हांवे मुकार सरनु तुमकां चीट धाडलें. तुमी चुपचाप बसले ते वेळा हांवे माजें मन तुमचे मुकार उकतें करनु बरयले. माका समझूक तुमकां जालें ना. कांय तो माजो दोष ? मागशींसून आतांमेरेन पळय्यात आनी माका सत्य सांगात कि माका असो विश्वास दिसूक कारण तुमीच न्हय ?

सत्य ना असत्य जाऊं हांवे बरयलें तें पुसूक जायना. हांवे दिलें तें परत काडूक जायना हेंच माजें दुःखाचें कारण. छी छो ! हेर एक बायलेकूय अशें लज्जेवचो योग येवचो न्हय. पुण अशें तुमी लेकचें न्हय कि मोगाळ मनीश केन्नाय आपलो मोग धूळ करनु ऊबोचाक दितलो. तरी माजो चीटां तुमकां बरीं लागलीं नात, तरी तुमी उतर दीनात हें कडेचें चीट—’

महेन्द्राक इतलेंच तडसूक जालेंच ना. ताणे मनांत म्हळें : ‘ आपण परत घरकडे वचें. आनी लेकलें कि आपणालो नीतमत रागच. आपण घर सांडून तिका विसरचे खातीर अशें भोगलें विनोदिनीक ? ताणे सम्कल्प केलो कि आपण आतांच परत वचून विनोदिनी चुकली अशेंच प्रमाण करचें आनी तिजें गर्व मोडचें.

ह्याच वेळा पावलो बिहारी. ताका देकत महेन्द्राले भीतर फुगप होड जालें. हाजे फुडेच एकेक दुबावान भीतरचे भीतर ताका बिहारीचेर मोमोर दिसूक लागलो. आनी दोगांचेय भीतर इष्ट ऊणे जातालें. पत्रां वाचून जाले उप्रांत मोमोर सोडून ताणे अती आवेगान बिहारीक स्वागत दिलें. कदेलारसून उठावनु ताजे फाटीर मारनु, हात धरनु ताका एक कदेलार बसलो.

पुण बिहारीक आज मनांत व्हड दुःख नासलें. महेन्द्राक भोगलें कि हाजेमद्द बिहारीन विनोदिनीचे गाळे घेतले आसका आनी ताणे बिहारीलागी नीमगीळें :

‘ बिहारी, हाजे मद्दें घरकडे गेलो ? ’

गौरवाची जाप बिहारीन दिली— ‘ थंयसूनूच हांव आयलां. ’

महेन्द्राले मनांत भीतर सन्तोष भोगलो कि बिहारीलें मन दुकलें. आनी ताणे मनांतच म्हळें : ‘ भाग्यहीन बिहारी ! बायलांचो स्नेह मेळपाचें भाग्य ताका नष्ट जालें ’ आनी आपले ह्रदयालागी ताजो हात चलो. पाकेटांतले पत्राचो सरसर शब्द जालो.

महेन्द्रान नीमगीलें : पूराय जनांक सौख्य न्हय ? ’ बिहारीन ताका जाप दिनासलेंच म्हळें : ‘ कित्या तुमी घर सोळें ? ’

महेन्द्र— ‘ आजकाल रात्रीतलें काम मभार. घरकडेसून येवचाक व्हड कष्ट दिसतात. ’

बिहारी- 'हाजे फुडे तुमकां रात्रींत काम नासलें ? आनी ते दिसांक तुमी कांय घर सोडून राबताले ?'

हासून महेन्द्र - 'मनांत कांय दुबाव दिसता ?'

बिहारी - 'ना. खेळ सांगचें न्हय. तुमी आतां घरकडे परत वचेंच.'

घरकडे परत वचाक तयार जातालो पुण बिहारीचे अन्तस्करणाचे मागणें महेन्द्रान असो सम्कल्प केलो कि ताका परत घरकडे वचाक आप्रह कांय ना. आनी म्हळें : 'तें कशें बिहारी ? माजें हे एक वर्सच नष्ट जातले न्हय ?'

बिहारी - 'पळे, महीन अन्ना, चेरडुपणासून तुमकां हांव देकतां. माकां फटवचाक लेकचें ना. तुमी करचो अन्याय.'

महेन्द्र - 'नीतीवन्त सायबा, हांव अन्याय करतां कोणालागी ?'

बिहारीन राग करुन म्हळें : 'सभार काल तुमी बडाइ मारतात कि आपणाक हरवें आसा. तें आतां खंय गेलें, महीन अन्ना ?'

महेन्द्र - 'तें आतां कालेजाचे आत्पत्रेंत आसा.'

बिहारी - 'खेळ उलवप राबय, महीन अन्ना. तुमी आतां हांगा माजे लागी खेळ हास उलयतात. थंय आशा तुमचे भायरचे भीतरचे कूडांत रणू रणू वीडवीडेटा आसा.'

आशाली कथा कानांत पडत महेन्द्रालें मन भीभीडमेळें. जगांत हेर मनशांक सुख-दुख आसा हें ताजे नवे दृष्टींत पळ्ळेंच नासलें. ताणे भयान नीमगीलें : 'आशा रडता कित्याक ?'

बिहारी (रागान) - 'तरी तें तुमकां समझना माका कशें समझूचें ?'

महेन्द्र - 'तुजो महीन अन्ना कांय सर्वज्ञ ? हांत राग करपाचें कितें ? तरी राग करका तें ताजे सृष्टीकर्ताराचेर न्हय ?'

त्या वेळार बिहारीन ताका रागान पळयलो. आनी गाळे दिवचाक लागलो उलयता उलयता विनोदिनीले हरदयार पडून रडचे आशाचें रूप मनांत आयलें आनी बिहारीचे कण्ठांतसून उार भायर आयलेंच ना. बिहारीक तितलोच राग दिसले कारणान महेन्द्राक आश्चर्य भांगलें. बिहारीक हरवें आसा हें ताका समझलें नासलें. आतां ही खुणां खंयसून ? कुमारी आशाक देकूक गेले ते दिमासून न्हय ? दुबळो बिहारी. मनांतच बिहारीक दुबळो म्हणून महेन्द्राक दुख न्हय एक नमुन्याचो सन्तोषच भोगलो. आशालें मन खंचे दीकार एकाग्र आसा हाजो ताका पूराय निश्चय आसलो. 'अन्य लोकाचे दृष्टींत अमूल्य तें धन तांकां मेळना. पुण दीम भीतर तें आपले घराकूच येता. ही भावना ताजे मनांत जाली आनी ताजें हरवें गर्वान भरलें. आनी महेन्द्रान बिहारीक म्हळें : 'आनी आमकां वचा तूं एक गाडो भाड्याक घे.'

20

महेन्द्र घरकडे परत आयले मात्रान ताजें तोण्ड देकत देकत किरणवतांत दोवा थेंब्यांवरी आशाले मनांतलो दुबाव पूराय आठून गेलो. आपणान चीटार बरयली काणी आठोवनु लज्जेवनु तिका महेन्द्राचे मुकार तांय वचाक जालें ना. ताणे तिका गाळे दिलें. 'अशें अपराध रचून चीट बरवचाक कशें तुज्यान जालें?'

आनी पाकेटांतसून आपणान सभार वाचून जालीं तीं तीन पत्रां ताणे भायर काळीं. वेजार जावनु आशान म्हळें : 'तुमचे पायीं पडतां. ह्यो चीटीगुळो सोडून वीन्दयात.' महेन्द्रालें हातांतसून चीटीगुळो काडूक ती मुकार सरली. आनी ताणे तिका आडावनु तो पाकेटांतच घालो.

महेन्द्र - 'हांव माजे कामाक न्हय चल्लें? पुण तुजो अभिप्राय परतलो आनी तुवें माजेर दुबाव दवल्लो.'

दोळ्यांत दुकां भरनु आशान म्हळें : 'ह्या एक पावटी माफ करात. मुकार हांवे अशें कांय करचें ना.'

महेन्द्र - 'एक वेळारूय ना?'

आशा - 'ना.'

आनी ताणे तिका पोटलून धरली आनी उमो दिली. आशान म्हळें : 'चीटी-गुळो दियात. पेल्यांत उडयतां.'

महेन्द्र - 'ना. तीं आसूं.'

आशाक दिसलें कि ही चीटीगुळी दवल्ली माका शासने रूपान.

ह्या चीटीव्यापारान आशाक विनोदिनीचेर एक नमुन्याचें अनिष्ट भोगलें. आपलो पती आयलो ह्या सन्तोषा खबर तिका जाणोवनु ते खातीर आपलो आनन्द वाण्टो घालूक ती गेलीच ना. मात न्हय तिका आशान दूराच राबयली. तें सम-झलें विनोदिनीक आनी ती कांय काम आसा म्हणून दूराच राबली.

महेन्द्राक भोगलें कि हें व्हड आश्चर्यच. विनोदिनी फुडेचाक विशेष जावनु देकूक येतली अशें ताणे लेकलें पुण हें परते जालें. त्यावेळार ह्या चीटीगुळ्यांचो अर्थ कितें?'

बायलांचे हरद्यांतलीं गूट समझूक कांय वचेंच ना. अशें मन वृद्ध करनु ताणे लेकलें कि तरी विनोदिनी उलोवनु मुकार सरता जाल्यारूय आपणान मागशींच वचें. आतां ताजें मन परतलेंच ना. हें सम न्हय. हाजान आमचे मद्दें थेट कांय विकार आसात अशें घटी जातलें. विनोदिनीलागी सहज भावानूच खेळ हास उलवचें. तशें दुबाव दूरा करचें उचित आनी ताणे आशाक म्हळें : 'पळे गो, हांवच तुजे संगतीक थेटात दोळ्यांतलें किशीर जालां. आजकाल तिका देकूकच

येना जाली.'

आशान उदासीन मनान उतर दिलें : ' कोण जाण कि तिका कितें जालें ? '

ते दिसा दोनपरां राजलक्ष्मीन येवन रुडून सांगलें कि विपीनाची बायल विनोदिनीक हांगा धरनु राबोचाक जावचेंच ना.

थडथडेवन महेन्द्रान नीमगीलें : ' कित्या गे माजे आवये ? '

राजलक्ष्मी - ' कोणाक कळता पूता. तिका वपकाच म्हळें आनी तुमकां तिजेकडेन कशें राबचें हें समझनात. नांव-रूप आसले घराचे चेलेंक आपलें जनच म्हणून लेकनाजाल्यार ती कशें हांगा राबतली ? '

विनोदिनी आपले कूडांत हांतणाक गोमसण सीवताली.

भीतरसरनु महेन्द्रान ऊलो दिलो : ' किशीरा. '

विनोदिनीन सामकीच बैसून नीमगीलें : ' कितें महेन्द्रबाब ? '

महेन्द्र - ' ह्यो व्हड नाश जालो ! महेन्द्र बाब जालो केन्ना ? '

सीवणीरसून दोळे काडनासलेंच विनोदिनीन सांगलें : ' त्या वेळार हांवे कशें ऊलो दिवचें ? '

महेन्द्र - ' तुजे संगतीक ऊलो दिवंचे वरीच-दोळ्यांतले किशीरा ' म्हणून फुडे वरी ताका खेळ करनु उतर कांय विनोदिनीन दिलेंच ना. ती सीवंचाकूच लागली.

महेन्द्र - ' तें वास्तवाक समच लागचें नांव देकून ऊलो करूक लागचें न्हय आसयात. '

सीवतात सूत दांतान कुटको करनु विनोदिनीन सांगलें : ' तें माका कळना तुमकांच न्हय कळता ? ' अशें म्हणून ताणे जाप दिवचे फुडेच गौरवान सांगलें : ' कालेजांतसून तुमी आतांच परत आयले कितें ? '

महेन्द्र - ' मडें कातरनु आनी सीवनु मात कितले दीस काडचें ? '

विनोदिनीन दुसऱ्या दान्तान सूत कुटको करनु तोण्ड उबारनासलेंच म्हळें : ' कांय जीव आसलींच जाय ? '

महेन्द्रान मनांत स्थीर केलें आसलें कि अद्यन्त सहज मनान खेळ-हास करनु उतराक उतर दिवन आज विनोदिनीक सन्तोष दीवंचा. पुण तो इतलेच गौरवार आसले कारणान तिजे लागी कांय उतर उलोचाक तांय ताका कष्ट भोगलें. विनोदिनीन आज कितले दूराच राबूक निश्चय केलो अशेंच ताका दिसलें आनी तितलेच तिजे लागीच सरका अशें ताका लागलें. तिका ताजे लागोसून दूर करची ती अडचण दूर करूक ताका आग्रह भोगलो. विनोदिनीन आतां म्हळें ते उत्राक उतर दिनासलें तिजे लागीच सरनु ताणे नीमगीलें : ' तूं कित्याक आमकां सोडून वचाक वता ? आमी कांय अपराध केले ? '

त्या वेळा माशी मागशीं सरनु तोण्ड उबारनु आपली दोनूय उज्जळ दीर्घ-दृष्टी महेन्द्राले तोण्डारूच दवरनु म्हळें : 'काम पूराय लोकाक आसा. आपण तें तितलेंच सोडून कालेजांत वचून रावचें कोणाले अपराधान ? तशेंच माकाय वचका नाका ? माका माजें कर्तव्य ना ?'

महेन्द्राक जाप दिवचाक फाव उतर कांय मेळें ना. एक घडी उप्रांत ताणे नीमगीलें : 'आपणालें कर्तव्य अमलें कि आतां वचकाच ?'

सूत्रंतल्यान सूत घालता घालता विनोदिनीन म्हळें : 'कर्तव्य आसा कि ना तें आपले मनाकूच कळता. तें पूराय हांवें कशें तुमका सांगचे ?'

महेन्द्र गौरवान चिन्तेंत बुडून जनेला भायर दूरचे माड्यांचे मात्यांक पळवनु सभार घडियांक कांय उलयनासलेंच राबलो. विनोदिनी शब्द कांय करनासलेंच सीवचाक लागली. ते कूडांत अशें मोनेपण व्यापलें कि एक सूव खालाक पळचार तांय तो शब्द आयकूक येतालो. सभार घडियो उप्रांत फक करनु महेन्द्र उलयलो. ते कारणान विनोदिनी भीभीडशेली आनी तिजे हाताक सूव चळ्ळी.

महेन्द्र- 'आमी कशेंय सांगल्यारूय हांगा रावचेंच ना ?' विनोदिनीन आपलें कातरलें बोट चीवनु म्हळें : 'कित्याक अशें सांगप-कगप. हांव हांगा राबल्यार कितें राबनासल्यार कितें ? तांत आपणाक कितें ?'

म्हणता म्हणता तिजो कण्ठ दुकून खाल गेलो. मातें बावगोवनु तिणे गीमसणीर दवल्लें. तिजे दोळ्यांचे कडेन एक दोन दुकां थेंब्वें देकूक आयले. माघमैऱ्यांतली ती सांज रातीचे अन्धकारांत बुडूक लागली.

घडीभीतर महेन्द्रान विनोदिनीचो हात धरनु आवेगान म्हळें : 'तांत माका कांय आसल्यार तूं राबतली ?'

थडथडेवनु विनोदिनीन हात सोडयलां आनी एक लागी मागशीं सरनु राबली. महेन्द्राक आपणान केलें कितें हें समझलें त्या वेळार मात, आपणाले उत्रांचो शब्द ताजे कानांत बरबर जावनु पडूक लागलो. अपराधी जीबेक दान्तांनी चाबून कांय उलयनासलें केली.

ह्या वेळार शब्द कांय नासलें ते कूडांत आगा पावली. ते वेळाच फुडे सांगल्याक लागून म्हळे रीतीन हासून विनोदिनीन महेन्द्राक सांगलें : 'तुमी माजेर इतलोच मोग दवल्ले खातीर हांव तुमचे लागीच राबता जेन्ना तुमी विटो दितात तेन्ना मेरेन राबतां.'

आपले पतीचे श्रमाक फल मेळे मात्रान आशान संगतीक पोटलून धरनु म्हळें : 'तुवें उतर दिलें, व्हय ? तीन पावटी तेंच सांगून सत्य करका कि विटो दितात जेन्ना तेन्ना मेरेन राबतां.'

विनोदिनीन तीन पावटी तें स्वीकार केलें. आशान सांगलें : ' माजे दोळ्यांतले किशीरा हांगाच रावूक वताना कित्याक गो तुवें आमचे करान अशें मागयलें ? आनी आतां तूं माजे पतीलागी हारवली न्हय ? '

विनोदिनीन हासून म्हळें : ' बाबा, हारवलें कोण, हांव कांय तुमी ? '

महेन्द्र स्तब्ध जालो. तें कूड आपले अपराधान भरलें आनी ताजी लांचन आपणाक वेषण घेता अशें ताका भोगलें. ते वेळार तो कशें आशालागी सहज कण्ठान उलयतलो ? मूर्त भीतर कशें तो समयम करनासलें विनोदिनीचे हाताक धरले आपलो आराध एक चटुल हासांत लीपवूंक शकतलो. पिशेपणाचें हें इन्द्रजाल ताका समझनासलें.

' हारवलों हांवच,' गौरवान इतलेंच सांगून तो कूडांतसून भायर गेलो.

एक घडी उप्रां परत येवन ताणे विनोदिनीलागी माप मागलें.

विनोदिनी- ' बाबा, तुमी अपराध कांय केलो ? '

महेन्द्र- ' तुका हांगा जोरान धरनु राववपाचो आमकां अधिकार ना.'

विनोदिनीन हासून म्हळें : ' जोरान कोणे धरलो ? हांवे कांय देकलेंच ना. मोगान माका रावूक सांगलें. तें कशें जोर जायत ? अगो भयणी, माजे दोळ्यांतले किशीरा. मोगान मांगचें आनी जोर करचें, दोनूय एकच, व्हय ? तिजे मताक पुराय मान दिवन म्हळें आशान : ' न्हयच.' विनोदिनी- ' बाबा, हें माजे सौभाग्य कि तुमची इच्छा हांवे हांगाच रावची. आनी हांवे वचें तुमकां व्हड कष्टाचें खबर. न्हय गो भयणी, माजे दोळ्यांतले किशीरा, पुराय संसारांत अशे संगती वेंचूक तांय नात. अशें वेथेंत वेथा, सुखांत सूख भोगूक तयार ते संगतीक अदृष्टाचे गुणान मेळचार सोडचें कोण ? '

आपलो पतो जाप दिवपाक उतर नासलें रावलो देकत आशालें मन दुकलें आनी तिणे म्हळें : ' तुजे लागी उलयतलो कोण गो भयणी. माजे पतीन हार मानून घेतली. आनी आतां तूं एक रावय.'

महेन्द्र दुसऱ्या व्होंगी भायर चल्लो. त्या वेळार राजलक्ष्मीलागी एक घडियेक बैसलो बिहारी महेन्द्राक देस्क येतालो. दारवट्यार ताका देकत महेन्द्रान व्हडान म्हळें : ' बिहारी, भावा, माजे सारको एकलो पाषण्ड लोकांत हेर कोणूय ना.' ताणे तें सांगलें व्हड कण्ठान देखून तें कूडांत आयकूक येतालें.

आनी कूडांतसून असो ऊलो भायर आयलो : ' बिहारीबाब.'

बिहारीन सांगलें : ' विनोद व्होनी, पावलें.'

विनोदिनी- ' एक हांगाय येवन वच.'

बिहारीन कूडांत चडताना देकली आशाक बोलांतल्यान तिजें तोण्ड देकलें. तोण्डार दुखाची ना दुकीची कांय एक लांचन नासली. आशान उठावन वचाक

वताना तिका विनोदिनीन जोरान धरनु राबयली आनी म्हळें : ' भेश, तुमी आनी माजे दोळ्यांतले किशीर दोगांचेय भीतर कांय विरोध आसा ? तुमकां देकताना ती उठावनु वना कित्या ? '

हें आयकत आशान लज्जेवनु विनोदिनीचो एक चिमटो काळो. हासून बिहारीन उतर दिलें : ' ब्रह्मान माका सोभीत सुन्दर केलो ना, न्हय ? '

विनोदिनी- पळे गो माजे भयणी, किशीरा, बिहारीबाब कितलो की समर्थ आनी कशें उलयता. तुजे रुचीक न्हय ब्रह्माकूच तो दोष सांगता. लक्ष्मणा वरीच इतलो लक्षणवंत देर मेळनु ताका मानून घेवपाक शिखलीच ना तुजे कपाळाचो बोरोच ! '

बिहारी- तुमची दया माजेर आसत्यार माका आक्षेप कित्याक ?

विनोदिनी- समुद्रांत भरनु उदक आसा पुण चातकाची तान पावस पळचार न्हन्ताना वता ? '

आशाक थंय रावूक जालेंच ना. आनी ती विनोदिनीचो हात जोरान सोडून भायर चल्लो. बिहारी वचाक उठायलो. विनोदिनीन म्हळें : ' महेन्द्रबाबाक जालें कितें, कांय सागूंक जाता तुमकां बिहारीबाब ? '

आयकत बिहारी धमकेवनु घुमनु राबलो आनी म्हळें : ' कांय कळें ना. कितें जालें ? '

विनोदिनी - ' कोणाक कळना, बाब ? माकाय सामकीच कांय कळना. '

दूखान बिहारी बैसलो कदेलार. विनोदिनीचे तोण्डांतसून कांय पुण ह्या विशीं आयकयात अशें लेकलें पुण विनोदिनी कांय उलयनासलेंच सीवणीत मन दिवनु बैसली.

एक घडियेक प्रतीक्षेन बैसून बिहारीन म्हळे : ' महीन अन्नाक कांय विशेष तुमी देकलो ? '

भो साधारण उतर तिणे दिलें : ' केण जाण बाबा, माका कांय समझना. माजे दोळ्यांतले किशीरा खातीरूच मन दुकता. ' आनी दीर्घ एक निश्वास सोडून तिणे सीवण खालाक दवल्लो. आनी वचाक म्हळें लेकान उठायली.

बिहारीन आनी करचें कितें हें समझनासलेंच म्हळें : ' व्होनी, एक घडियेक बैस. ' आनी एक कदेलार तो बैसलो.

कूडाचीं पुराय जनेलां-कवाडां उकतीं करनु केरोसीन दिव्या वात ऊंच काळी आनी हांतणाचे पेले कडेन बैसून सीवचाक लागत तिणे म्हळें : ' बाबा, हांवें हांगा चड दिमांक कांय राबचें न्हय. तरी हांव गेली माजे दोळ्यांतले किशीराचेर तुमी एक दोळो दवरका. तिका कांय दोष नासलें पळोका. ' म्हणून आपलो दीर्घ निश्वास लिपोवंचाक तिणे पेले दिकार तोण्ड घुमडायलें.

बिहारीन व्हड कण्ठान म्हळें : 'व्होनी, ना, तुमी वचें न्हय. तुमकां पळोंचाक कोणूय नात. सरळ मनाचे ह्या चेलेंक मुख-दुःखांत रक्षा करचो भार तुमीच काटका. तिका तुमी सोडून गेल्यार आमी हेर उपाय काण देकलोच ना.'

विनोदिनी- 'बाबा, तुमकां संसाराची गती कळता. हांगा रावून हांचे करचें कितें ? लोक कितें म्हण्टले ?'

बिहारी- 'लोक कितेंय म्हळ्यार तुमी कान दिवचेंच ना. देवी, साहा-याक कोणूय नासले ते चेलेंक संसाराचे कठोर मुष्टींतसून रक्षण करूंक तुमच्यानूच जाता. व्होनी, प्रथम हांव तुमकां समजलांच ना. क्षमा करात. कठीण हरद्वयांचे इतर जनांचे वरीच हांचे तुमचे खातीर अन्यायाची धारणा केली. आशान मुख भोगचें तुमकां लागना अशें हांव एकवेळा लेकतालों. पुण आतां तें तोण्डान उच्चारण करचेंच पाप. आतां माका परिचय जालो कि तुमचे हरदें देवीचें आनी तुमचेर माजी भक्ती सभार. आज माजे समस्त अपराध क्षमा करका. अशें मागून घेनासले माका राबूकच जायना.'

विनोदिनीचे समस्त देह ताका कळें कि आनन्दान फुललें. आपण केवल एक नाटक खेळताली. पुण बिहारीक तिजे पिरती आसली ती भक्ती वास्तवीक न्हय म्हणूक तिका जालेंच ना. कोणे अशें मागून तिणे आयकलेंच नासलें. एक घडियेक तिका अशें भोगलें कि ती पवित्र ऊंचट आसली विंगड एकली हें खरें आनी आशाचेर सांगूक जायनासले काकुळतीन तिजे दोळ्यांतसून दुकां झडझडेवचाक लागलीं. तें बिहारीचे दृष्टींतसून तिणे लिपयलेंच ना. आनी तें आपणाक पूजनीय करतलें असो मोह तिका दिसलो. विनोदिनीचे दोळे भरले. तें देकत बिहारीले दोळ्यांत दुकां भरलीं. आनी तें तिजे दोळ्यांतसून लीपोवचाक तो उठावनु भायर महेन्द्राले कूडांत गेलो. पुण महेन्द्रान आपणाक पाषण्ड कित्याक म्हळें हें ताका समजलेंच ना. महेन्द्र थंय नासलो. खबर मेळें कि महेन्द्र भायर खंय की गेलो. फुडे महेन्द्रान कारण नासलें घर सोडून वचप नासलें. पूराय परिचय नासले संगत्याचे मदें ना घराचे भायर वचें खातीर ताका अनिष्ट सभार भोगतालें. बिहारी आलोचना करनु व्हळूव्हळूच आपले घरकडे परत गेलो.

विनोदिनीन आशाक आपले कूडांत व्हरनु पोटलून धरली आनी दोनूय दोळ्यांत दुकां भरलीं. तिणे संगताना कि 'भयणी, दोळ्यांतले किशीरा, भाग्य नासली हांव अवलक्षणवन्तीच.'

मनांत वेथेन आशान तिका हातांनी वेष्टण करनु स्नेहान म्हळें : 'कित्या गो भयणी अशें सांगता ?'

एक चेरडा वरीच उस्कार काडून आशाले हरद्वार तोण्ड दवरनु विनो-दिनीन सांगलें : 'हांव खंय राबतां थंय दोषच पोस्तात गो भयणी. माका सोड,

हांव माजे रानांतच वतां.'

आशान वोणवेक धरनु विनोदिनीचें तोण्ड उबारनु म्हळें : ' लक्ष्मीवरीच तूं भयणी, अशें तुवें सांगचें न्हय. तुका सोडून हांवें रावचें न्हय. माका सोडून वचाक आज तुका दिसलें कित्याक ?'

महेन्द्राक देकनासत्यान कांय कारणान विनोदिनीक देकत महेन्द्र आनी आशा हांकां दूरा करचें कित्याक हें जाण जावंचाक बिहारीक तान वाडली.

हेर दिसा महेन्द्राक जेवणाक आपले घरकडे आपोचाक म्हणून तो विनोदिनीचे कूडालागी आयलो आनी अुलो दिलो : ' विनोद व्होनी, ' आनी केरोसीन दिव्याचे उजवाडांत ताणे भायरसून देकलें कि दोनूय संगती पोटलून धरनु रडतात आनी तो स्तब्ध जालो. आशाक दिसलें कि बिहारीन तिजे दोळ्यांतले किशीराली निव्हा केली. आनी कांय अन्यायाचीं उत्रां उलयलो आनी ते कारणान ती थंयसून वचाक भायर सरली. बाब बिहारीन केलो व्हड अन्याय. ताजे मन कठीण. अशें आठोवनु आशा भायर आयली. विनोदिनी पिरती वाडले भक्तीन बोगी बिहारी चल्लो. ते दिसा रातीत महेन्द्रान आशाक म्हळें : ' चुनी, हांव फाय सकाळीं पासेञ्चर गाडीर कार्शक वतां.'

आशालें हरदें धक जालें. आनी तिणे नीमगीलें : ' कित्याक ?'

महेन्द्र - ' मावसेक देकून सभार काळ जाले न्हय ? ' आयकत आशाक लज्जा भोगली. हे तिका फुडेच दिसका आसलें न्हय ? आपले सुख-दुखांत मायेष्टी म्हावेक ती विसरली आसली पुण महेन्द्राले मनांतसून ती परदेशी आनी संन्यासिनी पुमलीच नासली. देकून तिणे आपणाले कठीण हरद्याचो व्हड धिक्कार केलो.

महेन्द्र- ' माजे हातांत आपलें संसारांतलें एक मात्र स्नेहाचें धन दिवनु ती काशीक गेली. तिका एक पावटी देकनासत्यान माजे मनांत सुख दिसना.'

म्हण्टा म्हण्टाच महेन्द्राले कण्ठांत उतर सीरकलें दुखान. तो स्नेहान निःशब्द आशीरवाद आनी अव्यक्त शुभकामनाचे रूपान उजो हात आशाले निडळार आनी मस्तकार चलोचाक लागलो. अकस्मात आयले ह्या स्नेहावेशाचो अर्थ आशाक समझलोच ना. तिजें हरदें ल्हवु जाले. आनी तिजे दोळ्यांतसून दूकां पडूक लागली. सांजे विनोदिनीम आपणार सभार स्नेह उवसीलो अशें तिजे मनांत दिसलें. ह्या दोनीचेय मद्दें कांय सम्बन्ध आसा हें तिका समझलेंच ना. पुण आपणाले जीवनांत नवें कांय जावपाची सूचना तिका मेळी. पुण तें बरें कांय वायट हें तिका समझलेंच ना.

भयान तिणे महेन्द्राक पोटलून धरलो. तिजे मनांत कारण कांय नासलेंच दुबाव भोगलें अशें समझलें महेन्द्राक आनी ताणे म्हळें : ' चुनी, पुण्यवन्ती तुजी म्हाव- तिजो आशीर्वाद तुजेंर केन्नाय उरतलो. भय कांय नाका, भय कांय नाका.

ती आपलें पूराय त्याग करुन गेली तुजे बरेपणा खातीर न्हय ? तुका केन्नाय वायट कांय जावचेंच ना.

त्या वेळार आशान मनाक धैर्य दिलें आनी भय पूराय दूरा उडयलें. पतीचो हो आशीर्वाद अक्षय एक कवचा वरीच तिणे धारण केलो. म्हावेलें पायांची धूळ मात्तार लायता अशेंच मनांत लेकून मन पूराय दिवनु अशेंच म्हळें : ' आवये, माजे पतीक केन्नाय राकूक तुजो आशीर्वाद जाय.'

हेर दिसा महेन्द्र चल्लो. विनोदिनीक तो कांय सांगूक गेलोच ना. विनो-दिनीन मनांतच म्हळें : ' आपणान केले अन्यायाक भाजेर राग. अशें साधूक देकलोच ना. पुण अशें कितलें दिसांक ?'

21

संसाराचो त्याग केले ते अन्नपूर्णक सभार दीस उप्रांत महेन्द्राक देकले मात्रान कशें स्नेह आनी आनन्द भोगलो तशेंच तिका व्होगी भयय दिसलें कि आशाले खातीर महेन्द्राक आनी ताजे आवयक कांय विरोध दिसलो आनी कांय आश्वास घेवपा खातीर तो हांगा पावलो. चेरडुपणसून महेन्द्रान कांय संकष्ट ना समताप भोगचे त्या वेळार आश्वास मेळपा खातीर मावसेकय शरण पावप. कोणाचे-रुय ताका राग दिसल्यार मावसी तो दामून दिताली. आनी दुख भोगल्यार तें सहन करूक फाव उपदेश दिताली. पुण लग्ना उप्रांत तिका महेन्द्राले जीवनांतले संकष्ट दूरा करूक मुकार सरल्यार जावचे तें भविष्याक भोवतु ती ताका कांय समाधान दिवचाक पार ना जाली. ताजे सम्बन्धी आपण कांय करूक मुकार सरल्यार महेन्द्राले घरकडे जावचे विप्लवाक भोवतु तिणे निश्चय केलो कि आपणान पूराय संसाराचो त्यागच करचें. पीढेस्त चेरडान उदकाक रडताना डायटेरान उदक दिवपाचो निषेध केले कारणान कशें आवसु ताका उदक दिनासलें मन दुकून हेर कूडांत चलता तशें अन्नपूर्णान संसाराचो त्याग करुन प्रवासाक वचून दूरा तीर्थस्थलार रावले खातीर धर्मानुष्ठानाचे आनी कर्मानुष्ठानाचे नेम पालन करुन संसाराक विसरुन उरले तिका दुसरूय परणे विरोधांचीं काणी उगडास करुन महेन्द्रान तिजे सुकले व्रणांचेर दुसरूय घाय घालो कित्या ?

पुण महेन्द्रान आशाचे ना आपले आवयचे खातीर कांय अनिष्ट म्हळेंच ना. ते कारणान अन्नपूर्णक भय दिसलें. आशाक सोडून कालेजांत वचाक जायनासलो तो महेन्द्र आज तिका सोडून मावसेक देकचे खातीर काशींत तांय पावचाक कारण कितें ? ताका आशाचेर आसलो तो प्रेम कालक्रमान नीवलो कांय ? अशें कांय भ्रमान तिणे महेन्द्राक म्हळें : ' व्हय रे महीन, ठीक उतर माका सांग कि चुनीक सौख्य कांय ?'

महेन्द्र- तिका सुखच, मावसे.

अन्नपूर्णा- आजकाल ती कितें करता, महीन ? शिखून बैसता कांय ? घराचे कामांत मन दिता ?

महेन्द्र- शिखवण पूराय आतां सोळी. सर्वय झगड्याक अदृश्य कारण तें चारूपाठच आसलें. आतां तें देखूकच ना आनी तें मेळूकच ना. तरी तुमी थंय आसलीं सन्तोषान पळेतालीं कि हेर बायलमनशानी शिखवणें दाखवची ती आळसाय चुनी एक मनान दाकयताली.

‘ महीन, बिहारी कितें करता ? ’

महेन्द्र- आपलें काम सोडून हेर पूराय लोकांचें काम करीत आसा. उग्राण-गार ताजी आस्त पळयता ताजे गुणाक की आपले गुणाक माका मांगूक जायना. सभार काळजाले बिहारी अशेंच आसा. ताका आपलें काम हरांले आनी हेरांलें काम आपलें.

अन्नपूर्णा- ‘ कांय तो लग्न करीत, की ना, महीन ? ’

महेन्द्रान एक हासून सांगलें- ‘ त्या विशीं तो कांय करता देकलेंच ना. ’

आयकत अन्नपूर्णाचें मन दुकलें. तिजे मनांत दिसलें कि एक वेळा आपले धुवडेचें लग्न करूक बिहारीक आग्रह आसलो आनी ताका तातसून आपणानूच मागशीं वोडलो. त्या वेळार ताणे म्हळें : ‘ मावसे, आनी हेर एक लग्ना खातीर माका सांगचें ना. ’ भानीष्ट ताजीं उत्रां तिजे कानांत आतांय घो घो जातालीं. आपले मोगाळ बिहारीक कांय आश्वास करूक जायनासल्यान तिजें मन दुकलें. तिका व्हड भय लागलें कांय बिहारीलें आतांय आशाचेर मन धरतांच आसा अशें. अर्ध खेळाक आनी अर्ध कार्याक जावनु आतांच घराचे पूराय विशेष महेन्द्रान मावसेक वांटून दिले. पुण विनोदिनी खातीर एक उतर तांय उलयलोच नासलो.

आपणाक कालेजांत काम आसले कारणान काशींत सभार दिसांक कांय रावूक महेन्द्राक जालें ना. कठीण रोगांतसून उठावनु स्वस्थ एक दीकार राबत्यार मेळचें तें सुख महेन्द्राक काशींत अन्नपूर्णाचें लागीं रावले मात्रान मेळें. आनी तो एकेक दीस काडूक लागलो. मनांत आपणारूच वाडून येतालो विरोध तिका देकत दूरा गेलो. आपले धर्मार निष्ठेन राबले अन्नपूर्णाक मुकार देकत देकत आपलें काम करपांतसून तिका मेळचें तें सहज सुख कितलें की हें ताका समझलें. आपणाक हुस्को आनी भय दिसले कारणान ताका हास आयलो. विनोदिनी कांय ना अशेंच ताका दिसलें. तिजे तोण्डावेले भावभेद तांय ताजे मनांत आयले नात. कडेंत महेन्द्राक जोर जावनु मनांत भोगलें कि आशाक आपलें ह्रद्यांतसून एक केसाचें तितलेंच दूरा काडूक फाव कोणाकूय आपणान देकलेंच ना.

महेन्द्रान अन्नपूर्णाक म्हळें : ' मावसे, कालेजांतसून सभार दिसांक हांवे दूरा राबचें न्हय आनी माका वचाक कावुळी दी. संतारावेली माया आपण कानरनु एकलीच राबता पुण लाग लागीच तुमचे पायीं पडूंक जाय ती मान्याता माका दिवका.'

महेन्द्र घरकडे परत आयलो आनी आशाक तिजे म्हावेले मोगाचें भेण्ट म्हणून एक कोरण्डो सिन्दुर आनी एक भूयावांत कातरो घालो फातर दिले. म्हावेक आपणार आसलो स्नेह आनी त्या खानीर तिका आपले मांयन दिले द्रोह तिजे मनांत आयले कि तिजे दोळ्यांतसून दुकां झरी पडूंक लागली. तिणे पतीक सांगलें : ' माका व्हडी आशा भोगता कि हांवे एक पावटी वचून म्हावेक देकून पायीं पडून माप मागचें. कांय हांवे वचें न्हय ?'

आशाले मनांतली दुकी समजून महेन्द्रान थोडे दिसांक काशींत म्हावेलागी राबूक तिका सोडली. पुण एक पावटी लागीच कालेजांत वच नासलें राबचें कठीण म्हणून आशाक काशींत व्हरूक ताका जायनामलें.

ताका आशान सांगलें : 'म्हांत थोडे दीस भीतर काशीक वता. तांचे लागीच गेल्यार दोष कितें ?'

राजलक्ष्मीलागी वचून महेन्द्रान म्हळें : ' आवये, सूनैक एक काशींत वचून म्हावेक पळोका म्हण्टा ' जळचीं उत्रां ताका तिणे दिलीं. ' व्हय, व्हय. सूनैक वचाक आशा आसल्यार तिका अवश्य व्हरकाच. तिकाय घेवनु वच.'

महेन्द्रान अन्नपूर्णाक एक पावटी वचून देकलीच तिका लागले नासलें. सूनैकूय वचका म्हळें आयकत तिजे मनांत राग वाडलो.

महेन्द्रान म्हळें : ' माका कालेजांत वचका आसा. तिका व्हरूक जायना. देकून ती तिजे म्हलगडे म्हांता लागीच वतली.'

राजलक्ष्मी : ' भेश ! म्हांत व्हड मनीश ! ती आमचे सारके गरीबांचेर सावळी तांय घालना. तिणे ताजे लागीच वचें आमचे गौरवाक साजचें.'

आवयन उत्रांनी खेबडायले कारणान महेन्द्रालें मन एक लागी कठीण जालें. कांय उतर दिनासलेंच आशाक काशींत पेटयतलो असो निश्चय ताणे केलो.

बिहारी राजलक्ष्मीक पळोंचाक आयलो आसलो आनी तिणे ताका सांगलें : ' बिहारी, तुवें आयकलें कांय माजे सूनैक काशींत वचे खातीर आशा वाडली अशें.'

बिहारी- ' व्हय गे माजे आवये ? काशींत वचका म्हळचार महीन अन्नान दूसरूय कालेंजात वचनासलेंच राबका जायना ?'

राजलक्ष्मी- ' ना. ना. महीन वच ना. ती परणी चालीची न्हय. महीन हांगाच राबता आनी सून तिजे म्हांता लागी काशींत वता. पुराय ' सायब आनी

मदाम ' जाल्यांत न्हय ? '

बिहारीलें मन थडथडेलें. आतांचे सायबाचे आनी मदामाचे खातीर न्हय. आनी ताका अशेंच दिसलें : ' हें कित्याक अशें ? महेन्द्र काशीक गेलो आनी आशा हांगाच राबली. आतां महेन्द्र हांगाच राबता आनी आशा काशीक वता. हांचे दोनूय जनांचे मद्दें गौरवाचें कांय आसा ? अशें कितलें दिसांक चलचें ? बन्धुत्व आसले खातीर माका दूरा राबून पळोंचाक विना हेर कांय करूंक जायना. '

आवयचे लागीं उलोवन आयलें उप्रांत रागान महेन्द्र आपले कूडांत बसलो. परत आयले ताका बिहारीन देकलोच ना. लागींचे कूडांत महेन्द्राक देकून शेळ करपा खातीर तिका समजायताली आशा. त्या वेळार बिहारीन महेन्द्रालागीं नीमगीलें : ' आशा व्होन्नेन काशीक वचें कांय स्थीर केलें ? '

महेन्द्र- वचनासलें राबचें कित्याक ? अडचण कांय आसा ?

बिहारी- अडचण आसा म्हळें कोणे ? पुण आतां व्होगी हें गजाल तिजे मात्यांत आयलें कशें ?

महेन्द्र- मावसेक पळोंचे खातीर एकी आशा इतलेंच. गांव सोळे आपले जना खातीर मन बेजार जालें. मनशांक अशें भोगचें अप्रब न्हय ? '

बिहारीन नीमगीलें : ' कांय तुमी लागीं वतात ? ' प्रश्न आयकन महेन्द्राक दीसलें : ' बिहारी हीच आलोचना करूंक आयला. कि आपले म्हान्तालागीं आशाक पेटोंचे युक्त कांय न्हय. ' आनी चड उलोचाक कळक गेल्यार राग येनलो म्हणून ताणे संक्षिप्त उत्तर दिलें : ' ना. '

बिहारी महेन्द्राक पुराय समजतालो. ताका राग येता हें बिहारीक कळें. एक धरप धरल्यार तें सोडचो नासलो महेन्द्र. तें बिहारीक कळालें. ते कारणान वचा विशीं कांय उलोवचाक तो मुकार सरलोच ना. आनी ताजे मनांत दीसलें कि साधु आशाक मन दुकून वचका जातलें. विनोदिनी लागीं आसल्यार तिका आश्वास दीसतलो. देकून ताणे सावकशायेन म्हळें : ' विनोद व्होनी लागीं गेल्यार जायना ? '

महेन्द्र गर्जलो : ' बिहारी, तुजे मनांतलें पुराय स्पष्ट करनु सांग. माजे लागीं सामकीच उलोचाक तुका अडचण कांय भोगता ? तुजे मनांत दुबाव आसा कि विनोदिनीचेर माका मोग दिसलो हें माका समजलें. ती कथा असत्य. हांव तिजे मोग करना. माजी रक्षा कशे खातीर तुवें बेड काण भोवचें ना. तूं आपली रक्षाच कर. तरी तुजें संगतीपण परिशुद्ध आसलें तुवें सभार दिसां फुडेंच तुजे मनांतलें माका सांगतासतालो माजे घराचे बायलांचे लागीं सून सभार दूराच रावतासतालो. हांव तुजे तोण्डाक चोवनु सांगतां कि तुका आशाचेर मोग आसा. '

भारी दूकचे स्थायार कोणूय दोनूय पायांनी माडयल्यार एकलो कशें विचार कांय करनामलेंच ताजेर उडकी मारता तशें रागान आपले कदेलारसून उठावनु बिहारी महेन्द्राले दीकार धांवलो. पुण त्या वेळारूच आपणान केलें तें सम न्हय अशेंच दिसून ताका एकेक उतर उलोचाक भारी प्रयास भोगलो. आनी ताणे म्हळें : ' देव तुमकां माप दीवो. हांव विदा घेता.' आनी तो थंयसून देवनु गेलो.

लागीचे कूडांतसून विनोदिनीन अशें अुलो दिलो : ' बिहारी बाब ' आनी ती ताजे मागशींच चल्ली.

पागराक धरनु घुमनु हासून एक वृथा श्रम करनु बिहारीन म्हळें : ' कितें विनोद व्होनी.'

विनोदिनी- ' बाबा, माजे दोळ्यांतले विशीरा लागीच हांव काशींत वतां.'

बिहारी- ना ना, व्होत्री, नाका तशे कांय करचें न्हय. तुमचेकडेन मागतां कि हांवे सांगलें कांय करचें न्हय हांव हांगा कोणूय न्हय. आनी हांवे हांगा कित्यांत हात घालचेंच ना. तशें करचें सम न्हय. तुमी देवीच. पूराय आलोचना करनु उचीत कितें तें करचें हांव वता.

म्हणून बिहारी विनोदिनीचे पायीं पळ्ळो आनी थंयसून चल्लो. विनोदिनीन सांगलें : 'बाबा, हांव देवी न्हय आयकून वचात. तुमी वचें सम न्हय. उप्रांत कांय जाल्यार माजेर दोष रचूक नज.'

बिहारी गेलोच. महेन्द्र स्तब्ध जावनु बसलो. ताका जळचेवजावरीच दृष्टीन एक पळोन विनोदिनी लागीचे कूडांत गेली थंय आशा लज्जेन सानीच जावनु बसली आसली. बिहारीक तिजेर प्रेम आसा अशें महेन्द्रानुच सांगून आयकत तिका कोणाचेय तोण्डाक पळोंचाक जायनामलें. पुण ते खातीर विनोदिनीक दया-काकूलत दिसलीच नासली. तरी आशा तोण्ड उबारनु चोयली आसली, तिका व्हड भय भोगतासतालें. समस्त संसाराचेरूय तिका राग दिसलो. आतां हें पूराय फटवण. कोणाकूय आपणाचेर प्रेम ना ! सर्वय ते लज्जावन्ती लोणियावरीच मोवाळ बावलेचेरूच प्रेम दवरतात !

महेन्द्रान बिहारीक ' आपण पाषाण्ड ' अशें म्हळें आवेगान. उप्रांत ताका बिहारीचे मुखार कांय उलोचाक प्रयास भोगतालो. आपलें खबर ताका पूराय स्पष्ट कळें अशेंच महेन्द्राक दिसलें. आपण विनोदिनीचेर मोग दवरता ही भावना हेरांक कळुंक दिले कारणान कितलो की प्रयास ताजे मनांत दिसलो. हें बिहारीचे दृष्टींत आयले उप्रांत बिहारीचेर एक नमुन्याची विरक्ती ताका दिसूक लागली. विशेष जावनु बिहारी आपले मनांतलें पूराय भायर काडूक लेकता अशें ताका भोगले. उप्रांत वेळ वतां वतां एकटेवनु आतां छट करनु ते पोडेंतसून भायर आयलो.

पुण लागींचे कूडांतसून विनोदिनी दुख सोडून भायर आयली आनी हे रूपान बिहारीलागी उलयली. आनी ताणे सांगल्याक अनुसरून आशालागी काशीत वचाक भायर सरली हें कांय महेन्द्रान फुडे मनांत तांय आठयलें नासलें. हें देकत महेन्द्राचे मनांत व्हड घाय जालो. विनोदिनीचेर आपणाक मोग ना अशें ताणें म्हळें पुण हें आयकत आनी हें देकत ताजें मन स्थीर न्हय जालें. चारूय दिकानसून विचित्र नमुन्याची पीढा भोगूक लागली. प्राय निष्फल परितापान ताका लागलें कि तिजो मोग हांव करना अशें हांवें म्हळें आनी तें विनोदिनीन आयकलें.

22

महेन्द्राक दिसूक लागलें कि आपणाक विनोदिनीचेर मोग ना म्हळें तें अत्यंत कठीण. आपण तिजो मोगी न्हय पुण मोगी न्हय म्हळें तें भारी कठोरच अशें आयकत मनांत जायनासली बायल खंय आसा ? हाजो प्रनिवाद करूक माका सन्दर्भ मेळत की ? हांव तिजो थेट मोगी म्हणूक जायना. पुण मोगी न्हय हें तिका दुबावी आनी खेळा रूपान जाणोवचाक वाट खंची ? विनोदिनीचे मनांत अशें आपणा खातीर निष्ठूर आनी असत्य संस्कार जावंचाक दिवचें न्हय अशें म्हणून महेन्द्रान आपले पेटेंतसून आनी एक पावटीय तीनूय पत्रां वाचलीं आनी मनांतच म्हळें : ' विनोदिनीक माजेर मोग दिसता हांत दुबाव कांय ना. पुण काल ती कित्याक बिहारी लागींच धावली की तें माका दाकोंचाक मात ? हाव तिजो मोग करचो न्हय हें कारणान तिकाय तशेंच करयातासलें. कित्या तिणे तशें केलें ना ? तशें करनु माजो अपमान घेवचे परस बिहारीचो मोग करचें ?

अशें महेन्द्राचे मनांत क्षोभ वाडूक लागलो आनी ताका आपले चंचल मना खातीर आश्चर्य आनी भय दिसूक लागलें. तरी विनोदिनीन आयकलें कि महेन्द्र तिजो मोग करना अशें ताणें म्हळें ताजान दोष कितें ? ना-व्हय हें आयकत अभिमानवन्ती विनोदिनीक आपणालो मोग हेर कोणारूय दवरूक दिसलें ताजानूय दोष कांय आसा ? झोडावेळार पञ्चुवाची सांकाळ कशें नडगोराक जोरान धरता तशें महेन्द्रान आपले दुख्खावेळार आशाक फुडेचाकूय जोरान धरली. रातींत महेन्द्रान आशालें तोंड आपले हरदूयार धरनु तिजे लागीं नीमगीलें : ' चुनी, तुका माजेर कितलो की मोग आसा हें माका सांग.'

आशाक दिसलें : 'ह्यो कसो प्रश्न ? बिहारीक लागून व्हडी लज्जा दिसचें रीतीन उलयले आपले पतीक आपले प्रेमा विशीं थेट दुबाव दिसला कांय ? ' लज्जेन भरनु तिणे नीमगीलें : 'छी छी. आज तुमी असो प्रश्न कित्याक करतात ? तुमचे दोनूय पायीं पडतां. हरदें विसकळावन सांगतां- केन्नाय पुण तुमी कांय भुणाव माजे मोगाक देकलो ? '

आशालो गोडसो स्वभाव पूराय भायर येवंचे खातीर महेन्द्रान तिका बाधा दिली : ' त्यावेळार तुवें काशीक वचाक आशा आमा म्हळें कित्याक ? '

आशान सांगलें : ' माका काशीक वचाक आशा ना. हांव खंयीय वचना. '

महेन्द्र- ' त्यावेळार आशा आमा म्हळें ? '

मन दुकून आशान सांगलें : ' कित्याक- माका आशा भोगली तें तुमकाच कळचें न्हय ? '

महेन्द्र- ' माका सोडून तुका म्हावेलागी सुखान राबयात अशेंच न्हय तुवें लेकलें ? '

आशा- ' तशें कांय न्हय. सुखान राबचे खातीर न्हय हांवें तशें सांगलें. '

महेन्द्र- ' हांव सत्य सांगतां. चुनी, तरी तुवें हेर कोणाकूय व्हरडीक केली आसली तुका सभार सुखान राबूक जाता आसलें. '

हें आयकत आशा भयान महेन्द्राले हरद्वारसून दूरा सरली. ऊश्यार तोण्ड दामून लाकडा वरीच हामनासलें वृद्ध उरली. घडी भीतर तिजो उसकार राबलोच नात. महेन्द्र तिका समाधान करूक तिका उबारनु हरद्वार धरूक चोयलो. पुण आशान ऊश्याक सोळोच ना. आपले पतिव्रता बायलेक अभिमानान, गर्वान, धिक्कारान आनी क्षोभान महेन्द्रान पळयली.

भीतरचे भीतर आसली ही काणी स्पष्ट रूपान भायर आयली. सर्वय जनांचेय मनान्त गोलमाल वाडयलें. विनोदिनीले मनांत दिसूक लागलें कि महेन्द्राले स्पष्ट मताचो प्रतिवाद बिहारीन कित्याक केलोच ना. थेटाक न्हय जाल्यारूय तरी ताणे प्रतिवाद केलो आसलो आपणाक कितलो की सन्तोष भोगतालो. महेन्द्रान बिहारीचे मनांत घाय घालो. भेप जालें. ताका तशेंच जाय. बिहारी वरीच एकले महान व्यवतीन आशालो मोग करचें सम ? तरी ह्या घायान बिहारी आनी आशा दूरा जालीं बरें, असो विचार विनोदिनीन केलो.

पुण मृत्यूचे बाण लागून रक्तहीन जालें तें बिहारीलें तोण्ड विनोदिनीक आपले पूराय कामांचे मदें संकल्पांत देकूक येतालें. सेवा करीत उरची बायल- मनीश आसले कारणान बावलें तें ताजें तोण्ड पळेताना तिकाच रडूक दिसलें. रोगेस्त चेरडाक आवय कशें हरद्वार घालनु लाळन करता तशेंच ह्या रोगेस्त मूर्तीक विनोदिनी आपले हरद्वान्त मदें दवरनु लाळन करूक लागली. ताका स्वस्थ आनी हस्तमुखाचो आनी रक्ता ताम्बडेसाणीन प्राण खेळचो जावनु देकूक तिका सभार आग्रह भोगलो.

दोन-तीन दीस उप्रान्त कामामदें तिका स्वस्थ उरूंक जालेंच ना. तिणे ताका समाधान करपा खातीर एक चीट बरयलें :

' बाब, इतलेच दीस भीतर हावे तुमचें तोण्ड इतलेंच सुकून देकलेंच ना.

धानी हांवें प्राणान मनान कामना केली कि तुमी स्वस्थ जावचें. तुमी फुडे कशें उरले तशेंच जाऊं आनी सहज हस्तमुखानच देकू तशेंच उदार कथा आयकूं. आतां तुमी कशें उरतात तें माका चीट धाडून जाणयात.'

—तुमची विनोद व्होनी.

हें चीट एक चाकरा वाटेन विनोदिनीन बिहारीले घरकडे पावयलें.

बिहारीक सपनांत तांय संकल्प करूंक जालेंच ना कि आपणाक आशाचेर मोग आसा अशें एक कथा अती हीन रूपान अशें तोण्डान उच्चारण करूंक महेन्द्र फाव कारण कितें ? असली एक चिन्ता आपले मनांत येवंचाक तांय ताणे स्थाय दिलोच नासलो. प्रथम जालो वज्राघात मागीर रूप परतलो कोपान छटफट करनु उलवप जालें कि ह्यो अन्याय जायनासलो, आधार कांय नामलो अपवाद.

पुण एक वेळा उच्चारण केलें तें मागीर पूराय दामून दवरूंक तो शान्त नासलो. तान्त म्हें कांय सत्याचें बीं आसलें तें पळयता पळयता अंकुरी जावनू उठावचाक लागलें. दोगूय संगती मेळनु एक दिसा चेलेंक चोंवंचाक गेले. सांजे-वेळा इटाळांतसून फुलांचो परमळ येतालो. लज्जेन आयले ते चेलेंचे सोभीत सुन्दर तोण्डार केन्नाय ती आपली ह्या भावनेन अत्यन्त अनुरागान एक पावटी पळयली. हें ताजे मनांत दूसदूसरूय हेवंचाक लागलें आनी हरद्यान्त तिजी छाया धरूंक लागली. आपले कण्ठान्त तांय एक कटीण दुकी भोगली आनी ताका हान्तणार अशें-तशें घुमनू काळी त्यो रात्यो घरमुकावयले वाटेर अशें-तशें घुमनु काळे ते दीस अव्यक्त. पुण आज बिहारीले मनान्त व्यक्त रूपान उठायले. तें गुट ताका दामूक जालेंच ना. आपले दृष्टीरूच प्रमाण कांय नासलें महेन्द्राले उत्रान विराट प्राण घेवनू बिहारीचे भायर आनी भीतर एकच लेकान व्याप्त उरलें.

तो वेळसून आपणच अपराधी अशेंच ताणे लेकलें. मनांत म्हळें : ताजेर राग दवरूंक हांव पार न्हय. महेन्द्रालागी क्षमा मागून विटा घेवचेंच. इतलेंच दिमांक ताजो विचार आसलो असो कि दोषी महेन्द्र आनी नीतीदार आपण. आतां ताजेर अन्याय केलो हांवें अशें स्वीकार करनु घेवचेंच.

बिहारीन लेकलें कि आशा काशीक गेली आसतली. एक दीस सांजेवेळा तो सावकासायेन महेन्द्राले घराचे मुकार आयलो आनी राजलक्ष्मीचो एकलो दूरचो माम साधूचरणाक देकून नीमगीलें : साधूमाम, सभार दीस जाले हांगा येवनू. सर्वांकूय क्षेम न्हय ?

साधूचरणान पूरायजनांचें खबर दिलें. बिहारीन नीमगीलें : ' व्होनी काशीक केन्ना गेली ? ' साधूचरणान उत्तर दिलें : ' ती गेली ना. तिणे काशीक वचचें ना. आयकत बिहारी ताका मान दिनासले वरीच बिहारीक दिसलें. सामकीच भीतर वचाक. फुडे कितले की सहज आनन्दान आपल्यावरीच तो थंयची मेटां चडून

भीतर वतालो. तितल्यांचेय लागी खेळ-हास उलयतालो. तें कांय मनांत वच ना. आज तें करूक नज जालें आनी दुर्लभ देकून ताजे मनांत पिशा वरी भोगलें. आनी एक पावटी लागी कडेचे पावटीच तशें करूक भीतर वचून घरांतले चेल्यावरीच राजलक्ष्मीलागी उलवनु सारूक, एक वेळा लागी बोल घाले ते आशाक व्होनी म्हणूक अणुच कांय दोगांचेय लागी उलोचक ताका अत्याग्रह भोगलो. साधुचरणान म्हळें : 'पूता, काळकांत गबला कितें ? वच भीतर.'

हें आयकत बिहारी वोगी भीतर एक दोन पावलां मुकार दवल्लीं. पुण तशेंच तीं मागशीं ताणु ताणे साधूक म्हळें : 'माका एक काम आसा.' म्हणून थड-थडेवनु परत चल्लो. तेच राती बिहारी कलकत्तासून पश्चिमे दीकार वचाक गेलो.

विनोदिनीलें चीट घेवनु गेले ते चाकरान बिहारीक देकूक मेळोच ना म्हणून चीट परत हाळें. त्या वेळा महेन्द्र घरामुकावयले सान इटाळांत लातीयो घालतालो. चाकराक देकत ताणे नीमगीलें : 'हें कोणालें चीट ?' आनी ताणे पुराय महेन्द्राक मांगले. महेन्द्रान लीकोटो घेतलो आनी आपणच विनोदिनीक दितां म्हळें. दिताना तिजे लज्जेलें तोण्ड एक वेळा लागी पळोंका अशेंच ताका दिसलें. ह्या चीटांत विनोदिनीक लज्जावंचें कांय कारण आसयात म्हळेल्यांत ताका दुबाव कांय दिसलोच ना. फुडेच एक दिसा बिहारीक तिणे धाडलें एक चीट ताणे धरलें आसलें. चीटांत बरयलें कितें हें जाण जायनासलें ताजे मनांत समाधान मेळनासली. ताणे मनांत म्हळें कि विनोदिनी आपले घरान्त आपले संरक्षणेर आसचे कारणान तिजे गुण-दोष पुराय पळोंचें आपलें कर्तव्य आनी तशें सन्देह दिसलें तें चीट आपणान वाचून पळोंचें. आनी तरी विनोदिनी वायट वाटेन चलता तिका तशेंच सोडचें न्हय.

महेन्द्रान लीकोटो फुटयलो. चीटांतली भास सरळ उरली. आनी तें बरयलें अकृत्रिम आत्मीय आवेगान. चीट ताणे दूसदूसरूय वाचलें आनी चिन्तून पळयलें. पुण विनोदिनीचें मन चलता खंचे दिकावयल्यान हें ताका समझलेंच ना. अव्यक्त एक भय ताजे मनांत दिसूक लागलें. आपण तिजो मोग करना म्हणून तिजो अपमान केले कारणान अभिमानवन्ती विनोदिनीन आपलें मन हेरांचे दीकान व्हरूक श्रम कांय केला. कोपान तिणे माजेवयली आशा पुराय सोडून उडयली जावयात.

अशें मनांत धरीत धरीत ताजे मन बेजार जालें. आमचे पायांकडे आत्माक समरपूक आयले ते विनोदिनीक एक घडियेक आपले मूदमनान तिजेवयलो अधिकार सोडून उडयलेखातीर ताजें मन स्थीर न्हय जाले. महेन्द्राक दिसले: तरी विनोदिनीक आपणार मोग आसा तें तिका बरें उरतलें. हावे तिजेर अन्याय कांय करचेंच ना. यें माका खण्डीत समझता. माजेर मोग दवत्यार तिका दोष

कांय जावचेंच ना. हांव आशाचेर मोग दवरतां. तिणे कित्याक माका भीयवंचें ? पुण तिणे हेर कोणाचेरूय मन व्हेल्यार तें निजे पूराय नाशाक उरतलें. आपणालें मन धरूक दिनासलेंच विनोदिनीचें मन आनी एक पावटी लागीच काडचें अशें ताणे मनांत स्थीर केलें.

महेन्द्रान अन्तःपुरान्त पावताना देकलें कि विनोदिनी वाटेर मदें कोणाक की राकून राबली. त्यावेळा ताजे मनांत भय आनी राग जळत उठायलो : ' अगो, वेळ कित्याक सारता. देकूक येवचोच ना. तुजें चीट परत आयलें पळे ' अशें म्हणून ताणे पत्र उडकायलें.

विनोदिनीन म्हळें : ' उक्तें केलें ? '

उतर कांय दिनासलेंच महेन्द्र गेलो. बिहारीन पत्र फुटोवनु वाचून उतर कांय दी नासलेंच परत धाडलें अशें लेकून विनोदिनीक सर्वांग समस्त सीरोय दबदबेल्यो. तिजें पत्र व्हेले ते चाकराक सोदलो. तो हेर कांय कामा खानीर भायर गेलो आसलो. देकून ताका मेळो ना. जळचे दीव्यारसून हुनहुनीत तेला थेंब्यांवरीच रागान आपले मंचार पळे तिजे दोळ्यांतसून दुकां झरियो व्हाळूक लागल्यो.

आपलें पत्र तिणे कुटकुटके केलें पुण तिजे मनांत कांय आश्वास भोगलोच ना. त्यो दोन-चार फांत्यो गेले आनी वर्तमान काळांतसून पुसूक कांय उपाय नासले आपले मुकार उरचे तितल्यांकूय धास काडचे म्होवामुसावरीच विनोदिनीक आपले चारूय दिकावयले पूराय संसाराक जळवनु उडवचाक फाव राग दिसलो. आपणान खंय गेल्यारूय थंय सर्वय आपण एक बाधाच कांय ? खंय पुण तिका कांय केलें जालें असो सन्तोष भोगलोच ना. सुख मेळें ना पुण कोणे आपलें सुख ना केलें, कोणे तिका कृतार्थ आसूंक दिलेंच ना, कोणे तिका फटयली तांकां पूराय जनांक मारनु धुळी करप आपले व्यर्थ जीवनांतलें कर्तव्य अशें तिणे मनांत स्थीर केलें.

23

नवे फाल्गुन मैय्यान्त वसन्तऋतूचे आरम्भार सभार दीस उप्रान्त एक सांजे वेळा आशा उगते माळियेर मान्दरी पातळावनु बैसली. एक मैय्याळें कागत हातात आसलें. तान्त भाग भाग जावनु उजवाडाक येताली कादम्बरी वाचताली. तान्तलो मुखेल मनीस एक वर्सा उप्रान्त पूजा रजेक आपले घरळ्याक परत येताना चोरांचे हातांत पळ्ळो. ही काणी नाचत आशालें मन भयान काम्पलें. भाग्यहीना आसली तांतली मुखेल बायल मनीस. ती ठीक तेच वेळार कांय आपेस्य सपनान्त देकत इडून जागी जाली आसली. आशाक दुकां धरूक जालीच ना. ती बंगाली

कादम्बरीची अत्युदार समालोचक आसली. कितेंय वाचल्यारूय तांतले चमत्कार तिजे मनांत दिसताले. आनी ती विनोदिनीक सांगताली : ‘ भयणी, दोळ्यांतले किशीरा, वाचून पळे गो ही कादम्बरी कितली की सोभीत सुन्दर आसा. वाचून माजे दोळ्यांत दुकां फुटली. पुण विनोदिनीन करचो गुण—दोषांचो विचार आशाली उत्साह नीवयतालो.

आज ही कादम्बरी महेन्द्राक वाचूक दितली अशें आशान मनांत स्थीर केलें. रडकुळे दोळे कागतान धांपले. त्या वेळार महेन्द्र थंय पावलो. महेन्द्रालें तोण्ड पळयत आशालें मन बावलें. पुण ताणे हासूक त्रास भोगून म्हळें : ‘ खंचे भाग्य-वन्तालें तूं अशें बैसून ध्यान करता ?’

आशा कादम्बरीन्तले मुखेल मनशाची काणी विसरनु गेली आनी म्हळें : ‘ तुमकां आज देहाक कांय मुख ना ?’

महेन्द्र— माजे देह बरें आसा.

आशा— त्या वेळार तुमचे मनाक जावयात काय जालें. तें माका सांगात. आशाले पोटलेंतसून फडीपान काडून तोण्डांत दवरनु महेन्द्रान म्हळें : ‘ तुका सभार दीस उप्रान्तेय देकनासलें मावसेखातीरूच माजी चिन्ता. आठयनासलेंच तुका देकल्यार तिका कितलो की सन्तोष भोगतलो आसलो. उतर कांय दिनासलेंच ती महेन्द्राक पळयत वसली. दुसरूय महेन्द्रान ही काणी सांगूक ताका कशें दिसलें हें तिका समझलेंच ना.

आशा चुपचाप बैसली देकत महेन्द्रान म्हळें : ‘ कांय तुका वचें दिमना ? उतर दिवचें कण्ट भावसेक देकूक तिका आशा उरली पुण तिका आपले पतीक सोडून वचें लागलेंच ना. तिणे म्हळें : ‘ कालेज धांपलें उप्रान्त तुमचे लागी गेल्यार जाता माका.

महेन्द्र — कालेज धांपले उप्रान्त माका परीक्षा आसा.

आशा — त्या वेळार माका वचेंच ना.

महेन्द्र — कित्या ना ! कांय तुका वचाक आशा ना ?

आशा — ना. माका आशा ना वचाक.

महेन्द्र— इतलेच दीस तुका आशा आसली. ती आतां कशें गेली ?

हें आयकत आशा खालाक चोवनू चुपचाप बैसली मात. विनोदिनी लागीं राजी जावंचाक एक वेळ नासल्यान महेन्द्र बेजार जालो. आशा चुपचाप बैसली देकत ताका कारण कांय नासलेंच राग आयलो.

कांय तुका माजेर दुबाव भोगता की तूं माका पळयत आसा.

आशालें स्वाभाविक मोवाळ विनम्र धैर्य त्यावेळार सहन करूक महेन्द्र फाव नासलो. आनी ताणे मनांत म्हळे : ‘ तरी मावसेक पळोचें खातीर तिजी आशा

उरली कित्या ती तें सांगना कि माका वचका कशेंय माका पेटोवनु दियात. पुण ती एक वेळा नाका आनी हेर वेळा जाय आनी एक वेळा नाका आनी हेर एक वेळा चुपचाप— कशे कष्ट हें ?’

छट करनु महेन्द्रान अशें उग्र जाले कारणान आशाक आश्चर्य आनी भय दिसलें. ताका उतर दिवचें कशें हें तिका समझलेंच ना. महेन्द्र कित्याक एक वेळार आपणाक मानून घेता आनी हेर वेळा कित्याक क्रूर उरता हें कांय तिजे मनाक जोरलेंच ना. अशें महेन्द्राक समझूक आपणाक जालेंच ना देखून कितलें की ती थडथडेली तितलेंच तिजे मनांत भय दिसूक लागलें आनी ताका मोगान जोर करनु वेष्टण घेवनु धरूक तिजी आशा आसली.

आशाक आपणाचेर दुबाव दिसूक लागलो. ते कारणान ती ताजेर दोळ दवरत आसा हो कठीण उपहास कांय कि निर्दय दुबाव. हें सम न्हय अशें सोपूत दिवचें की ही काणी हासून उडोवंची हें तिका समझलेंच ना. बुद्धिभृष्टी अशा दुसरूय चुपचाप उरले कारणान तें माप करूक महेन्द्राक जालेंच ना. आनी तो उठावनु सुमसुमीच चल्लो. त्यावेळार मासीक पत्रांतलें मुवेल मनीश खंय की गेले. सूर्यान अस्तमेवचे वेळाची शोभा अन्धकारान्त बुडली. सांजेवेळाचें वारें शेळवत जावंचाक लागलें ते वसन्तकालाक. त्यावेळार आशा आपले मान्दरेरूच पटळी जावनु पळ्ळी.

रात सभार जाली आनी आशान देकलें कि नीदेवचे कूडान्त आपणाक अुलो दिनासलेंच महेन्द्र नीदेवनु पळो. मोगाळ म्हावे लागी आपणान दाकयले उदासीन भावने खातीर महेन्द्र बेजार जालो अशेंच तिणे लेकलें. हान्तणार पळे ते महेन्द्राले दोनूय पाय धरनु पायांचेर तोण्ड दवरनु पळो. ते वेळार महेन्द्रालें मन काकुळतीन हाललें आनी तो तिका पोटलून धरूक लागलो. पुण आशा उठायलीच ना. तिण म्हळें : ‘तरी हांवे कांय दोष केलो त माप करका.’

महेन्द्रालें मन मोवाळ जालें आनी ताणे म्हळें : ‘तुवें दोष कांय केलो ना. पापण्ठ हांवें तुका कारण कांय नासलेंच दुकयली.’

त्या वेळार आशाले दोळ्यांतसून दुकां झरी पडूक लागली आनी महेन्द्राले दोनूय पाय ताजान धुवनु गेले. महेन्द्रान उठावनु बैसून तिजे दोनूय हातांक धरलो आनी लागीच बैसयली. आशालें रणणे राबलें आनी तिणे सांगलें : ‘मावसेक देकूक माका आशा ना अशें लेकलेंच ना. पुण तुमकां सोडून राबचे खातीर मन येनासल्यान हांवे वचें ना म्हळें. तुमकां राग दिसचो ना.

त्या वेळार आशाले पोल्यारसून दुकां पुसून महेन्द्रान म्हळें : ‘हांत राग करचें कितें, चुनी माका सोडून वचाक तुका जायनासल्यार हांवे राग करचें कित्याक ? तुवें खंय वचें ना.’

आशा — ना. हांव काशीक वतां.

महेन्द्र — कित्याक ?

आशा — तुमचे मनांत दुबाव आसा. हें तुमचे तोण्डान्तसून एक पावटी भायर आयलें न्हय ? त्या वेळार हांवें थोडे दीस भीतर वचून येवचेंच.

महेन्द्र — पाप केलें हांवें. ताजें प्राचीत करचें तुवें ?

आशा — तें कांय माका समजना. एक वेळा हांवें कांय पाप केलें आसयात. अशें सर्वच जावंचाक नज आसलें. एकेक म्हण्टासयात, न्हय ? हें कांय हांवें सपनांत तांय आठयलें न्हय ही पुराय काणी कोणे आयकली आसा ?

महेन्द्र — ताजें कारण हेंच कि हांव तुजे सपनांत तांय देकूक येनासलो भाग्यनासलोच.

मन दुकून आशान म्हळें : ' अशें कांय तुमी एक वेळाय सांगचें न्हय कशें जावो. हांवें काशीक वचचें.

हासून महेन्द्रान म्हळें : ' व्हय. वचचें. पुण तूं हांगा नासले त्या वेळार कांय वायट जाल्यार ?

आशा — तुमचें भय आतां ना. हांवें मन बेजार करचें कितें भोवतु ?

महेन्द्र — पुण भोवचें उचित. तुजे ये पतीक कांय श्रद्धा दिनासलें कित्याक फाव नासलेंच केल्यार तो दोष हेर कोणालो ?

आशा — दोष तुमचो न्हय. तांत तुमी भोवचेंच ना.

महेन्द्र — आतां तो तुजोच दोष म्हणून घेतात ?

आशा — एकशें वेळा.

महेन्द्र — जाऊं. फाय हांव तुजे म्हान्ताक देकतां. आनी पुराय ठीक करतु येतां.

राती सभार गेली म्हणून महेन्द्र हात सोडून घुमनु पळो. एक घडी वचून आशाकूच घुमनु चोवतु म्हळें : ' चुनी, ना. तुवें वचनासलेंच बरें.

आशान हुस्क्यान नीमगीलें : ' एक पावटी लागीं तुमी कित्याक माका घरतु राबयतात ? हांव आतां वचनाजाल्यार तुमचे जीबे खातीर माका स्वस्थ उरूंक जावचें न्हय. दोन चार दीस भीतर माका वचून येवंचाक दीवका.

महेन्द्र — जावो.

म्हणत तो घुमनु नीदलो.

काशीक वचाचे फुडले दिसा आशान विनोदिनीचे खान्धार हात घालतु म्हळें : ' भयणी, किशीरा हांवें एक सांगल्यार करतली की ?

विनोदिनीन आशाले गालांक धरतु म्हळें : ' कसलें गो, भयणी तुवें सांगलें कांय हांवें करतासलें आसा ?

आशा — कोण जाण गो भयणी. आजकाल तूं सभार परतली आसा. माज

पतीचे मुकार तूं येना कित्या ?

विनोदिनी — कित्याक हें तुकाच समझता गो भयणी. तुवें कानान आयकलें कि बिहारीबाबाक महेन्द्रबाब कांय उलयता. ही काणी पूराय आयकत मुकार वचें सभ न्हय हें तुकाच कळचें न्हय गो भयणी, किशीरा ?

ठीक, तें उचीत न्हय अशेंच भोगलें आशाक. ती काणी कितली की लज्जा-कर हें इतलेच दीस उप्रान्तय तिका दिसतालें. पुण तिणे म्हळें : ‘ अशें कितली की काणी सांगप आसा. तें मनांत दवरनु राबत्यार तुजे मोगाचे मोल कितें ? ती काणी विसरनु सोडचीच.

विनोदिनी — व्हय गो, विमरतां.

आशा — हांव, गो भयणी. फाले काशिक वतां. माजे पतीक कांय अणुवा नासलें तुवें विशेष नमुन्यान पळोंका. फुडे वरीच तांकां देकत तुवें दूरा धावचें न्हय.

विनोदिनी चुपचाप राबली. आशान विनोदिनीले हातांक धरनु सांगलें :- ‘ मातें हालय गो, भयणी, किशीरा हांवें मागलें तें माका दिता म्हण गो.

विनोदिनीन म्हळें :- तशेंच.

24

एक दीकार चन्द्रिम अस्तमेता हेर दीकार सूर्य उदेता. आशा गेली पुण विनोदिनीक देकूक महेन्द्राक भाग्य मेळेंच ना. महेन्द्र पूराय घरांत घुमनु भोवलो. कांय कारणान वेळ-काळ पळयनासलेंच आवयचे कूडांत वचून बसलो. पुण विनोदिनीन ताका अशें भोवण्डायलो विना धरूक दिलोच ना.

राजलक्ष्मीक भोगलें कि पुतालें मन बेजार जालें. बायल लागीच नासल्यान आनी तांका घरांतलें कांय सामकीच लागना. आजकाल महेन्द्रालें सुख-दुःखांचें विशीं ताका बायले परस आवय अनावश्य उरताली. आपणाक बेन्दरली वरीच लेकले खातीर तिजे मनांत प्रयास भोगलो पुण पुतान लक्ष्मीत्व नासलें अशें भोवचे कारणान तिजें मन दुकलें. तिणे विनोदिनीक अुलो दिलो आनी सांगलें : ‘ इनपलुवन्सा लागले उप्रान्त माका लास मारता. अशें दिसले कारणान निसणीर चडून देवंप कष्ट. चेरडा, महेन्द्राचें खाण-जेवण-तानेक पुराय तुवेंच चोवंका. चेरडुपणसून अभ्यास नासल्यान साहायाक एकलो नासलें ताका जायना. तुवें देकलें न्हय कि सूनेन गेले उप्रान्त तो एक तक्रीत जावनु भोवता. ती बरी बायल मनीश कशें करनु सोडून गेली, पळे गो. ताका तोण्ड एकदीकान धुमडावनु हान्तणा गीमसणीर विनोदिनी बोटां खेळोंचाक लागली. राजलक्ष्मीन म्हळे : ‘ सूने खातीर कांय आठयता ? हांत आठवचें कितें ? तीं कशेंय सांगूं तूं आमचे घरकडे परकिष्टी न्हय.’

विनोदिनी- तांत कष्ट आसात.

राजलक्ष्मी- जाऊ, त्यावेळार तें प्रयास ? हांव माजान जावंचे वरीच करतां.'

म्हणून ती महेन्द्राले माळियेवयलें कूड निताळ करूंक उठायली. मन दुकून विनोदिनीन म्हळें :- ' तुमचे देहाक सुख ना. तुमकां नज न्हय. हांव वतां. माप करका, आक्का. तुमी सांगचें कितेंय हांव आयकतां. राजलक्ष्मीन लोकापवादाक कान दिवप ना. आपले पतीले मरणा उप्रान्त ह्या संसारांत आनी समाजांत महेन्द्र विना हेर कांय तिका लागचेंच नासलें. महेन्द्राचे आनी विनोदिनीचे सम्बन्ध समाजाचे निन्दे खबर आयकत तिका राग दिसलो. आजन्मकाळ ती महेन्द्राक पळयत आसली. ताजे सारको बरो चेलो खंय आमा ? ह्या महीना सम्बन्धी निन्दा ! कोण की निन्दा करता ताजी जीब कुसून वचो. आपणाले चांग-बल्ला-वाची उपेक्षा करचे ते लोकाक राजलक्ष्मीन हालको लेकलें तें सहज.

आज महेन्द्र कालेजान्तसून परत आयलो आनी आपणान नीदचे कूडांत सभार परतलें देकून आश्चर्य भोगलें ताका. कवाड उकतें करतानाच गन्धारूका तेलाचो परमळ ताजे नाकांत पावलो. झळारा बल्याची ऊंचवी देग ताम्बडे पाट्याचे झालर दवल्ली उरली. खालाक हान्तणाची गीमसणी धवीच आनी तकतकीत आसली. ताजे ऊंचार परणे ऊश्यां पिरती चौकण्ड बिलाती ऊशीं आसलीं. पाट्याचीं आनी फुलाचीं ताम्बडीं आी थळथळीक मोवाळ. तीं विनोदिनीन सीवलीं आसलीं. सभार दीस फुडे विनोदिनी ऊश्या गीमसणीर फुलां सींवता देकत आशान नीमगीलें- ' हीं तू कोणाचे खातीर गो भयणी सींवता ? ' विनोदिनीन हासून म्हळें :- ' माजे मड्यार घालूक. मरण विना माका हेर कोण आसा मोग करूक.'

पागारार महेन्द्रालें ल्यायाचित्र लाम्बोवन घालें आमलें. चारूय कोणार रंगीक फीतान बाव्धलें आसलें. खालचे दोनूय दीकान पागाराक लागून एक टीपोयेर दोनूयकडेन दोन फुलदानीन्त फुलां दवल्लीं आमलीं. महेन्द्राले मूर्तीक कोणा की भक्तान पुजून समरपीलीं तीं- अशेंच भोगतालें. कूड पूराय परतलें आसलें. माञ्चो फुडले स्थायारसून दूरा उरलो. कुडाचे दोन भाग करूक मञ्चाचे सुकार व्हड एक वस्त्र फोडदो म्हणून घालें आसलें. आनी खालाक एक हान्तलूण घालें दिसा बैसूक. मांचो रातीन्त पडचे खातीर आसलो. आलमारीत आशान आपलीं चीना बावलीं दवल्लीं आसलीं. ह्या आलमारीचो आरसो ताम्बडे सालान धाम्पलो कि भायरसून भीतर चलचें कांय देकूक येनासलें. कूड परणे हाताचीं कांय लक्षणा पिरती नवे हातान पूराय साजयलें आसलें.

महेन्द्र क्षीणान खालाक पातळायले हान्तणार उश्यार मातें दवरनु पळो

आनी एक तराचो मोवाळ परमळ ताका भोगलो. उश्यान्त भरले कापसान्त सभार भरले नागकेशर फुलाचो आनी अत्तराचो मेळनु आसलो तो परमळ.

दोळे धाम्पत ताजे मनात दिसूक लागलें कि उश्यार विचित्र शिल्प रचिल्ले निपुण हाताचेच मोवाळ चाप्पा बोटांच ह्या परमळाक कारण.

त्यावेळार दासीन रुप्या ताटान्त फळां आनी गोडशें आनी आरस्या ताम्ब-
ळेरांत अणासाचें शरबत हाडून दवल्लें. हें पुराय फुडें मेळचे परस नासलें आनी
अत्यन्त श्रद्धेय उरलें. आनी तें समर्थ हातान केलें आसलें. ताजो स्वाद आनी
परमळ अनुअसताना दीमची ती नवसाण महेन्द्राले पुराय इन्द्रियांक धरनु राबोव-
चाक फाव.

तृप्तीन ताणे भोजन केलें. त्या वेळार रुप्या वाट्यान्त मशाला लावनु
फडीपान घेवनु ल्हवूच विनोदिनी क्डांत पावली. आनी हासत हासत म्हळें :
'इतलेच दीस आपले आहारा वेळार हांगा पावंचाक जालेच ना. माप करका,
महेन्द्रबाब. अशें हांवें तुमचे कामान्त उदासीन उरलीं हें खबर माजे दोळ्यांतलें
किशीराक जाणोंचाक नज. माजान जायत आसलें हांव करतां. पुण कितें करचें,
महेन्द्रबाब. ह्या घराचे काम पुराय आतां माजेंच मात्थार.'

इतलेंच म्हणून विनोदिनीन फडी पाना वाटें महेन्द्राचे मुकार दवल्लें. तांत-
सून औषधीचें सार आनी केतकी हांचो विशिष्ट एक परमळ ताका भोगलो.

महेन्द्र - सभार कामान्त भीतर अशें एक चुकी जावंची चांग.

विनोदिनी - तें कशें सांगचें ?

महेन्द्र - ताजी वाड सयत मागीर घेवयात हेंच.

विनोदिनी - महाजन महाशया, वाड कितली जाली आतां ?

महेन्द्र - आहारा वेळार हाजर नासली. देकून आतां चड वेळ हांगाच
काटचें.

विनोदिनीन हासून म्हळें : तुमचें हें लेक घटीच. तुमचें जाळांत पळ्यार
ताका मागीर वांच ना.

महेन्द्र - लेक घटी पुण आदाय कांय मेळो ?

विनोदिनी - आदाय मेळपाक कितें ? आतां रीणाकार्याकच बांधलो न्हय ?

त्या खेळा उत्राचो अर्थ समझले लेकान तिणें दीर्घ एक निश्वास सोळो.

महेन्द्रान गौरवान म्हळें : भयणी किशीरा, आतां हें एक जेल कांय ?

त्या वेळाच एक चाकर दीवो हाडून टीप्यार दवरनु चल्लो. आनी दोळे
खालाक व्हरनु तोण्डार हात धरनु विनोदिनीन सांगलें : 'कोणाक समझता बाब?
तुमचे लागीं उलोचाक हांव फाव न्हय. हांव वतां. माका सभार काम आसा.'
छट करनु महेन्द्रान तिजे हाताक धरलो आनी म्हळें : 'तुका बांधली म्हणून
स्वीकार केले उप्रान्त खंय वतां ?'

विनोदिनी - छी छी सोड. हांगासून वचांक वाट ना. त्या वेळार बांधचें कित्याक ?

विनोदिनी जोरान हात सोडोवन चल्ली.

महेन्द्र हान्तणावयले परमळीक उश्यार पळो. ताजे हरद्यांतलें रक्त खतखतेवंचाक लागलें. पान हालनासलो सांजे वेळ. जन कांय नासलें कूड. वसन्त-कालाचें शेळवत बारें. आपणाक समपीलें विनोदिनीचें मन. महेन्द्र पिशाण्ड जावंचाक आनी जाय कितें ताका आपणाक धरूक जायना अशेंच दिसलें. थडथडीच उडकी मारनु कवाड बन्ध केले. दीवो धाम्पलो-वेळ न्हय पुण हान्तणार चडून नीदेवंचाक पळो.

तें परणे हान्तूण नासलें. चार-पांच गसडी ताजे खालाक घाले कारणान भो मवूच उरलें. ताजो परमळ काण्टेकुवोराचो कांय खुसखुसाचो कांय हेर कित्याचो ठीक कांय सांगूक जायनासलें. महेन्द्र सभार घडियांक अशें-तशें घुमनु पळो-परणे कांय परिचयाचें लक्षण ताका भोगलेंच ना. राती नव वरांचेर धाम्पले कवाडार मारता आयकलें आनी भायरसून विनोदिनीन म्हळें : 'महेन्द्रबाव तुमचें जेवण हाळें कवाड काड्यात.'

त्या वेळार कवाड काडूक महेन्द्र छटफट करनु उठायलो आनी कवाडा खीळयेर हात तांय दवल्लो. पुण खोळ काळीच ना. मेजार मातें उमथी धरनु पळो आनी म्हळें : 'ना, ना. माका भूक ना. हांव खायना.'

भायरसून चिन्तेष्ट ताळयान प्रश्न आयलों :

'असुख कांय आसा तुमकां ? उदक हाडून दितां. हेर कांय जाय ?'

महेन्द्र-माका कांय नाका.

विनोदिनी - माका खेळींचें न्हय. तरी असुख कांय ना कवाड काड्यात.

व्होगी महेन्द्रान म्हळें : 'ना. काडचेंच ना. कांय ना. तुमी वचात. म्हणून महेन्द्र थडथडेवन एक लागी हान्तणार नीदेवूंक पळो. त्या वेळार एकलेच आपणाले हरद्यांतले अन्धकारान्तसून मनान्त भीतर आशा पावली.

नीद कांय येनासल्यान त्या वेळार महेन्द्रान बाती जळयली आनी पेन काडून आशाक बरोचक लागलो.

बरयलें : 'आशा, तुवें सभार दीस माका एकलोच सोडून राबचें न्हय. माजे जीवनाची लक्ष्मी तरी तूं हांगा ना माजें काम पूराय शीमडून माका खंय की व्हरता-सांगूक जायना. वाट देकल्यार चलयत-पुण ती दाकोवंचो दीवो खंय ? तो दीवो तुजे दानूय विश्वस्त दोळ्यांतले प्रेमान भरले दुष्टीन्त. माजें बरेपण तूंच माजे साहाय आनी माजो एकलीच एकी तुवें व्होगी येवका. माजें मन स्थीर दवरका. माजो रक्षा करका आनी माजें हरदें परिपूर्ण करका. तुजे खातीर कांयपुण

अन्याय चिन्ताच महापाप उरतली. शेंळघडियेक तुका विमरचाक दिनासलें हरद्या-सूळान्तसून माका उद्धार करका.'

अशें महेन्द्र आपणाक आशाचें मुकार ताडन करचें रूपान राती सभार वचें मेरेन सभार कांय बरयत राबलो. दूरचें इगराजान्तसून दं दं दं अशें तीन घण्टो वाजल्यो. कलिकाताचे रास्त्यार गाडीचो शब्द व्हड कांय नामलो. शहराचे हेर भागावयले खंयचे की एक माळीयेर नाचचे एकलेच कण्ठान्तसून बेहाग रागाचें गीत विश्वव्यापी शान्तीचे आनी नीदेचे मटें बुडून गेलें. महेन्द्र एकान्त मनान आशाचो उगडाम करनु आनी मनान्तले विचार दीग त्या पत्रार एकेक वाटेन व्यक्त करनु सभार वेळ मनांत समाधान पावलो आनी हान्तणार नीदेवंचाक पळ्ळे मात्रानूच ताका नीद येवचाक व्हड वेळ कांय नाकासलो.

सकाळीं महेन्द्र जागो जावनु उठायलो. वेळ सभार भोगून गेलो आनी वोता किरणां घरान्त पडूक लागलीं. महेन्द्र थडथडेवनु उठायलो. नीद जाले उप्रान्त फुडले रातीन्त चल्लें पुराय ताजे मनान्त उदेवनु आयलें. हान्तगारसून उठायताना ताणे आशाक बरयली ती चीट टीपोयार मशीये आयदनाचे खालाक दवल्ली देकली ती आनी एक वेळा वाचून महेन्द्राक भोगलें : 'हें कितें केलें ? ही गोष्टीच जाली. पेटयलें ना भाय. वाचत आशाले मनांत कितें दिसतलें हाजो अर्थ तिका समजूचोच ना. रातीन्त क्षणीक कांय कारणान मनान्तले विचार साजनासले रूपान अशें बरवनु भरले खातीर महेन्द्राक लज्जा दिसली. लिकोटो ताणे कुटकुटके करनु सोडून उडयलो. सहज भासेन आशाक संक्षिप्त पत्र बरयलें :

'तुवें परत येवचाक आनी वेळ कांय काडचें न्हय. तरी तुजो म्हान्त होगी परत येना माका चीट बरय. आपण थंय येवनु तुका घेवनु येतां. हांगा हांव एकलोच उरले कारणान मनांत कांय सुख ना.'

25

महेन्द्रान येवनु वचून थोडे दीस उप्रान्तच आशा काशीन्त आयले कारणान अन्नपूर्णलें मनान्त भय दिसलें. ती आशा लागीं एकेक तराचें प्रश्न करूक लागलीं : 'व्हय गो, चुनी, तुवें तुजे दोळ्यांतलें किशीरा खातीर सांगलें न्हय. तुजें मत तिजे तराची गुणवन्ती चेली ह्या जगान्त हेर कोण ना अशें, व्हय ?

'सत्यच म्हावे, हांवें बडाई सांगली न्हय तिजे बुद्धीक आनी रूपाक अनुसरूनूच काम करपान्त तिजें सामर्थ्य तुजे तें सर्वगुणवन्ती संगती खातीर घराचे हेर जनांचे मत सांग आयकतां.'

आश्चयन तिका वाड्काणसूचाक कांय लेक ना. दोळ्यांतलें किशीर परत

तिजे घरकडे वचाक वता अशें आयकत तिजें मन अस्थिर उरलें. अशें सेवा करची हेर कोणूय ना. घराचे चाकराक ना दासीक कोणाकूय सुख ना जाल्यार ती भयणी वरीच ना आवयचे वरीच तांची सेवा करताली.

‘ महेन्द्राचें मत ? ’

‘ म्हाव तांकां वळकता न्हय ? केन्नाय घराचे लोक विना हेर कोणाकूय तांकां लागना. माजे किशीराचो मोग पूराय लोक करतात. पुण तांकां मात आज-मेरेन तिजो मोग करूक जालेंच ना. ’

‘ तें कितें तशें ? ’

तिका माजे पतीक दाकोंचाकूच माका सभार कष्ट भोगले. तिजे लागी तान्नी कांय उलयलेंच ना. तुमकाच कळता कि ते कितले की लजेष्ट आनी रागेष्ट. पुण लोक मनांत घेता कि ते अहंकारी. पुण तें सम न्हय म्हावे. एक दोन जनांक विना हेर कोणाकूय सहन करूंक तांकां जायना.

इतलेंच सांगत छट जावनु आशाक लज्जा दिसली. दोनूय गाल ताम्बडे जाले. अन्नपूर्ण सन्तोषान मनांतच हासली आनी म्हळें : ‘ तें व्हय. महीन हांगा आसले त्या दिसा किशीराची काणी एक वेळा तांय ताजे तोण्डातसून ये न्हय. ’

दुखान म्हळें आशान- ‘ हो तांचो दोष. कोणाचेर मोग ना तांचो परिचय तांय करचेंच ना. तांकां एक दीस पुण देकचेंच ना. तांचेकडेन उलयचेंच ना. हो तांचो स्वभाव. ’

शान्ततकायेन आनी स्नेहान हासून अन्नपूर्णान म्हळें : ‘ कोणाचो मोग तो करता महीन जन्मजन्मान्तराक ताकाच देकता आनी समझता. हो ताजो स्वभाव. कितें म्हण्टा, चुनी ? ’

ताजी जाप कांय दिनासलेंच दोळे खालाक घुमडावनु हांसली. अन्नपूर्णान नीमगीलें:- ‘ चुनी, बिहारीलें खबर कांय सांग. आयकतां. कांय तो लग्न करता कांय ना ? ’

घडी भीतर आशालें तोण्ड गम्भीर जालें. तिका जाप दिवंचाक उतर कांय मेळेंच ना.

आशान उतर कांय दीनासल्यान सम्भोत अन्नपूर्णान नीमगीलें : ‘ सत्य सांग, चुनी. बिहारीक अमुख कांय आसा ? ’

चेरडुबाळ कोण नासलसे ये रमणीले स्नेहाचे सिंहासनार मानसपुत्राचे रूपान बिहारी बैसलो आसलो. ताजी संसारांत प्रतिष्ठा करनासल्यान परदेशाकूय तिजे मनाक हें दुख दीस दीस जागें उरलें. ह्या संसारान्त हेर पूराय एक प्रकारान सम्पूर्ण आसले बिहारीली ही घरदार नासली अवस्था मनान्त व्हरनु तिजे पूराय चैराग्याक एक अडचण उरली.

आशान म्हळें : ' म्हावे बिहारी बाबाची काणी माका विचार करूंकच जायना.

आश्चर्यान अन्नपूर्णान नीमगीलें : ' तें कित्या ? सांग आयकतां.'

आशा :- ' तें सांगूक हांव शक्त न्हय.

म्हणून ती कुडांतसून उठावनु गेली.

अन्नपूर्णा चुपचाप बसून मनान्त लेकूक लागली :- ' बिहारी, भांगरा वरीच चेलो. ताजें नांव आयकत चुनीन उठावनु वचाक हो वेळ भीतर ताका जालें कितें ? अदृष्टाची खेळाच. कित्याक बिहारोक दिवनु चुनीचें लग्न करची आलोचना चल्ली आनी कित्याक महेन्द्रान ताजे हातान्तसून चुनीक ऊपून व्हेली ?'

सभार दिसीं अन्नपूर्णाले दोळ्यान्तसून आज दुकां फूटली आनी मनान्तच तिणे म्हळें : आहा ! माजो दुबळो बिहारीन आपणाक योग्य नासलें कांय केलें ? तें करूक तो सभार दुःख पावलो आसतलो. सहज ताणे तशें कांय करचें न्हय. बिहारीलें तें दुख कितलें उरतलें ही कल्गना करीत अन्नपूर्णाक दुख दिवूक लागलें.

सांजे अन्नपूर्णान आह्निंकाक बसले त्या वेळार एक गाडी घरामुकार राबली आनी घरान्तलें लोकाक ऊलो दीवंचे खातीर कवाडार मारचो शब्द आय-कूक लागलो. पूजेकूडान्तसून अन्नपूर्णान आशाक उलो दिवनु म्हळें : ' ओ गो, इलाहाबादाकसून आज कुञ्जर मांय आनी तिजी दोगूय धुवो येतली म्हळें. तें खबर हांव विसरून गेलीं. अुलो दिवचें तीं आसयात. चुनी, तूं एक दीवो व्हरनु कवाड उकतें करनु दी.'

आशान हातान्त लाण्टन धरनु कवाड उकते करताना बिहारी भायर राबलो देकलो. ताणे म्हळें : ' हें कितें ? व्होनी, तुमी काशीक येनात अशें हांवे थंयसून आयकलें.'

आशाले हातान्तसून लाण्टन छट जावनु खाल पणु गेलें. एक प्रेताक देकले वरीच दीर्घ एक निश्वास सोडून ती माळी चडून गेली. आनी मोवाळ उत्रान म्हणूक लागली : ' म्हावे तुजे दोनूय पायीं पडतां. ताका आतांच वचाक सांग.'

अन्नपूर्णा पूजे आसतारसून भयान उठावनु नीमगीलें : ' कोणाक चुनी कोणाक ?'

आशा- बिहारी बाब हांगाय माका सोधून आयला. म्हणून तिणे लागीचे कूडान्त वचून खीळ घाली. खालाकच राबले त्या बिहारीक हें पुराय आयकत येतालें. ते वेळारूच थंयसून वचाक तो तैयार आसलो. पुण अन्नपूर्णा पूजाह्नीक सोडून खालाक आयली ताका देकलो. कि तो कवाडा लागीच खालाक पळो. तिजे देहान्तसून शक्ती पुराय चडून गेली. अन्नपूर्णान दीवो हाळो नासलो. काळखान्त

तिका बिहारीचें तोण्ड पळोंचाक जालेंच ना. आनी बिहारीक तिजें.

अन्नपूर्णानि अुलो दिलो :- 'बिहारी.'

हाय ! सभार काळ आपणान आयकलो तो अुलो तो स्नेहामृतान्त बुडलो कण्ठ-खंय ! ह्या कण्ठान्त कठीण विचारांची वज्रध्वनी न्हय आसा ? आवये, अन्नपूर्णा संचर-खड्ग घेवनु आयली कोणाले खातीर ? भाग्यहीन बिहारी आज ह्या अन्धकारान्त तुजे मंगळचरणांक आश्रय पावचे खातीर मातें दवरूक न्हय आयलो.

बिहारीचें अवश शरीर पायसून मस्तक तांय वज्राघातान जावंचे वरीच उठायलें आनी ताणे म्हळें : मावसे, आनी कांय म्हणचेंच ना. हांव वतां.

म्हणून बिहारीन भूंयचेर मातें दवरनु पायी पळे ते वेळारूय तो अन्नपूर्णचे पायांक आपळोच ना. आवयन गंगासागरांत आपले सन्तानाक विसर्जन करचे वरीच अन्नपूर्णानि बिहारीक ते रातीचे निश्शब्द अन्धकारान्त विसर्जन केलो. जाप कांय दिलीच ना. पळेतता पळेतताच बिहारीक घेवनु गाडी दृष्टीन्तसून गेली.

त्याच रातीन्त महेन्द्राक आशान पत्र धाडलें :-

बिहारीबाब छट करनु आज सांजेवेळार हांगा आयलो. म्हान्तान कलिकाताक वचें केन्नाय जाल्यारूय ना वच नासलेंच राबत्यारूय तुमी होगी हांगा घेवनु माका व्हरका.

26

त्या दीस रातीन्त जागो उरले कारणान आनी उनसांबोळायी खातीर हेर दिसा सकाळीं महेन्द्राचे देहाक आनी मनाक दोनीकूय व्हड अधीर अस्कत भोगलें. फाल्गुन सैन्याचे मद्दे त्या वेळार हुनसाण भोगूक लागली आसली. हेर दिसांचे वेळार महेन्द्र आपले नोदवंचे कूडान्त एक कोणाक मेजार बूक दवरनु बसतालो. आज खालाक हान्तणारूच एक उश्यार मातें दवरनु पडुनूच तो उरलो. वेळ जालो पुण न्हाणाक गेलोच ना. वाटेर वीकप्यालो गोन्दोळ आयकूक पडतालो. आनी आपीसान्त वचे गाडीयांचो शब्द कांय एक अुणाव नासलेंच आयकूक आयलो. सेजार्थान नवेच बांधचे ते घरकडे कामेली बायल मनीश्यो आपले आयधुवानी मारचे त्या वेळार म्हणचीं गीतां कानांत पडतालीं. दक्षिण दीकारसून हूनशें वारें मारतालें आनी ताजान महेन्द्राले पीडीत सीराड्क हळूहळूच करतालें अशें बाओवंचे असकतकाय सकाळीं वेळार कठीण निश्चयाक नासलो. भोव वोरतो प्रयत्न ना मनांतलो संग्राम करूकूय लायक नासलो.

'बाब तुमकां आज जालें कितें ? न्हायनात की ? खाण तैमार आसा. हें

कितें ? आतांय नीदला ? असुख कांय आसा ? मातें दुकता कांय ?' म्हणून विनोदिनीन लागींच वचून महेन्द्राचे कपलार हात दवल्लो.

महेन्द्रान दोळे अर्धे विसकळावन जडच कण्ठान म्हळें : 'आज देहाक व्हड कांय सुख दिसना. हांव आज न्हायना.'

विनोदिनी - 'न्हायना जाल्यार नाका. कांय ख. वचें न्हय ?'

म्हणून तिणे पीढा दिवन ताका सांगले प्रमाणी जेवणाक व्हेलो. आनी निर्बन्ध करुन आहार खावयलो. आहारा उप्रान्त महेन्द्र दुसरूय खालाक हान्तणार नीदेवंचाक पळो. विनोदिनीन लागींच बैसून ताजें मातें परसून दिलें. दोळे धांपून पळे त्या महेन्द्रान म्हळें : 'भयणी, किशीरा कांय तुवें आहार खेलो ? खावनु यो.'

विनोदिनी गेलीच ना.

आळसाय दीसोवचें दोनपाराचे हुनशें वारें मारनु कूडान्तले पोरदे उबूक लागले. आनी घरा भायरचे प्रांगारा लागींच आसले ते नारला- माड्यांचेरसून येवंचे ते निरर्थक मरमर शब्द कूडान्त पावताले. महेन्द्राचें हरदें क्रमान होणी ताळान मारूक लागलें. आनी त्याच ताळार विनोदिनीचे जड निश्वास मारनु महेन्द्राले निहळावयले केस हालूक लागले. पुण दोगूय कांय उतर उलयलीच नात. महेन्द्राक मनान्त दिसलें कि गड नासले ह्या संसाराचे समुद्रांत केन्नाय व्हळूनूच आसचें मद्दें एक घडियेक खंय एक तडीक देवत्यार तांत दोष कितें ? तरी कांय दोष आसात ते कितले कालाक उरचे ?

उश्या मूळान्त बैसून महेन्द्राले कपालाक परसूनूच उरली विनोदिनी. तिजें मातें भयान तरणेपणाचे भारान बावमलें. तिजे केस वार्यान्त उबून ताजे गाल परसूक लागले. वार्यान केस हळू-हळूच गालार पडून झरले कारणान ताजें देह फुललें. हरद्यान्तसून उश्वास भायर येवनु अशेंच ताका भोगलें कि थडथडेवनु उठायनु बैसलो महेन्द्र आनी म्हळें : 'ना. माका कालेजात वचें आसा.' विनोदिनीचें तोण्डार तांय दृष्टी घालनासलें तो वचाक उठायलो.

'थडथडेवचें न्हय. हांव नुमचें वस्त्र हाडतां' म्हणून विनोदिनीन महेन्द्रान कालेजांत वचें त्या वेळार घालचीं वस्त्रां हाडून दिलीं. महेन्द्र थडथडेवनु कालेजांत गेलो. पुण, थंय ताजें मन स्थीर उरलेंच ना. वाचप-सीखपान्त मन दितां अशे भावनेन थंय बैसून तो सकाळींच परत आयलो. कूडान्त चडतानाच ताणे देकलें कि विनोदिनी हरदें उश्वार दवरनु हान्तणार पडून कांय बुक वाचता आनी तिजे सभार केस फाटीर शिंवण्डून पळ्यात. महेन्द्राचे पायांचो शब्द तिणे भायकलोच ना. महेन्द्र शब्द कांय करनासलेंच हळू हळूच पाय दवरनु तिजे लागींच पावलो. वाचता वाचताच ती दीर्घ निश्वास सोडताली ताणे आयकले. आनी नीमगीलें : ओगो, कारुण्यवन्ती, कात्पनीक जनांचे खातीर तुवें दया खरचूचो न्हय. कितें हें

वाचता ?' छट करुन उठावनु विनोदिनीन बुक आपले कापडान घांपलो. महेन्द्रान बुक तिजे हातान्तसून काडचो श्रम करुन मुकार सरलो. सभार घडी उप्रान्त ताणे बुक तिजे हातान्तसून काळो आनी ताजें नांव वाचलें- विषवृक्ष. दीर्घ दीर्घ श्वास सोडून कोपान तोण्ड घुमडावनु ती चुपचाप बसली. महेन्द्राले हरद्यान्त रक्त खतखतीत रावलें. श्रम करुन हासून ताणे म्हळें : ' छी छी. तुवें माका फाङ्की दिली. व्हड कांय लिपयलें अशेंच हांवें लेकलें. हें इतलेंच करुन भायर आयलो विषा रूक मात.'

विनोदिनी - ' लिपोवपाक माका आसा कितें ? सांग.'

फस करुन महेन्द्रान म्हळें :- हांवें लेकलें कि बिहारीलें कांय चीट उरतलें तें.'

घडी भीतर विनोदिनीले दोळ्यांतसून जगळाणीं परजळीं तितलोच वेळ ते कूडान्त खेळतालो कामदेव दूसरूय भस्म जावनु गेलो. त्या वेळार जळयले चाती वरीच विनोदिनी छट करुन उठायली. महेन्द्रान तिजे हाताक धरुन मागलें : ' माप करका, हांवें केलो तो परिहास माप करका.'

होगी हात वोडून विनोदिनीन म्हळें : ' परिहास केलो कोणाक ? तरी ताजो बन्धु जावपाक योग्य त्या वेळार हांव परिहास सहन करता आसलीं. तुमचे ह्या सान मनाक बन्धुत्व करूंक शक्ति ना. मागीर न्हय परिहास करप.'

विनोदिनी चलूक लागतच महेन्द्रान तिजे पाय दोनूय हातान धरुन तिका आडायली. त्यावेळार मुकार एक सावळी देकत ताणे विनोदिनीले पायांक सोडून तोण्ड भुवारुन पळयताना देकलो बिहारीक.

दृष्टीन दोगांकूय भस्म करुन शान्ततकायेन पुण स्थीर मनान बिहारीन म्हळें : ' हांव पावलों अत्यन्त न्हय जालेले त्या वेळार. पुण चड वेळाक राबचेंच ना. हांव सांगूक आयलों इतलेंच. हांव काशीक गेलों आसलों. व्होनी थंय गेली हें खबर माका मेळें नासलें. त्या कारणान हांवें तांचो अपराध केलो, तांचे कडेन क्षमा मागूक जालीच ना. देखून तुमचेकडेन माप मागूक आयलां. जाणता ना नेणता तरी हांवें कांय पाप केलें तांकां त्या कारणान कांय दुख्ख दिसचें न्हय. तुमचे कडेन मजी मागणी हीच.

बिहारीचें मुकार आपणान दुरबळकाय दाकयले कारणान महेन्द्राचें मन जळें. पुण तो उदार उरचो वेळ न्हय आसलो. देखून परि हासून ताणे म्हळें : ' कांय माका देकत्यार आयदन फारललो अशें दिसता. कित्या तूं नीमगीता तुवें दोष स्वीकार करका ना स्वीकार करका नाका दोनूय हांवें सांगलेंच ना. त्यावेळार क्षमा मागून साधूचो हो वेष कित्याक.'

रूकाचे बावल्या वरीच एक घडियेक राबलो बिहारी मागीर जाप दिवपाक ताजें वोण्ट हालता देकत विनोदिनीन सांगलें : ' बिहारीबाब तुमी कांय उतर दिवचेंच ना. कांय सांगचेंच ना. हांवें तोण्डान्तसून आयले त्या उत्रांची काळकी

हांचे तोण्डारूच असूं. ती तुमचे तोण्डाक लागचें न्हय.

विनोदिनीचीं उत्रां बिहारीचे कानांत पळीं की ना, ती सपनांतले वरीच महेन्द्राले कूडान्तसून घुमनू पाय भायर दवरूंक लागलो.

मागशीं वचून विनोदिनीन नीमगीलें : ' बिहारीबाब माजेकडेन तुमी कांय उतर दिलेंच ना. तरी माका सोडूंक कांय कारण आसा सोडून वचात.'

कांय उतर दिनासलेंच बिहारी चलूंक लागलो. विनोदिनीन मुकार वचून दोनूय हातान ताजो उजो हात धरलो. सभार बेपारवायेन ताणे तिका एक कडेन उडयली. आनी खालाक देवनु चलो. विनोदिनी खालाक पळी. पुण तें ताका समजलेंच ना.

पडपाचो शब्द आयकत महेन्द्र धावनु आयलो आनी देकलें कि तिजे दावे कोम्परावयल्यानसून रकत होळता. महेन्द्रान म्हळें : 'हो व्हड कातरो. रक्त सभार होळता.' आनी आपले मसलीन वस्त्राची पाटी पींजून घामार बान्डेज बान्धूक लागलो. पुण विनोदिनीन छट करतु हात बोडलो आनी म्हळें :

' ना. ना. कांय करचेंच ना. रक्त पडूंक दियात.'

महेन्द्रान म्हळें : हांव बांधून वखद दवरतां. त्या वेळार दुकचेंच ना आनी घाय होगी सुकून वतलो.'

दूरा सरनु विनोदिनीन सांगलें : ' माका दूकी उरचीच बरें. हो घाय माजो म्हणून उरचेंच.'

महेन्द्र : आज चापल्यान हांवे लोका मुकार तुजो अपमान केले कारणान माका माप करतली कांय ? '

विनोदिनी- ' माप करचें कित्याक ? तुमी केलें भेश. हांवे लोकाक भीवचें कसल्याक ? हांव कोणाकूय लेकचेंच ना. कांय माका घीगळून खालाक उडयले मात माजें सर्वय ? कांय माजे पायांक धरनु राबयले ते माजे कोणूय न्हय ?

उन्मत्त महेन्द्राले उतर कण्ठान्तसून भायर आयलेंच ना. आनी ताणे म्हळें : विनोदिनी त्यावेळार माजो मोग तुवें पायान दूर उडोवंचो न्हय अशेंच लेकतां.

विनोदिनी- ' मात्वार धरतां नाका म्हणूंक जन्मकाळाक इतलो मोग माका भोगलोच ना.'

त्या वेळार महेन्द्रान दोनूय हातान विनोदिनीचे दोनूय हात धरनु म्हळें : ' जात्यार माजे कूडान्त येवचें. तुका हांवे आज दुखव दिलें आनी माका तुवें वेथा दिली आसा. जेन्ना ताजो परिहार करतां तेन्ना मात माका सुखान खावंचाक नीद-चाक जाता.'

विनोदिनी - आज न्हय. आज माका सोडयात. तरी तुमकां दुःख दिलें, माप करयात.'

महेन्द्र - 'तुवें माका माप करका. नासल्यार माका रातींत नीदचाक जावचेंच ना.

विनोदिनी - माप केलें.

महेन्द्र - त्या वेळार अधीर मनान विनोदिनी लागीसून क्षेपेचो आनी मोगाचो कांय गुरतु देकूचे खातीर राकून बसलो. पुण विनोदिनीचें तोण्ड पळयताना ताजें तोण्ड बावलें. विनोदिनी निसेणी देवतु गेली. महेन्द्र हळू इळूच निसणी चडून उकते माळयेर अशें तशें लातीयो घालूक लागलो. बिहारीले दृष्टीन्त आज पळ्ळें कारणान ताका मोचन मेळचार भोगचो आनन्द ताजे मनांत भोगलो. लोकाचे मुकार चोर जावचेखातीर आजमेरेन ताजे मनांत भोगतालो तो प्रयास एक जनान ती चोरायो देकले मात्रान सभार दूर जालो. महेन्द्रान मनांतच म्हळें : 'आपण बरो अशें दिसोंचाक मुकार माका आशा ना. पुण हांव मोगकरपी हांत फटवण कांय ना.'

आपले मोगाचे गौरवान ताजे मनांत इतलीच स्पर्धा वाडली आनी तो मनान गर्व करूक लागलो कि तरी लोक आपणाक मन्द लेकतात तशेंच लेकोत.

एक पान तांय हालनासले ते सांजेवेळा निश्शब्द ज्योतिर्मण्डळान शोभीत ह्या अनन्त जगाचेर एक तराचो कानडाळो मनांत दवरतु ताणे म्हळें : 'कोणूय माका मन्द म्हणून लेकल्यार माका कितें. पुण हांव मोग करपीच.

पूराय आकाश आनी पूराय संसार आनी कायदीं तितलींच ताजे मनांत भरले विनोदिनीचे मूर्तीन लीपून गेलीं. छट करतु बिहारीन आपले जीवनाचे साये आयदन उमथी करतु फुटयलें. विनोदिनीचे काळे दोळे आनी काळे केश पळयताना तांचे काळसाणीन्त फुडे काळाखातीर ताजे मनान्तली धवमाण आनी बरपावळ पूराय पुसून गेलींत.

27

हेर दिमा सकाळी नीद जावनु हान्तणारसून उठायताना महेन्द्राचें ह्रदें एक माधुर्याचें आवेगान भरतु आमलें. उदेवंचे वेळाचे किरणांनी ताजे पूराय विचारांक आनी कल्पनेक भांगराचो वर्ण दिलो. ही भूंय कितली की शोभीत आकाश कितलें की म्होवाळ वार्यान्त उबचे परागांचे रेणू वरीच ताजें मन न्हवू जावनु डबूक लागलें.

सकाळीं एकलो वैषणव भीकारी धोल आनी ताळ वाजून गीत म्हणून येता देकलो. ताका धावण्डावचाक लागले त्या चाकराक महेन्द्रान गाळायलो आनी ताका एक रुपया भीक दिली. चाकरान केरासीन दीवो व्हरताना अंश्रुद्धेन ताजें चिमणें खाल पडून मेतलें. महेन्द्रान देकत भयान ताजो प्राण विडविडेलो. पुण महेन्द्रान ताका गाळायनासलेंच हसतमुखान सांगलें : 'चिमणेंकुटके एक सारणी

हाडून झाडून काड ना जाल्यार कोणाचेय पायाक तीपतले. आज कांय नाश-नष्ट ताका भोगलेंच ना.

इतलेच दीस पोरन्या मागशीं लिपून आसलो प्रेम आज आपले मुकार येवन पोरनो दूरा काडून राबला अशेंच ताका भोगलें. पुराय जगाचे वयर आसलो पोरनो गेलो आनी भंयचें हालकेन मन आज नासलें फुडे दिसांचे वरीच. रुकावळ पळ्ळी जीवाळ वाटेवयली जनां शहरान्तलो कोलाहल पुराय आज अपूरबच दिसलो. ही विश्वव्यापी नवसाण इतलेच दिसा खंय आसली ?

आज विनोदिनीक देकपाचा नमुनो एक विंगड उरचें अशेंच महेन्द्रान मनांत घटी धरलें आज उलोंचाक कविता आनी मनांतलें उजवाडावंचाक गीत उरचे मुक्त अशेंच ताका दिसलें. ह्या दिसाचें ऐश्वर्य आनी सौन्दर्य पूरा करनु आरबीय काण्यांतले एक दिसा वरीच करचे खातीर ताणे मनान्त लेकलें. सृष्टीचे आनी समाजाचे पुराय गुलामपोंणान्तसून मुक्त सत्य आनी सपनान्तले वरीच समाजान्तले नेमाचे बान्धप नासलें आनी ह्या जगाचे वास्तवीक काठिन्यानंतसून मुक्त उरचें.

आज सकाळींसून महेन्द्र चंचल मनान भोंवंचाक लागलो. तिका देकूक मेळचो मूर्त केन्नाय पावयात तो पंचांगांत खंय बरयलोच नासलो. ते कारणान आज ताका कालेजान्त वचाक तांय जालेंच ना.

घराकामान्त बुडून आसले विनोदिनीचो शब्द दूसदूसरूय महेन्द्राचे कानान्त उग्राणान्त आनी रांदपाकूडान्तसून पावंचाक लागलों. आपले मनान्त विनोदिनीक संसाराचे कामान्तसून भो दूरा दवरनु देकूक आशेले महेन्द्राक तिणे तान्त बुडून उरले कारणान बरें दिसलेंच ना.

काळवेळाक धरूक कोण शकता ? महेन्द्रालें न्हाण जेवण जालें. घराकाम पुराय करनु सरलें. आनी पान तांय हालनासलो दोनपारांचो वेळ जालो. पुण ताका विनोदिनीक देकूक जालेंच ना. सुखाचे आनी दुख्खाचे वेळाक आशेचे ना निराशेचे वेळाक महेन्द्राले मनाचें तें यन्त्र केन्नाय शंकार करतालें.

कडकडायलो कालचो बुक विषवृक्ष खाकाक हान्तणार पळो आसलो. तो देकत काल तांचे भीतर ताजे खातीर चल्लें तें झगडें मनान्त आयलें महेन्द्राचे आनी ताजें देह फुललें. विनोदिनीन आपलें हरदें दवरनु वाचूक पळे तेच उश्यारूच आपलें मातें दवरनु पळो महेन्द्र आनी 'विषवृक्ष' विसकळावनु ताजीं पानां अशें तशें धुमडावनु चोयलो. क्रमान ताजें मन ती काणी वाचपार गेलें कि पांचवरां वाजलीं ताणें 'आयकलेंच ना.'

त्या वेळार एक मोरादाबादी ताटान्त एकेक वाटळेंन्त फळ गोडशें आनी बरफ आनी शक्कर घालले परमळीक कार्ळिगा कुटके घेवनु विनोदिनी कूडान्त आयली आनी महेन्द्राचे मुकार दवरनु म्हळें : कितें करता महेन्द्र बाब तुमकां कितें

जालें ? पांच वाजून गेलीं. आतांमेरेन हात-तोण्ड धुलेच ना. बस्त्र तांय परतीलेंच ना.

अजाप उरलो महेन्द्र. कांय हो तिणे निमगूचो विषय कि महेन्द्राक कितें जालें ? कांय हो विनोदिनीक समझनासलो. विषय म्हणचें उचीत ? कांय आज हो दीस कालचे दिमावरीच ? आपणान केली आशा परतून जावयात ह्या भयान महेन्द्राक गेले दिसाचें खबर उडगास करूक जालेंच ना.

महेन्द्र खाणाक बैसलो. विनोदिनीन उक्ते माळयेर सूकत घालीं ताजी लोऊन नेमवण वोगी वचून हाडून समर्थ हातांनी घडी घालनु वस्त्रां दवरचे आल-मारीन्त व्हरनु दवल्ली.

महेन्द्रान म्हळें : 'एक घडियेक राब. हांव खावन उठायतां आनी तुजो सहाय करतां.

विनोदिनीन हात जोडून म्हळें : 'तुमची दया आसल्यारूच जालें. हेर कांय काम करचें. साहाय करचें ना.'

खावन उठायले महेन्द्रान म्हळें : 'व्हय ! माका कांय उपयोग नासलो. म्हणच लेकलो ? जाऊं आज आमकां ताजी परीक्षा करूं.' म्हणून तो वस्त्रां घडी घालूक वृथा लागलो.

महेन्द्राचे हातान्तसून वस्त्रां काडून विनोदिनीन सांगलें : 'ओ, महाशयां, तुमी राबयात. माजें काम वाडोवनाकात.'

महेन्द्र- 'आतां तूं काम कर हांव तें देकत शिखतां.' म्हणून तो आलमारीचे मुकार विनोदिनीक पळयत बैसलो. विनोदिनीन वस्त्रां पुराय घडी घालूक एकटावन महेन्द्राचे फाटीर घालीं. आनी तीं एकेक घडी घालनु आलमारींत दवरूक लागली.

आजचें मेळप आरम्भलें अशें. फान्त्यारसून महेन्द्रान कसली की कल्पना केली अप्रूब तिजीं कांय लक्षणां नासलीं. असलें एक मेळप काव्याचे रूपान बरवपाक संगीताचे रूपान गावपाक ना काण्येरूपान रचूक योग्य नासलें. पुण त्या वेळार महेन्द्राक दुख्ख दिसलें ना. ताका हाळवाय भोगली मात.

आपले काल्पनीक आदर्शाक कशें फलस्वरूप करचें ताजें आयोजन कमले रूपान करचें, उलोचें कितें, कसलें भाव-प्रकाशन करचें, पुराय प्रकाराचे सामान्यतायेक दूर करचें उपाय खंचें-हे विषयां खातीर महेन्द्राक कांय एक निश्चय करूक जालेंच ना. वस्त्रां घडी घालनु दवरचे म्हें चलली हास-तमाशा ताका आपणाले कल्पनेक तांकनासले नमुन्याची कठीण तंकी म्हणून दिसली.

त्या वेळार राजलक्ष्मी कूडान्त आयली. आनी महेन्द्रालागीं नीमगीलें : 'महीन, तीणे वस्त्रांची घडी घालताना तूं थंय करता कितें ?'

विनोदिनी- पळय आका, हांव केलें कांय चुकलें हेंच पळयता.

महेन्द्र - फटवण सांगता ती. हांव तिजो साहाय करतां.

राजलक्ष्मी - माजें कपाल ! तूं तिजो साहाय करता ? कळें धुवे, महेन्द्राक हें कांय जावचें न्हय, चेरडुपणसून सभार काळाक आवयेन मोगान वाडयले कारणान ताका आपणाक जाय तें कांय आपले हातान करूंक जायना.

म्हणून ती अती स्नेहान असमर्थ ताका चोयली. कशेंय वर्सा घेतलो पुण कांय करूंक जायनासले आनी आवयचे मोगाक मात आश्रय पावंचे आपले पूताक सर्वच प्रकारान सुखान राबोवचे खातीर मात राजलक्ष्मी विनोदिनीकडेन उलयताली. आपले पुताची सेवा करचो भाग विनोदिनीचेर दवरनु ती हेर कांय चिन्ता नासलें परम सुखान उरली. आतां विनोदिनी कितली की मर्यादा आसली हें महेन्द्राक समझलें. आनी विनोदिनीक थंयच राबोवंचे खातीर ताणें यत्न केलो. हान्त राजलक्ष्मीक सन्तोष भोगलो. महेन्द्राक आयकोवंचाक तिणें म्हळें : ' धुवे, आज तुवें महेन्द्रालीं ओलीं वस्त्रां सुकयलीं आनी फाले तुवें ताजे नवे वस्त्रांचेर ताजें नांव सीवनु दीवंचा. कष्टच तुवें हांगा आयले उप्रान्त हांवें तुजो आदर करूंक माका कांय वेळ मेळोच ना. तुका केवल गुलामा वरीच लेकली मात !

विनोदिनी - आका, अशें उलयल्यार माका तुमी परकीष्ट लेकतात म्हणूच माका भोगतलें.

आदर करनु राजलक्ष्मीन सांगलें : ' आहा, आवसू, तुजे वरीच एकली आपणाक खंय मेळटली ? '

विनोदिनीन वस्त्रांची घडी घालनु जाले उप्रान्त राजलक्ष्मीन नीमगीलें : ' आतां आमकां शक्कराचो पांक रांदणीर दवरया की तुका हेर कांय करूंक आसा. '

विनोदिनी - ' ना आका, हेर कांय ना. आमकां वचून गोडशें करया. '

महेन्द्र - ' आवये, एक घडी फुडें तुवें दुख्खान म्हळें कि तूं तिका गुलामावरीच लेकता. आतां तूच तिका हेर कांय काम करूंक अुलो दिता. '

राजलक्ष्मीन विनोदिनीचे खाडकीक धरनु म्हळें : ' माजी ह्या लक्ष्मीक केन्नाय कांय पुण करनूच राबका. '

महेन्द्र - ' आज सांजेवेळा माका कांय करूंक ना. देकून लेकतां कि किशीराक एक पुस्तक वाचून आयकोचें. '

विनोदिनी - ' आका, भेश आज सांजेवेळाच आमकां दोगांकूय महेन्द्र-वाबाचें वाचप आयकूं न्हय ?

राजलक्ष्मीक दिसलें : ' महीन आता एकलोच जालो. आतां आमी ताजेकडेन बैसल्यार ताका सन्तोष दिसतलो. ' आनी तिणें म्हळें : ' भेश-महीनाचें खाण तयार करनु आज सांजेवेळाच वाचप आयकूक येवचें कितें महीन ? '

विनोदिनीन महेन्द्राकडेन एक दृष्टी वोयली. महेन्द्रान म्हळें : 'व्हय व्हय.' पुण ताका कांय उत्साह नासलो. राजलक्ष्मीलागीच विनोदिनी भायर गेली.

महेन्द्राक राग आयलो. आनी ताका दिसलें : 'हांवेंय आतां भायर वचें आनी सभार वेळा उप्रान्त परत येवचें.' आनी तो भायर वचाक वस्त्र न्हेमलो. पुण संकल्प कार्याक आयलोच ना. माळयेर सभार घडी तो अशें-तशें चल्लो. सभार वेळा निसेणीलागी आयलो. मागीर आपले कूडांत वचून बसलो. विरक्त जावनु ताणे मनांतच म्हळें : 'आज हांवे गोडशें आपडचें तांय न्हय. पांक सभार वेळाक अजुार दवत्यार ताजी गोडसाण अणे जातली हें आवयेकच कळवचें.'

आज आहारा वेळार विनोदिनी राजलक्ष्मीलागीच आयली. राजलक्ष्मीन आपले खरशीक भीवनु ऊंचार चडप ना. विनोदिनीन तिका निर्बन्ध करनु लागीच हाळी आसली. महेन्द्र अत्यन्त गौरवान खाणाक बसलो. विनोदिनीन सांगलें : 'कितें बाबा, आज तुमी कांय खायनात !'

राजलक्ष्मीचे मनांत प्रयास वाडलो आनी तिणे नीमगीलें : 'असुख कांय आसा तुका ?'

विनोदिनी- 'गोडशें कळक आमी कितले कष्ट भोगले. तें आपडून तांय चोयलोच ना कित्या ? बरें न्हय ? जाल्यार नाका. नाका. नाका. जोर करनु खावोवचें ना. नाका. नाका. खावका नाका.'

महेन्द्र - 'सभार कष्ट भोगले ! गोडशें माका खानान्त भीतर इष्टाचें खाण, लागचें खाण. देकून तुमी बाधा दिवचें कित्याक ?'

दोनूय गोडशें महेन्द्रान तरी सोणासलेंच खेलें. उप्रान्त तेगूय जनां महेन्द्रान नीदचे कूडान्त वचून बसली. बुक वाचपा खातीर कांय तो उलयलोच ना. पुण राजलक्ष्मीन म्हळें : तूं कांय बुक वाचूक वता म्हण्टालो, आरम्भ कर ना कांय ?

महेन्द्र - 'तांत देवाची काणी कांय ना. तुमी आयकत चन्द दिसची न्हय.'

'चन्द दिसची न्हय!' मनांत दिसलें राजलक्ष्मीक. ती आयली कशेंच ताजी काणी चन्द दिसोवंचे खातीर महेन्द्रान वाचचें तुर्की भासेंतलें जाऊं तिका तें चन्द दिसतालें. साधू महीन. सून जाल्यार काशीन्त गेली. एकलोच जालो. ताका चन्द दिसचें पुराय आवयेकूय कित्या चन्द न्हय दिसका ?'

विनोदिनी - 'बाब, आतां एक करचें न्हय ? आकाले कूडान्त बंगाली शान्ती शतक आसा. हो दूर दवरनु तो वाचून आयकोंचें न्हय ? आकाकूय चन्द दिसतलो न्हय ? सांजेवेळा वाचूक लायक.

महेन्द्रान दया मागचे तराची दृष्टी विनोदिनीचे तोण्डार व्हेली. त्या वेळार एकली जाकरणीन येवनु खबर दिलें : 'खोतीण, कायेत खोतीण आयली आनी तुमचे कूडान्त बसली आसा.'

ती राजलक्ष्मीची मोगाळ इष्टीण. सांजवेळा तिजे लागी उलयनासलें रावचें राजलक्ष्मीक असाध्य. पुण जाकरणीक सांगलें : ' कायेत खोतणीक सांग कि आज महीनाले कूडान्त एक काम आमा आनी फाय तिणे अवश्य येवंकाच.'

महेन्द्रान तडतडेवनु म्हळें : ' कित्या आवये, तूं तिका देकूक वच ना ?'

विनोदिनी- ' आका म्हावे तुमी हांगाच बैसचें. हांव खालाक वचून कायेत खोतणीलागी बैसतां.'

तिजे कडेन उलयनासलें राबूक जायनासल्यान विनोदिनीक राजलक्ष्मीन सांगलें : ' धुवे, तूं हांगाच बैस पळ्येतां कांय कायेत खोतणीक पेटोंचाक जाता. तुमी बुक वाचपाक लागात माका राकून रावचें न्हय. राजलक्ष्मी कूडान्तसून भायर गेले मात्रान तडसूक जायनासल्यान महेन्द्रान म्हळें : ' कित्याक तूं माका अशें जीवशी मारता ?'

आश्चर्यान विनोदिनीन सांगलें : ' हें कसलें रे बापा ? हांवे तुमकां कांय पीडा दिली ? हांवे तुमचे कूडान्त बैसले खातीर जाल्यार हांव वतां.' म्हणून ती कोपान उठावचाक लागली.

महेन्द्रान तिजे हाताक धरनु सांगलें : ' अशें तूं माका लासून उडयता, कळें ?'

विनोदिनी- तरी हांवे तुमचे कडेन इतलेंच कठीण कांय केलें तुमी तें पुराय, सहन करूक फाव उरतले न्हय ? पुण भायरचान पळ्येताना इतलेच दोष सहन केले म्हणूक जायना.'

महेन्द्र- ' भायरचान समझूचें कशें ?' म्हणून ताणे विनोदिनीचो हात जोरान धरनु आपले हरद्वार दवल्लो.

विनोदिनीन ' उः ' अशें एक शब्द केलो आनी महेन्द्रान तिजो हात थडथडेवनु सोडो आनी नीमगीलें : ' लागलें की ?' विनोदिनीचे हाताक काल जाले ते घायान्तसून आतां रगत पडता हें ताणे देकलें.

मन तापून ताणे म्हळें : ' हांव तें विसरनु गेलों. आनी तुजेर भारी अन्याय केलो. आज कांय वखद लावनु बांधून दितां. विना हांवे सोडचेंच ना.'

विनोदिनी - ना. ओ कांय ना. माका वखद कांय लावचेंच ना.

महेन्द्र - ' कित्याक नाका ?'

विनोदिनी - कित्याक म्हणचो प्रश्नूच खंय ? आपलें डाक्टरपण आपणा-लागींच आसूं.

घडी भीतर गौरवान मनान्तच महेन्द्रान म्हळें : ' बायल-मनशांचें मन समझूक कांय जायना.'

विनोदिनी उठायली. अभिमानी महेन्द्रान तिजी वाट कांय आडायलीच ना-

पुण नीमगीलें : ' खंय वता ? '

विनोदिनीन सांगलें : ' माका काम आसा. ' म्हणून ती सावकशायेन चल्ली.

एक मिनिटाक बैसून महेन्द्र विनोदिनीक परत हाडूक होगी उठावनु गेलो. निसेणीलागी पांवताना परत येवन तो उकते माळयेर अशें तशें भोवपाक लागलो, घडिघडियेन ताका आपले आकर्षणाचे वलयान्त हाडताली पुण विनोदिनी ताजे दृष्टीनत येनामली. घायेसारको नासलो हें गर्व महेन्द्राचें आसलें. तें मोडून गेलें आसलें. पुण हेरांक जीकूक आपणाक जातलें हें गर्व सोडचें कित्याक ? आज आपण हारवलो पुण हार मानून घेवंचाक ताका जालेंच ना. मोगाखातीर मातें अंच धरतालो महेन्द्र. ताका हेर कोणाकूय आपणा समान लेकक जायनासलें. पुण तातूंत ताका मातें बावगोका जालें. आपले व्हडकायेक बदल ताका आतां कांय मेळेंच ना. भीकार्या वरीच धांपले कवाडामुकार मांजेवेळा रीते हातांनी वाटेर भोवका जालें.

फाल्गुन आनी चैत्र मैन्यान्त बिहारीन सासमावा फुलाचो म्होव काडचे खातीर आपले जमीनदारीक वचप आसलें वरस वरस तो राजलक्ष्मीक म्होव धाडून दितालो. ह्या वरसाय दिला. विनोदिनीन म्होवा झार हाडून राजलक्ष्मीले मुकार दवल्लें आनी सांगलें : ' आका बिहारीबाबान म्होव धाडून दिला. '

राजलक्ष्मीन झार उग्राणान्त राकून दवरचे खातीर तिका उपदेश दिलो. विनोदिनीन म्होव व्हरनु दवल्लो आनी येवन राजलक्ष्मीलागीच बैसली आनी म्हळें : बिहारीबाबान तुमकां एक वेळाय विसरचेंच ना. साधू, आवय नासले खातीर तुमकां आवयचेसमान लेकता.

बिहारीक राजलक्ष्मी महेन्द्राची सावळी विना हेर कांय रूपान लेकनासली. मोल दिनासलेच यत्न करनासलेच विचिन्तन कांय करनासलेंच मागल्यान येवंचो विना हेर कांय ताजे विशीं तिका भोगनासलें. आवय नासले बिहारीक आपण आवयचे वरीच अशें विनोदिनीन उल्लेख केले मात्रान तिजे आवयचे हरद्याक तें लागलें. छट करनु मनांत आयलें कि बिहारी आपणाक आवय म्हणूच लेकता. तिजे मनांत हें भोगलें कि रोगाचे-दुखाचे- संकटाचे वेळार बिहारी सांगनासलेंच आनी व्हड शब्द कांय करनासलेंच तिजी सेवा करतालो. हें तिका श्वासनिश्वास वरीच सहज अशेंच राजलक्ष्मी आज मेरेन लेकताली. ताजेखातीर बिहारीक आपण उपकारी मानून घेवका हो विचार कांय तिका नासलो. पुण बिहारीचे सुखाचें खबर विचारचे खातीर तिजें मन वचनासलें. अन्नपूर्णा थंय राबताना ती तांत मन दिताली. आनी राजलक्ष्मीक अशेंच भोगतालें कि बिहारीक आपले कडेन रावोचे खातीर अन्नपूर्णा ताजेर असामान्य स्नेहाची कल्पना करता. आज राजलक्ष्मीन दीर्घ निश्वास सोडून म्हळें : ' बिहारी माका माजे चेल्यावरीच. '

तिजे मनांत भोगलें कि बिहारी तिका आपले चेल्यान केल्या पैकी भेज करता आनी परत कांय मेळपा खातीर ताका तान ना. ताजी निस्वार्थ आनी स्थीर भक्ती अशेंच तिजे मनांत दिसलें आनी राजलक्ष्मीन दीर्घ एक निश्वास सोळो.

विनोदिनी - 'बिहारीबाबाक तुमचे हातान रान्दलें कांय खावंचे खातीर व्हड आग्रह आसा.

राजलक्ष्मीन स्नेहान पुण गर्वान म्हळें : 'हेर कांय मासळे रान्दय ताजे तोण्डाक रूचचीच ना.'

सभार दीस जाले बिहारीक पळोंन हें तिजे मनान्त आयलें आनी तिणे म्हळें : 'व्हय धुवे, आजकाल बिहारीक देकूकच येना कित्या ?'

विनोदिनी - 'माकाय तेंच दिसतालें, आका. लग्ना उप्रान्त तुमचे पूताक बायल मात जाय. हे बन्धु-बान्धव नाकात अशेंच लागलें.

हें व्हय म्हणूच तिका दिसलें. बायलेखातीर पोसेपणान महेन्द्रान आपले शुभकांक्षी लोकाक दूरा केल्यांत. त्या कारणान बिहारीक कोडवाण दिसली कि तसल्याक वचून देकचें कित्याक अशें महेन्द्रान दूरा केले बिहारीचेर तिका काकुळत दिसली. चेरडुपणार बिहारीन एकाग्रमनान महेन्द्राक निःस्वार्थ उपकार केलो. आसलो आनी ताजेखातीर भोगले कष्ट हें पुराय तिणे विनोदिनीचे मुकार उकते करनु दाकयले. बिहारीचे गुणाचें विवरण करनु तिणे आपले चेल्याचे दोष तांय तिजे मुकार वांटले. दोन दिसांक बायलेक देकले मात्रान महेन्द्र सभार काळ आपलें बन्धुत्व आसल्यांचो असो अनादर करचें संसाराचे न्याय-धर्माक कशें लागता ?

विनोदिनी - 'फाय आयतार. तुमी बिहारीबाबाक जेवणाक आपेयात. तांका सन्तोष वाडतलो.'

राजलक्ष्मी - 'व्हय, धुवे. बिहारीक आपोंचाक हांव वचून महेन्द्राक सांगतां.'

विनोदिनी - 'न्हय, आका तुमीच आपोंचें.'

राजलक्ष्मी - 'हांव तुमचे वरीच वाचलीं-शिखलीं कांय आसा ?'

विनोदिनी - तांत कितें ? तरी तुमकां जायना हांव बरयतां. विनोदिनीन राजलक्ष्मीचे नांवार बिहारीक आपोन तिणे आपलें चीट धाडलें.

आयतार महेन्द्राक अत्यन्त आग्रहाचो दीस. हेर दिसा राती मेरेन आपले मनांतलें कांय फलाक आयलेंच ना. पुण व्हड व्हड कल्पना ताजे मनांत उठायली आसली. आयतारा दीस उदेवचें देकत ताजे दोळ्यांत म्होव व्हावचांक लागलो. जागे जाले शहराचो कोलोह ताजे कानांत एक अप्रूब संगीतावरीच पळ्ळो.

पुण घरांत आज कितें ? आवयचे कांय व्रत आसा की ? हेर दिसां वरीच तिजे घराभार पुराय आज विनोदिनीचेर दिलोच ना. आज तीच एकेक चोवनु भोंवताली.

धा वरांचो वेळ जातालो. हान्त भीतर व्हड यत्न करूनय ताका एक पावटी सांय विनोदिनीक देऊक जालेंच ना. बुक वाचूक यत्न केलो पुण वाचपान्त मन गेलेंच ना. आनी ताणे वार्तापत्रावयल्यान आवश्य कांय नासलें पुण एक इस्त्यारा-चेर पन्ना मिनिटांक दृष्टी दवल्ली. आनी मन तांत राबलेंच ना. आनी तो सकल गेलो. आवय आपले कूडा भायर सोप्यार एक रान्दणीर रान्दता आनी विनोदिनी आपलें कापडा वोल कूरटाक खोवनु तिजो साहाय करता हें ताणे देकलें.

महेन्द्रान नीमगीलें : ' आज हें तुमी कित्याक करतात ? धुमधाम् कित्याक ? '

राजलक्ष्मीन सांगलें : ' धुवेन तुका सांगलें ना ? आज बिहारीक जेवणाक आपयला. '

बिहारीक आपयला ! महेन्द्राचे पूराय शरीर जळूक लागलें. त्या वेळाच ताणे म्हळें : ' पुण आवये, माका तितलेंच राकून रावूक जायना. '

राजलक्ष्मी - ' कित्या ? '

महेन्द्र - ' माका भायर वचें आसा. '

राजलक्ष्मी - ' खाण-जेवण जावनु वच. व्हड तोडोव कांय ना. '

महेन्द्र - ' माका भायर जेवणाक आपयलो आसा. '

विनोदिनीन घडी भीतर महेन्द्राचें तोण्ड पळोवन सांगलें : ' तरी तांका भायर जेवणाक आपयले आसात. कित्याक आडायतात ? बिहारीबाब एकलोच जेवो. '

पुण आपले हातान रान्दून केलें तें महेन्द्रान खावचेंच ना. हे सद्दून करूक राजलक्ष्मीक जावचें कशें ? तिणे कितलो की ताका निर्बन्धान सांगले तितलेच जोरान महेन्द्रान तें नाका केलें. ताणे म्हळें : ' आपयले खातीर हांवे वच नासलें राबचें कशें ? बिहारीक आपोवचें फुडे तुमी माका सांगचें उचीत आसलें, न्हय ? '

राग करनु महेन्द्रान अशें आवयेक शासन करूक लेकलें. राजलक्ष्मीलो उत्साह पूराय खंयकी गेलो. रान्दून केलें पूराय दूरा उडवचें अशी इच्छा तिका भोगली. विनोदिनीन सांगलें : ' आका, तुमकां प्रयास कांय दिसचो ना. महीनबाब खेळयता मात. पुण ताची भायर खंय वचें ना. '

मातें हालोवनु राजलक्ष्मीन सांगलें : ' ना, पूता, तूं महीनाक सामकीच समझलीच ना. ताणे एक धरल्यार तें सोडचेंच ना. '

पुण विनोदिनी महेन्द्राक राजलक्ष्मीपैकी जाण जाली ताका हें प्रमाण जालें. महेन्द्राक कळें कि बिहारीक जेवणाक आपयलो विनोदिनीच कारणान. त्या खातीर ताजें हरदें कोपान पीडा भोगलें. त्या वेळार ताका दूरा खंय वचें कठीण दिसलें. बिहारी आनी विनोदिनी करतात कितें हें देकनासल्यान ताका रावूक जायनासलें. देकत हरदें लासतलें पुण ताका तें देकका आसलें.

बिहारी आज सभार दीस उप्रान्त आयले खातीर फुडे वरीच पूराय स्वतन्त्रतायेन महेन्द्राचे अन्तःपुरान्त आयलो. चेरडुपण सून हें घर ताजे परिचयाचें आनी हांगाचे एक चेल्या वरीच पूराय स्वतन्त्रतायेन येवनु भीतर चडूक कवाडा मुकार पावलो. पुण तो राबून गेलो तुकां हर्दयान्तसून उठावनु आपले हर्दचा घुडार मारतात अशेंच ताका दिसलें. हें लिपोंवचाक हस्तमुखान ताणे घरांत पाय दवतले. आनी त्या वेळार न्हावनु आयले राजलक्ष्मीचे पायीं पळूळो आनी पायांडूक धरलो बिहारी केन्नाय ते घरकडे येताना अशें अभिवादन कांय करचो न्हय. आज सभार काळाक दूरा राबले उप्रान्त घरकडे परत येवंचे वरीच तो उपचार करूक लागलो. बिहारीन पायीं पडून उठावंचे वेळार राजलक्ष्मीन ताजे मात्याक स्नेहान परशीलें.

राजलक्ष्मी आज अती स्नेहान बिहारीक फुडे पैकी मान देकताली आनी स्नेह दाकयताली. तिणे नीमगीले : 'व्हय बिहारी, इतलेच दीस तूं आयलो ना कित्या ? केन्नाय हांव मनांत लेकतां कि आज बिहारी येतलो. पुण तुका हांवें देकलोच ना.'

बिहारीन हासून सांगलें : 'केन्नाय आयल्यार तुमी बिहारीक केन्नाय मनांत उगडास करना, व्हय गै आवये महीन आन खंय ? राजलक्ष्मीचें तोण्ड बावनु आसलें. तिणे सांगलें : 'महीनाक आज खंय की आपयलो आसा. ते कारणान ताका हांगा राबूक जालेंच ना.'

आयकत बिहारीक हें सामकीच न्हय अशें मनांत दिसले. चेरडुपणार आरम्भलें मित्रतेचो परिणाम असो ? एक दीर्घ निश्वाम सोडून मनांतली पूराय विशद चिन्ता दूरा काडूक ताणे श्रम केलो आनी नीमगीलें : 'आज कितें तुमी रान्दलें आयकतां.' म्हणु ती आपणाक इष्टाचें रान्दपा खातीर नीमगूक लागलो. राजलक्ष्मीन रान्दलें जेवचे दिसांक बिहारीन लुब्धावरीच चड जेवप आमलें हें राजलक्ष्मीचो आवयपणाचो स्नेह प्रकट जावचाक फाव उरलें. आजूय ताणे रान्दपाखातीर अनी कौतुकान नीमगीताना आपले लोभातूर सोय्याक राजलक्ष्मीन आश्वाम दिलो.

आतां महेन्द्र आयलो आनी सूके उपचाराचे उत्रान नीमगीलें : 'कितें बिहारी, कितें करता ?'

राजलक्ष्मी : 'कितें महीन तुका जेवणाक आपयले ते घरकडे तूं गेलोच ना?'

आपणाक भोगली लज्जा लिपोवनु महेन्द्रान म्हळें : 'कशेंय तांतसून सुटलों.'

विनोदिनी न्हावनु आयली. प्रथम बिहारीक कांय सांगूकूच जालें ना. विनोदिनी आनी महेन्द्र दोगांकूय ते दिसा देकलें. तें दृश्य मनांत आयलें. तें मनांतसून गेलेंच ना.

लागी येवनु विनोदिनीन मोवाळ उत्रांनी सांगलें : ' कितें बाब, आलवाय भाटीर दवरनु देकली वळख (केरळचे कोंकणींत प्रचलित एकी मलयाळम भासें-तली म्हणी) तांय ना? '

बिहारी : संकटांकूय कशें वळखूंक जाता? '

विनोदिनी : ' विवेचना करूंक शकत तरी जाल्यार जाता. ' आनी तिणे व्हडान सांगलें : ' आका, जेवण तैयार वाडूंक जालें.

महेन्द्र आनी बिहारी जेवणाक बैसेले. राजलक्ष्मी तांचे लागीच बैसेन तांची जेवचें पळयताली. आनी विनोदिनी तांकां जाय तें वाडताली. महेन्द्राची श्रद्धा जेवणार नासली; परन्तु वाडपान्त विनोदिनी कांय पक्षपात करता हान्त उरली. बिहारीक वाडून दिवपांत विनोदिनीक एक विशेष सुख दिसतालें अशें ताका भोगलें. बिहारीले वाडयान्त ती अमृत वाडताली. तें तशेंच जाय हें ताका भोगलेंच ना. महेन्द्र घराचो चोलो आनी बिहारी आपयलो अतिथी. त्या कारणान ताका तोण्ड विसकळावनु सांगूंक जायनासलें. भायर तें कळयना पुण भीतर तो जळतालो. ते वेळार मेळूंक भो कष्ट भोगताले एक नमुन्याची मासळी घेवनु तानान केली एक विशिष्ट रान्दय विनोदिनी बिहारीक वाडूंक लागली. आनी बिहारीन म्हळें : ' नाका नाका. महीन अन्नाक वाडचें ही रान्दय तांकां ही भो रुचची. ' पुण कठीण अभिमानान महेन्द्रान ' आपणाक नाका ' म्हळें. आयकत तिणे दुसरूय नीममूक-सांगूक राबनासलेंच ती रान्दय बिहारीले वाड्यांत वाडली.

आहारा उप्रान्त दोगूय मित्र उठवनु कूडाचे भायर आयले आनी विनोदिनीन थडथडेवनु येवनु म्हळें : ' बिहारीबाब आतांच वचें न्हय. माळयेर एक घडियेक बैसेन वचात. '

बिहारी - ' तुमी जेवनान कांय? '

विनोदिनी - ' ना. आज एकादशी न्हय ? '

निष्ठुर एक परिहासाची रेखा बिहारीचे वोण्टार देकूक आयली. तिजो अश्व असोच उरलो : ' ओ. एकादशीय करता ? अनुष्ठानाची त्रटी न्हय ? '

हो परिहास विनोदिनीचे दृष्टीन्त पळो पुण ताजे हातांत घाया वरीच होवय तिणे सहन केलो. आनी मागली : ' दया करनु एक घडियेक बैसेन वचात. '

हें सम न्हय अशें दिसल्या वरीच महेन्द्र भोंकलो : ' कितें तुका कांय विवेचना ना ? सभार कार्यकर्म सोडून आपलीं इष्टानिष्ठ सोडून हांगा बैसेका ? अशें अधिक आदर करचें कित्याक हें समझना. '

व्हड हास हासून विनोदिनीन सांगलें : बिहारीबाब हें एक आयकलें ? आपलें महीन अन्नान सांगलें आयकलें ? आदर म्हळचार आदर अभिधान ताजो हर कांय अर्थ ना. '

महेन्द्राकडेन : ' साङ्ग बाबा, अधिक आदराचो अर्थ चेरडुपणसून तुमचे बरीच हेर कोणाकूय आपले जीवनांत भोगलो आसचो ना.'

बिहारी- ' महीन अन्ना, सांगतां एक आयकात ' म्हणु बिहारी विनोदिनी लागीं विटो कांय घेनासलेंच महेन्द्रालागीं भायर गेलो. विनोदिनी सोप्या बाणीक धरनु चुपचाप राबली आनी मुकावयले शून्य आंगणा दीकार चोयली. भायर वताना बिहारीन म्हळें : ' महीन अन्ना, आतां आमचें बंधुत्व हाजान सरलें की ? सांग माका.'

महेन्द्राचें हर्दें जळतालें. विनोदिनीचो परिहास जगळाप्यावरीच ताजे मात्यान्त एक कडेनसून हेर कडेक मेरेन घुमनु हुलपायतालो. ताणे म्हळें : 'फुसलाय तुमची विशेष रीत जावयात पुण माजे दृष्टीन्त प्रार्थनीय दोष तांय न्हय ती माजे संसारान्त भायरचे लोकान येवचें माका लागचें न्हय. अन्तःपुराक हांव तशेंच राकतलों.'

एक उतर तांय उलयनासलेंच बिहारी गेलो.

महेन्द्रान निसकुतसारान विनोदिनीक देकलीच ना. उप्रान्त विनोदिनीक देकचें ते आशेन ताणे घरान्त आनी भायर अुंच आनी खाल छटफट करनु भोवतु दीस काळो.

28

आशान एक दिसा अन्नपूर्णांलागीं नीमगीलें : ' व्हय म्हावे, म्हान्ताचो उगडास करतात आतां तुमी ?'

अन्नपूर्णा : ' हांव इखरा वसंचेर राण्ड जालीं. पतीचें रूप एक सांवळेवरीच मनांत आसा मात.'

आशा - ' तुमी कोणाचो उगडास करतात केन्नाय ?'

अन्नपूर्णान हासून म्हळें : ' माजो पती आतां कोणाचे मद्दें आसा त्या भगवन्ताचो उगडास हांव करतां.'

आशा - ' कांय तान्तसून म्हावेक सुख मेळता ?'

अन्नपूर्णान स्नेहान आशाचे मात्यार हात दवरनु सांगलें : ' माजे मनांतलें तुका कशें कळचे, चैरडा ? माजे मन तांकाच कळता, पुराय जनांचें मन कळचे तांकाच कळता.'

आशाले मनांत दिसूक लागलें : ' हांवूय एकत्याक रात-दीस मनान्न आडयतच आसा. तांका माजे मनांतलें कळतलें ? माका चांग रूपान चीट बरवचाक तांय कळनासत्यान तांणी माका चीट बरयनासलेंच सोळी कित्या ?'

सभार दीस भोगले आशाक महेन्द्रालें चीट मेळनु. विश्वास सोडून तिणे मनांत आठयलें : 'तरी दोळ्यांतले किशीर हातान्त आसली ती माजे मनांतलें ठीक करवनु वरनु दिताली.'

चीट बरयता म्हणून कांय किडबिडायल्यार आपले पतीक तें लागचें न्हय. त्या कारणान चीट बरवपाक आशालो हात मुकार सरतासलो. अथवा यत्न करनु वरवपाक मुकार सरल्याखूय अक्षर गिचमिडें उरतलें. मनांतलें कागतार हाडूक चोयताना उत्रां सामकीच भायर येनात. तरी 'श्रीचरणेषु' अशें एक उतर मात बरयल्यारूच महेन्द्राक अन्तर्यामी देवासारकें पूराय समझतालें आनी आशालें चीट सार्थक जातालें. ब्रह्मान प्रेमाची सृष्टी केली पुण ताका लागची भासेची ताणे सृष्टी केलीच ना कित्या ?

देवस्थानान्त सांजेवेळा आरती उप्रान्त परत आयले अन्नपूर्णाचे पायांकडेन बैसून पाय हातान चिरडीताली आशा. सभार घडियांक चुपचाप बैसलो. उप्रान्त सांगलें : 'म्हावे, पतीक देवा वरीच लेकून सेवा करचो स्त्रीधर्म अशें तुमी सांगलें न्हय. पुण हो बायल मनीश निरबोध उरले कारणान पतीची सेवा करचें कशें हें तिका समझना. तिणे करचें कितें?'

एक घडियेन आशालें तोण्ड पळोवन बैसली अन्नपूर्णा. उप्रान्त दीर्घ निश्वास सोडून तिणे सांगलें : 'चेरडा, हांवूच निरबोध. पुण माका भगवन्ताची सेवा करूक जाता.'

आशा- ताका तुमचें मनांतलें कळता आनी तांत खोस भोगता. पुण बुद्धि-विहीन बायलेची सेवा पतीक रुचची न्हय अशेंच दिसता.'

अन्नपूर्णा- संकटांकूय सन्तोष करचे तराची शक्ती संकटांकूय ना, चेरडा. तरी आन्तरीक श्रद्धा आनी भक्ती दिवनु पतीची सेवा आनी घराचें काम एकली बायल मनीश करता, तिजे पतीन तिका तुस अशें लेकल्याखूय भगवन्तान तिका सोडचेंच ना-

आशा उतर कांय मेळनासलेंच चुपचाप बैसली. म्हावेचीं उत्रां आपणाक आश्वास दिवचीं अशें लेकूक ती सभार श्रम पावली. पुण पतीन सोळे ते बायलेक देव धरतलों हें खबर तिजे मनाक लागलेंच ना. मातें बावगोन म्हावेचे पाय हातान चिरडूनच ती बैसली.

अन्नपूर्णान आतां आशाचे हाताक धरनु लागीच धरली आनी तिजे मस्तकार अुमो दिलो. कण्ठान्तसून उत्रां भायर येवचाक व्हड कष्ट भोगचे पुण तिणे सांगलें : चुनी, तुरुखान आनी कष्टान मनाक मेळचें तें शिक्षण सांगून आयकून मेळचें 'असाध्य. तुजी ही म्हावूय एक कालाक तुजे ह्या प्रायेर तुजे वरीच ह्या संसारान्त दिवचे आनी घेवचे खातीर एक मूढ विश्वासान बैसली. त्या वेळार हांवूय तुजे

बरीच मनांत आठयलें कि आपणांन कोणाची सेवा करनु आयली ताका सन्तोष दिसना कित्या ? ताजी पूजा करनु ताजो प्रसाद मेळना कित्या अशें. कोणाकूय आपण बरेपण करताना तो आपणाकूय बरेपण सांग नामलो उरता कित्या ? पाय मुकार दवरनु पळयताना हें तशें जावचे न्हय अशेंच समझलें. उप्रान्त एक दिसा हे मनाक असह्य उरलें. ह्या भूंयचेर समस्तय व्यर्थ अशेंच दिसलें. ते दीसाच हांवें संसाराचो त्याग केलो. आज देकतां कि हांवें केलें कांय निष्फळ न्हय. अगो चेरडा, आमचो असो दिवप-घेवपाचो सम्पर्क कोणा कडेन आसा, हें पुराय संसार कांट्याचें मूळ कोण आसा ताका माजें समस्तच दिलां. हरद्यान्त बैसून आज तो हांवें दिवचें पुराय स्वीकार करता. त्या वेळार कळचें कितें ? तागेलें काम म्हणून संसारान्तलें काम करतां. ताका म्हणून संसाराक हरदें दितां. आनी आतां माका दुख्ख दिवपाक शकता कोण ?'

आशान हान्तणार पडून राती सभार वेळ पर्यन्त मनांत एकेक आठयले कारणान तिका हेर कांय समझलेंच ना. पुण पुण्यवन्ती म्हावेचे खातीर तिजो भवती अपार उरली. तिणे सांगलें पुराय आपणाक समझलेच ना. पुण एक प्रकारान तें मात्यार घेताली. म्हावेन संकटांचेय ऊंच कोणाक हरद्यान्त स्थाय दिलो ते अन्धकारान्त उठावनु हान्तणार बैसून आशा ताजे पायीं पळी आनी म्हळें : ' हांव एकलीच एक चेली. तूं कोण हें समझनासली. हांव माजे पतीक मात समझतां. ह्या खातीर माजेर अपराध दवरचे न्हय. हांवें करची माजे पतीची ही पूजा, देवा, स्वीकार करूंक तांकां सांगात. तांयी तिजो स्वीकार करनासल्यार हांवें ये भूंयचेर उरचेंच कित्याक ? हांव माजे म्हावेवरीच पुण्यवन्ती न्हय तुजो आश्रय पावनु माजी रक्षा कशें मेळची ?' म्हणून आशा हान्तणार सभार पैमार नमस्कार करूंक लागली. आशाले म्हान्तान परत वचो वेळ पावलो. विटो घेवंचे फुडेंच सांजेवेळा अन्नपूर्णान आशाक आपले उस्व्यार बैसयली आनी म्हळें : ' चुनी, माजे आवसू, संसाराचें सुख-दुख्ख वायट. हान्तसून तुजी रक्षा करचे खातीर शक्त न्हय हांव. माजो तुका हो उपदेश कि खंयीं उरत्यारूय, कष्ट भोगतानाय तुजो विश्वास आनी तुजी भक्ती स्थीर उरचें. तुजे धर्मान्तसून तुवें चुकचें न्हय.'

आशान तिजे पायीं आपलें मातें लायलें आनी म्हळें : ' आशीर्वाद दी म्हावे, तें तशेंच उरचे खातीर.'

29

आशा परत आयली आनी विनोदिनीन तिका खूब गाळे दिले : ' किशीरा इतलेच दिसांक दूर देशाक रावली न्हय. एक चीटी कुटको तांय धाडलो तुवें माका ?'

आशा- ' न्हय गो किशीरा, तुवें माका घाडलो ? '

विनोदिनी- ' हांवें प्रथम बरवचें कित्याक ? तुवें न्हय बरवका ? '

आशान विनोदिनीचे गळ्याक हात घालुन आपलो अपराध स्वीकार केलो आनी म्हळें : ' तुका समझतां न्हय माका सामकीच बरवचाक जायना. तुजे सारके पण्डितांक बरवचें खातीर विशेष जावन लज्जा दिसता माका. '

देकतां देकतांच दोनूय जनां विवाद सोडून आपले प्रेमाचे झरींत मग्न जालीं. विनोदिनीन सांगलें : दीस राती लागीच बैसून तुवें आपले पतीक वायट केलो. आतां तांकां कोणूय लागीच नातिल्लें बैसूकच जायना. '

आशा- ' त्या कारणान. तुजेर भार दीवन गेली ! लागीच बैसून वेळ काडूक तूं माजे पैकी समर्थी न्हय ? '

विनोदिनी- दिसाचें कशेंय कालेजान्त पेटयल्यार माका कांय एक चिन्ताच नाका. सांजेवेळा माका कशेंय सोडचेंच ना. उलोवनु बैस, नुसक बाचून आयकय अशें एकेक मागूनूच उरतले. '

आशा - ' वरें उरलें. लोकाचे मन हातांत काडूक पार आसचे लोकाक सोडचें कोणे ? '

विनोदिनी - ' भयणी सावकशायेन राब गो. महेन्द्रबाबाची रीत पळयताना माजे मनांत सन्देह दिसता कि ते माजेवशीं येतले की कोण जाणता ? '

आशान हासून सांगलें : ' तूं जाण जायना जाल्यार हेर कोण जाणता ? तुजी ही विद्या माकाय कशेंय दिना कित्या ? '

विनोदिनी - ' कित्याक ? कोणाक नाश करूक तूं सरता ? कूडांत एकल्याक तुवें आपलेवशीं धरुन राबयला न्हय ? ताजीच रक्षा कर. हेर कोणाकूय वशीं हाडपाचें न्हय गो भयणी किशीरा. तान्त लाभ कांय ना. '

आशान विनोदिनीक हातान घुमको दिलो आनी म्हळें : ' आ : कितें हें झांकता ? तें ठीक न्हय. '

काशीन्तसून आपले आशाक प्रथम महेन्द्रान सांगलें. उतर हें : ' तुजें देह वाडलें. तूं थोरीच जाली. ' आयकत आशाक लज्जा दिसली. आपलें देह कशेंय इतलेंच वाडचें न्हय आसलें. पुण बुद्धिहीन आशाक न्हय जालेंच जाता. तिजे मनाक कांय सुख नासलें. आनी तशेंच तिजें पोड देह मोटें मोटें जावनूच राबलें. आपले मनांतलें उकतें करुन दाकयल्यारूय आपलें देह तें तशें न्हय म्हणूच दिसयतालें.

मोवाळ उत्रान आशान नीमगीलें : ' तुमी बरें उरलें की ? '

फुडे महेन्द्र अशें खेळाक सांगतालो : ' मरतु उरतां. ' आतां ताका तें कांय जालेंच ना. तीं उत्रां गळ्यातच सिरकलीं, आनी ताणे म्हळें : बेश हांव हांगा सुखान उरलों. दोष कांय ना. ताका पळयताना आशान देकलें कि तो फुडे पैकी

सुकून आसा. तोण्ड हळदुवे आसलें. दोळे एक प्रकारान परजळीक कांय एक तराचे आन्तरीक तानेचो अग्नि कीट तान्त उरल्या वरीच दिसलें. आशाले मनान्त वेथा भोगली : 'आहा, आपलो पती चाड्ग रीतीन न्हय हांगा उरलो. आनी आपण तांकां हांगाच सोडून काशीक गेलीं. पती सुकलो आनी आपण मोटी जाली. आपले स्वास्थ्याखातीर आशांक अती धिक्कार भोगका जालो. एक घडियेक चुपचाप बैसले उप्रान्त हेर कांय उलौंचे खातीर महेन्द्रान नीमगीलें : 'मावसेक सुख न्हय?'

ह्या प्रश्नाचें उतर मेळे उप्रान्त सुखाचो संवाद हेर कांय करूक ताजान जायनासलें. परणें एक वार्तापत्र देकत तें वाचपान्त बुडून आसल्या वरीच तो बैसलो.

आशा दृष्टी खालाक व्हरनु अशें मनान्त लेकूक लागली : 'इतलेच दीस उप्रान्त देकतात. पुण तांकां माजे लागी मोगाळ उत्रां कांय उलौंचाक ना कित्या? जाऊं माजे तोण्डाक सामकीच पळोंचाक तांय जायना कित्या? तीन-चार दिसांक हांवें चीट बरयलेंच ना म्हणून राग करतात कांय हांवे म्हावेक सन्तोष दिवचें खातीर इतलेच दीस काशीन्त राबले खातीर विरक्त उरलो' अपराध खंचे वाटेन कशें जाला हें समझूक तिणे कठीण यत्न केलो.

महेन्द्र कालेजांतसून परत आयलो. आनी तानेक पीवचाक बैसलो. त्या वेळार राजलक्ष्मीय लागीच आसली. आशाय घोमटो दिवनु लागीच वोल धरनु रावली आसली. पुण हेर कोणूय नासलें. राजलक्ष्मीन मनान्त आखान्तान नीमगीलें : 'आज तुका कांय असुख दिसता महीन?'

विरक्त मनान ताणे सांगलें : 'ना, आवये. असुख दिसचें कित्याक?'

राजलक्ष्मी - 'आतां तूं कांय खायना कित्याक?'

जळोवचे उत्रान सांगलें महेन्द्रान : 'खेल्यार कितें? खायनामत्यार कितें?'

महेन्द्र गीमाचो तो सांजेवेळ म्हणून एक लानशें वस्त्र पांघुरनु उकते माळियेर अशें-तशें चलतालो. मनान्त व्हड आशा आसली कि आजीचे नेमाचे वाचपाक अडचण कांय उरचेंच ना. 'आनन्द मठ' वाचून जायश जातें. आनी दोन तीन अध्याय मात वाचूक बाकी उरले. ते अध्याय आपणाक वाचून आयकेय-नाश विनोदिनीचें मन कठीण उरतलें हें ताजे मनांत गेलेंच ना. साज जायश जाताली. वाचपाचो वेळ चुकलो. भारी निराश जावनु महेन्द्र निदेवचाक गेलो.

साजून आशा लज्जेन सावकशायेन नीदेवचे कूडांत पावली. देकलें कि हान्तणार महेन्द्र पळो. त्या वेळार तिजे पाय मुकार सुरूक आयलेच नात. सभार दोस उप्रान्त लागी आयलें कारणान नवी एक तराची लज्जा तिका दिसली. फुडे वरीच मेळपाक मोगाळ सल्लाप करचें आवश्य आसलें. सभार कालाक आपणाक परिचयाचें पुण आपले आनन्दाचे हान्तणार आशान आज कशें चडून पडचें. कवाडा

लागीच ती सभार वेळ राबली. पुण महेन्द्रान कांय हालचें न्हय आनी ती भो सावकशायेन एकेक पाय दवरनु मुकार सरली. आपलें भांगार-जायें हालून शब्द उठायले खातीर तिजी लज्जा वाडली. हरदे पडपडेलें. ती जाळाराचें जाळा लागी पावली. महेन्द्र नीदेवनु आसलो आनी सहज तिजी लज्जा वाडून सर्वांग वेष्टण घेवनु तिजी निन्दा करूंक लागली. तिका दिसलें कि थंयसून भावनु वचून हेर खंय कडेन नीदचें.

आशा जायत तितलेंच शब्द करनासलें होळूच मंचार बैसली. आतां मंचो हाललो. ताजान जाल्ले शब्दान महेन्द्र तरे थेटात नीदलो की ना जागो जालो. पुण ताजे दोळे विसकळलेच नासले. कारण अशें कि महेन्द्र नीदलोच नासलो. तो एक कडेन घुमनु पळे कारणान आशा ताजे मागशीं नीदेचाक पळी. ती निश्शब्द दळदळीत रडताली. आनी तें महेन्द्राक स्पष्ट रूगन ममज्ञतें. आपलें हरदें आपलें निश्ठूरतायेचे फातरां मदें पडून चिरडून वेधा भोगतालें. पुण कांय उलोचक ना. गोड उत्रांनी तिजो आश्वाम करपाक ताणे मनान्त तांय लेकलेंच नासलें. मनांत आपणाक कठीण कशाघात केले कारणान ताजे मनांत घाय जालो विना तिका आश्वाम दीवचाक उपाय कांय मेळोच ना. आनी ताका भोगलें कि फालें जाल्यार नीदचाक जायना. त्या वेळार आशाक पळयताना म्हणचें कितें ? आशान हे संकष्टान्तसून महेन्द्राक मोचन दिलें. फालें जावचे फुडेच ती अपमानीत आपलें भांगर-जायें मयत हान्तूण सोडून गेली. तिकाय महेन्द्राचें तोण्ड पळोंचें-हान्त व्हड विचार दिसलो.

30

आशाक दिसूंक लागलें : ' हें कशें अशें जालें ? हांवें कितें केलें ? थेटाक जालें कितें ? हे तिजे दोळघान्त पळेंच ना. विनोदिनीचो मोग करूंक महेन्द्र पार ही भावना तांय तिजे मनांत आयलीच ना. संसाराचो स्वभाव कांय तिका समझनासलो. लग्न जाले त्या कालाक महेन्द्राची कमली छाया तिजे मनांत आसली खरें तीच आतांय उरली. महेन्द्राक हान्तसून दूरा वचाक जातलें ही कल्पना तांय तिका करूंक जालीच ना.

महेन्द्र आज सकाळीं होगी कालेजांत गेलो. ताणे कालेजांत वचे वेळार आशा जनेलालागी वचून राबून महेन्द्र गाडीर चडचे वेळार ताणे तोण्ड एक पळवप हें सभार काळ तिजें नित्यव्रत आसलें. ते लेकान गाडीचो शब्द आयकत एक यंत्रा वरीच आशा जनेलालागीच वचून राबली. महेन्द्राकूय अभ्यास जाले खातीर एक वेळा भीवनु भीवनु म्हळे वरीच तोण्ड उबारलें. पळयताना आशा राबली देकली. आनी ती न्हाली नासली. तिजें वस्त्र काळें उरलें. केस बांधनाम-

त्यान उबताले. तोण्ड बावन उरलें. देकताना घडी भीतर महेन्द्रान दोळे बावगोवन आपले कालेजांतले वुकार व्हेले. केश्याय ताझी करचें दोळ्यानी निशब्द भाषण तेन्ना नासलें. आनी सार्थक मन्दहास तांय नासलो.

गाडी चल्ली. आशा थंयच खालाक पळी. ह्या भूंयेवयलें आपलें जीवन आनी संसार पुराय तिका रस कांय नासलेंच अशें दिसलें. कलिकाताचो कर्मप्रवाह जोर चलचो तो वेळ-साडे धा वाजलीं. आफोसांत वचो गाडियो चलत उरल्यो. एक ट्रामा मागशीं हेर एक ट्राम ह्या क्रमान सोडत आसलीं. कामांत बुडून आसले जनांचे मद्देच दुखांत बुडून एकलीं उरलीं हें छट जावन आशाले मनाक विचित्र दिसलें ! आनी तिका भोगलें : 'कळें ! बिहारी काशीक गेलो- हें खबर मेळे खातीर तांकां माजेर राग दिसलो कांय ? हांगा अप्रीतीक हेर कांय कारण उरलेंच ना. पुण तांकां दोष कांय केलो ?'

अशेंच लेकून एक घडियेक आशालें हरदें रावून गेलें. छट करुन तिका दुबाव दिमलों कांय महेन्द्राक असो सन्देह दिसलो आसयात कि बिहारी काशीक गेलो आशान कांय म्हळें खातीर. दोनूय जनांक लागून आसलें हें छी छी ! न्हय जालो हो सन्देह ! कितली की लज्जा दिवपी सन्देह ! आपलें नांव बिहारीले नांवांक लायलोच व्हड धिक्कार. ताजे वयर तरी महेन्द्र असो सन्देह करता तेन्ना आपणान जीवशीं उरचें कित्याक ? तरी सन्देहाक कांय कारण आसा, तरी आपणान कांय एक 'अपराध केलो महेन्द्र तो स्पष्ट रूपान सांगून दिना कित्याक ? आनी विचार करुन कित्या तो तिका उचित दण्ड दिना ? सन्देह कांय तोण्डान सांगनासलेंच आशाले दोळ्यान्तसून लिपयता. तिका दिसलें कि महेन्द्राले मनांतलो कांय सन्देह आसा तेन्ना तें सामकी सांगचें ताकाच अन्याय भोगता. आनी तो स्पष्टरूपान आशाले मुकार सांगपान्त ताका लज्जा दिसता. नासत्यार अशें अपराधी बरीच ताजी चेष्टा कित्याक ? क्रुद्ध न्यायपतीक अशें दुखाचें तोण्ड उरचें कशें ?

महेन्द्र गाडीर बसून भयान भयान आशालें बाबलें आनी काकुळत दिसोवचें तोण्ड देकले उप्रान्त तो दीस पुराय ताजे मनांतसून सोण गेलेंच ना. कालेजांत भाषण आयकताना आपले संगति जनांचे मद्दे उरतानाच तें जनेल आनी ताजे मागशीं राबली ती आशा. आनी निजे न्हाण नासत्यान उबचे ते केस, तिजीं काळीं वस्त्रां, दुकां भरले तिजे दोळे घडी घडीयेन ताजे मनांत स्पष्ट रूपान दिसूक लागलीं.

कालेज सरले उप्रान्त गोळदीधी चौकान्त घुमनु भोवलो. घुमनु घुमनु सांज जाली. आशा लागीं उलोचें कितें, दयेन कांय कठीण मनान न्हाण्ट उचीत कितें-कांय ताजे मनांत दिसलेंच ना. विनोदिनीक सोडचें कांय ना- ह्या विशीं कांय चिन्ता ताजे मनान आयलीच ना. दया आनी प्रेम दोनूंचेय मद्दे करचें कितें

हें ताका समझलेंच ना.

महेन्द्रान आपले मनाक समझायलें कि आशाक आपणान दीवचे तितलोच मोग सभार कांय बायलांक मेळचो न्हय तो स्नेह आनी तो मोग घेवनु आशान सन्तुष्ट उरचें न्हय ? विनोदिनी आनी आशा दोगीकूय स्थाय दिवचाक उदार आसलें महेन्द्राचें हर्दें. विनोदिनीचेर ताका दिसलो तो पवित्र प्रेम आपले दाम्पत्याचे नीतीक कांय पुण अडचण उरचो नासलो.

अशें मनाक समझावनु महेन्द्र आपलो मनाचो भार दूरा उडयतालो. विनोदिनी आनी आशा हांत एकलेचो त्याग करूक जायनासल्यान दोन चन्द्रमाचे म्हें ग्रहाचे बरीच आपण सभार काळ दीस चलयतलो ह्या विचारान ताजें मन फुललें. आज रातीत, सकाळींच हांतणार चडून आशाक जाय तितलोच आदर दिवनु आनी कांय यत्न करनु गोड गोड उत्रांनी निजे मनांतलें दुख्ख पूराय दूरा करका ह्या निश्चयान घरकडे आयलो, महेन्द्र.

भाहारा वेळार आशा नासली. पुण ती नीदचे वेळार येतली ह्या विचारान तो हांतणार चडून पळो. पुण नीदचे कडांत ना हांतणार कोणूय नासली. त्या वेळार महेन्द्राले मनान्तल्यान धावलो ती उगडाम कित्याचो, कांय तो लग्ना उप्रान्त आशाय मेळनु खेळ्ळी ती नवी कामलीला हिजो ? ना, सूर्याक पळयताना चान्दणे लिपचे बरीच ती स्मृती पूराय ताजे मनान्तसून पुसून गेली जावयात. एक तीव्र आनी उज्जळ तरुणीची मूर्ती सरळ एकले चेलेचे लज्जेष्ट आनी स्नेहपूर्ण सावळेक कशें आवरण आनी आच्छादन करनु दीप्तीन ताजे मुकार उरली. विनोदिनीचे हातान्तसून विषवृक्ष उपून काळी ती घटना ताजे मनान्त कडकडो हाडची उरली. सांजेवेळा विनोदिनी ' कपालकुण्डला ' नांवांची कादम्बरी वाचून ताका आयकयताली. राती सभार चल्ली. हीं दोनूय जनां विना घरान्तलो पूराय लोक नीदली. निश्शब्द ते रातीत हेर कोणूय नामलें आपण एकलोच विनोदिनीचो तो मोवाळ कण्ठ आयकत आवेशन रुद्र जालो पुण आपणाक धरनु रावयलो. आनी छट करनु महेन्द्र उठायलो आनी म्हळें : ' निसर्गारसून देवनु वचें तां वेळ मेरेन तुका पळोंचाक माका दी ' ही काणी पूराय मनांत येवनु ताजें देह फुललें. राती सभार वेळ गेलो. महेन्द्राचे मनान्त भीतर खड्कूट दिसूक लागली कि तरी आशा पावली ! पुण ती पावलीच ना. महेन्द्राचे मनान्त दिमलें : ' हावे करका कितें तें करूक हांव तयार. पुण आशान कांय न्याय नामलेंच राग करनु येनासलेच रावताना हावे करचें कितें ? ' अशें म्हणून रातीत पूराय विनोदिनीचें ध्यान करीत पळो.

घाण्ट एक वाजली आनी महेन्द्राक रावूक जालेंच ना. जळारा जाळ दूर धरनु भायर उक्ते माळियेर तो चल्लो. गीमाची ती राती भारी चन्द दिसली.

पुराय कलिकाता निश्शब्द आनी कठीण नीदेन्त बुडून उरलें. स्तब्द समुद्रान्तले उदकाक आपळ्ळेल्या वरीच ताका दिसलें. व्हड व्हड अनेक माळिये घरांचे उंचावयल्यान ते महानगराचे नीदेक निविड करचे खातीर म्हणयात शेळ वारें व्हळूच मारतालें.

सभार दिसांक मनांत दामून दवल्ली ती रुद्ध आशा आनीकूय दामून धरूक महेन्द्र पार नासलो. आशान काशीन्तसून आयले उप्रान्त ताका विनोदिनीक देकूकूच मेळी नासली. चान्दण्याचे मदकर आनी विजन रातीन्त महेन्द्र मोहावेशाकारणान विनोदिनीचे दीकान चल्लो. निसेणी मेटां देवन महेन्द्र विनोदिनीचे कूडा मुकावयल्यान चल्लो. तांणी देकलें कि कूड उकतें आसा. कूडान्त चळ्ळो आनी देकलें कि हान्तूण तैयार आसलें. पुण ताजेर कोणूय नीदलें नासलें. घरान्त पायांचें शब्द आयकत कूडाचे दक्षिणे दीकार सोप्यारसून विनोदिनीन नीमगीलें : 'कोण तें?'

भिभिडशेवन महेन्द्राचे तोण्डान्तसून उतर भायर आयलें : 'हांवच विनोद.' म्हणून तो सोप्यार गेलो. 'गीमाचे ते राती सोप्यार मान्दरी पातळावन विनोदिनी आनी राजलक्ष्मी पळी देकलीं. राजलक्ष्मीन नीमगीलें : 'महीन, आतां रातीन्त कित्याक हांगा आयलो?'

विनोदिनीचे काळे भोवऱ्यांचे मदेञ्चे दृष्टीन्तसून महेन्द्राचे दीकान वज्रपात पळें. उतर कांय दीनासलेंच होगी महेन्द्र थंयसून गेलो.

31

हेर दीसा फान्त्यार पावसा मोड देकूक आयलें. थोडे कालाक कठीण वतान तापून आसले आकाशार शेळवत आनी दोळयांक सुख दिवपी पावसा मोडां देकूक आयलीं. आज महेन्द्र वेळा फूडेंच कालेजांत गेलो. ताजीं वस्त्रां मेजा अुचार पळ्ळीं आसलीं. आशान महेन्द्राचीं काळीं वस्त्रां कितलीं हें लेकून धुवणीक दिलीं. आनी ती ताजें लेक धुवणीकाराक सांगताली. सजच महेन्द्र विसरचो आनी सूक्ष्मता नासलो. त्या कारणान वस्त्रां धुवणीक दीवचे फुडेंच आपले वस्त्रांचे पाकेट पळोका आनी दीवचे वस्त्रांचे पुराय लेक दवरका हें ताणे आशाक घटी केलें आसलें. महेन्द्राचे एक पाकेटान्त एक चीट उरलें आनी तें तिजे हाताक लागलें.

तरी तें चीट एक विषसरपाची मूर्ती धरनु तीजे उडगट्याक घात मारलो तें आतां हाजाकूय बरें उरतालें कि उग्र विष तिजे पुराय शरीरान्त पावन पांच मिनिट भीतर तिजे प्राण वता आसलो. पुण विष मनांत पावन मरणाची वोडियो भोगली विना मरण पावलेंच ना. उकतें चीट भायर काडताना देकलें विनोदिनीचें हातबरप. हुस्क्यान आशालें तोण्ड हळडुवें जालें. चीट हातान्त काडून

ती लागींचे कूडान्त चल्ली. आनी वाचले :- काल रातीन्त तुमी केले ते हीन-कृत्यान तुमी तृप्त जायनात ? आज कित्याक माका काळकान्त दिवचे खातीर चीट खेमीचे हातान्त दिलें ? छी, छी ती कितें लेकतली. कांय तुमी माका ह्या जगान्तले एकत्याचेंय तोण्ड पळोंचाक जायनासलें करूक लेकतात ? माजेरसून कितें जाय तुमकां ? मोग ? तुमी अशें भीक मागचें कित्याक ? जन्मकाळ धरनु तुमकां जाय तितलोच मोग मेळो न्हय ? आनी आतां तुमकां लोभ कित्याक ? आशेक अन्त ना.

ह्या जगांत माका मोग घेवपाक आनी दीवपाक कोणूय ना. ते कारणान हांव मोग नासलो खेद खेळार व्हरतां. वेळ मेळो आनी तुमी त्या खेळांत मेळीं. पुण केन्नाय खेळूक जायत ? आतां तुमकां घरा काम आसा. त्या वेळार तुमी कित्याक खेळा कूडान्त सरतात ? धूळ फापडून घरांत वचात. माका घर ना. एकलीच बैसून खेळूक कळता. तुमकां अूलो दिना.

मोग आसा अशें तुमी चीट बग्यलें. खेळा वेळार तुमी तशें म्हळ्यार आयकतां पुण सत्य म्हणून जात्यार कशें विश्वास करचो ताजो. एक वेळार तुमी आशालो मोगी म्हळें तें आतां मिथ्या. आनी एक वेळार तुमी माजो मोगी म्हळें तेंवूय मिथ्या. तुमी आपलोच मोगी. मोग करूक माका कठीण तान माजे आत्माकूय देहाकूय जळयता. ती आशा पूर्ती करूक जाय तें तुमचे हातांत ना. तें माका भेश समझलें. हांव तुमकां सांगचें हेंच कि तुमी माजो त्याग करचें. माजे मागशी येवचें न्हय. निर्लज्ज तुमी माका लज्जा करचें न्हय. माका ह्या खेळार कांय तरी मन ना अूलो दिल्यार हांवे घेवचोच ना. चीटीर तुमी माका निष्ठूर म्हळें. तें सत्य जावयात. पुण माका तुमचेर कांय दया आसा. ते कारणान तुमचो त्याग हांव करतां. तरी ह्या चीटाक तुमी उत्तर दितात तेन्ना माका तुमचे हातांतसून दूरा खंय वचप विना हेर वाट कांय ना जातली.

चीट वाचून जाले मात्रान घडी भीतर अशेंच दिसलें आशाक कि चालूय दीकारसून आपणाक कांय एक आलम्बन ना जालें. आनी आपले पायांनी राबूक जायना. शरीराची पुराय स्नायूपेशी एकच वेळार क्षीणीत उरली. श्वास खेळोंचाक एक कुटको श्वास तांय ना. सूर्यान आपले दोळ्यारसून उजवाड पुराय दूरा व्हेलो कांय ? प्रथम आशा पागाराक आनी उप्रान्त आलमारीक ताजे उप्रान्त कदेलाक धरनु धरनु कपाल घुमनु पळ्ळी. एक घडी उप्रान्त उठायली आनी चीट हेर एक पावटी तांय वाचूक लागली. पुण मनाचे भ्रमान तिका ताजो अर्थ समझलोच ना. काळीं काळीं अक्षरां तिजे दोळ्यांचेर नांचूक लागलीं. हें कितें जालें ? हें कशें अशें जालें ? पुराय नाश जालो कांय ? आपणान करचें आनी कितें ? कोणाक आपोवंचें ? एकय करूक तिका दिसलेंच ना. बुडून मळूक लागचो मनीश आपले

हात उदका उंचार मारनु कांय आश्रय सोदचे वरीच कांय एक आश्रय मेळपा खातीर सोदचे वरीच तिजें एकान्त मन विडविडेलें. उप्रान्त श्वास खेळोवनासलेंच तिणे अुलो दिलो : ‘ म्हावे !’

स्नेहाचें हें उतर जीबेवयल्यान पळे मात्रान तिजे दोळ्यान्तमून झरियो पडूक लागल्यो. खालाक बैसून ती रडत उरली. उप्रान्त तिका दिसलें : ह्या चीटान हांवे कितें करचें ? आपले पतीक कळें कि हें चीट आशाचे हातांत पावलें आनी तेन्ना ताका दिसची लज्जा कितली ? हें आठोवनु आशाचें मन दुकलें सभार कि तिणे मनांत स्थीर केलें : ‘ चीट परत पाकेटान्तच घालनु तें धुवणीक दिनासलेंच दवरचें. अशेंच लेकून चीट हातांतच धरनु ती नीदचे कूडांत आयली. काळे वस्त्रांचे राशीचेर धुवणीकार नीदलो देकलें. महेन्द्राचें पैजाम तिणे वस्त्राचे राशीन्तसून काळें आनी ताजे पाकेटान्त चीट दवरूक लागली. ज्या वेळार एक अुलो आयकलो : ‘ भयणी, किशीरा.’

थडथडेवनु तिणे चीट आनी पैजाम दोनूय हांतुणार घालीं आनी ताजेर बैसली. विनोदिनीन कूडांत चडून सांगलें : ‘ धुवणीकार पूराय वस्त्रां परत हाडता. ह्या वस्त्रांचो गुरतु करका. हान्त नासलीं वेंचून काडतां.’

आशाक विनोदिनीचें तोण्ड पळोंचाक तांय जालेंच ना. पळयताना तोण्डार-सून पूराय काणी तिका कळतली. अशें लेकून जनेलाचे दीकान तोण्ड घुमडावनु ती आकाशार चोवनु राबली. तिजें वोण्ट कडकडेतालें. दोळ्यान्तसून दुकां भायर येतालीं.

थंय राबून विनोदिनी सामकीच आशाक एक चोयली आनी मनांत म्हळें : ‘ ओ, कळें. कालचे रातींत चललें पूराय समझले खातीर माजेर राग दिसलो आसका. अपराध माजेर कित्याक ?’

विनोदिनीन आशाक कांय सांगलेंच ना. थोडीं वस्त्रां घेवनु ती होगी कूडांतसून चलली.

इतलेच दीस आशा चेरडाचे मनान विनोदिनीक आपली संगती मानताली. त्या कारणान आपले ह्या कठीण दुख्खाचे वेळारूय तिका भारी लज्जा भोगली. तिजे मनांतली आपले सखीची आदर्श छाया आनी तिणे बरयले तें चीटांतलीं उत्रां दोनूय ती तुलन करनु चोयली. तिणे चीट विसकळावनु पळयताना महेन्द्र थडथडेवनु कूडांत आयलो. छट करनु कालेजांतलें लेक्कर पूराय आयकनासलेंच सोडून परत आयले खातीर ताजे मनांत कांय आसका.

आशान चीट आपले कापडान्त लीपयलें. महेन्द्र कूडांत आशाक पळयताना हालूक तांय जायनासलें राबून गेलो. उप्रान्त भीभीडशेवनु कूडान्त हे कडेन तें

कडेन सोधूक लागलो. आशाक कळें कि महेन्द्र सोधता कितें. पुण ताजे हातांत पडचे लेकान चीट खंय कशें दवरचें हें तिका समझलेंच ना. महेन्द्र काळीं वस्त्रां एकेक विसकळावन पळोंचाक लागलो. महेन्द्राचो निष्फल यत्न देकताना आशाक थंय राबूक जालेंच ना. चीट आनी पायजाम तिणे खालाक घालें. आनी आपले उजे हातान मंचाक धरनु दावे हातान तोण्ड धाम्पून राबली. महेन्द्रान जगळाण्या वरी होगी चीट सोधून काळें. एक घडियेक स्तब्ध राबून आशाले दीकान चोयलो. उप्रान्त महेन्द्रान निमेषी देवनु होगी वचो गब्द आशान आयकलो. त्या वेळार धुवणकारान अुलो दिलो : 'खोतीण वस्त्रां मेळूक हांवें कितलो वेळ राबका ? वेळ सभार जालो. माजें घर हांगा लागीच न्हय.'

32

राजलक्ष्मीन आज सकाळीं धरनु विनोदिनीक कांय सांगलेंच ना. नेमान विनोदिनी उप्राणान्त गेली आनी देकलें कि राजलक्ष्मी तिका तोण्ड अुबारनु पळोंचाक तांय तैयार ना.

तिणे राजलक्ष्मीक सांगलें : 'आका, तुमकां सुख ना म्हळें आनी आतां हें कितें करतात ? उलवप कितें ? काल रातीत महीनबाबान केलें तें लेकताना हें कांय व्हड न्हय. पीश्या वरीच धावनु आयलो उप्रान्त हांव नीदलीच ना.'

राजलक्ष्मी बुक्के तोण्डान बैसली. व्हय ना न्हय कांय एक उतरच दिलें ना.

विनोदिनीन म्हळें : 'दोळघातले किशीरालागी उलोवनु घेवनु आयलो कांय जावयात. उप्रान्त धरूक मेळना. आनी समझावपाक हावेच पावका. वचो म्हणून बैसूक जायना. व्हय कांय न्हय, सांगात आका. तुमी राग करचें न्हय. तुमचे चेल्याक सास गुण आसयात. पुण सोमणीगाय मात ना. ह्या कारणान आमी झगडतात.'

राजलक्ष्मी- 'धुवे, राबय गो तुजी ही बोव. माका आज आनी कांय अुलोंचाक जायना.'

विनोदिनी - 'माकाय कांय उलोंचाक जायना. आका तुमचे मनांत घाय जायत ह्या भयान हावे तुमचे चेल्याचे दोष कांय सांगलेच नात पुण इतलेंच जाले खातीर मुकार लिपोंवचें कशें ?'

राजलक्ष्मी - 'माजे चेल्याले दोष आनी गुण माका कळतात. इतलीच कुसडी तूं हें माका आज मेरेन समझलेंच नासलें.'

उचीत जाप विनोदिनीचे तोण्डार आयली पुण तिणे ती दामून सांगलें : 'तुमी सांगलेंच सम, आका कोण कोणाक सामकीच जाणता ? आपले मनाचीच

वळख कितले जनाक आसा ? तुमी आपले सूनेचेर जाळान ह्या कुसडेन आपले चेल्याचें मन परतका अशेंच लेकलें, न्हय एक वेळार ? हें मम कांय न्हय ? एक वेळार तुमचे आत्मालागी नीमगून पळयात. उजावरीच जळनु राजलक्ष्मीन म्हळें : 'भाग्य नासले चेल्या खातीर एक आवयचेर अपराध रचूक कशें तुका जालें ? तुजी जीव कुसून वतली न्हय ?'

ह्या उत्रानी कांय हालनामलें विनोदिनीन म्हळें : 'आका आमी पूराय कुसडी जात न्हय ? माजेर माका कळनासली कांय माया आसा ती तुमकां कळतां ? तुमचेर तुमी नेणताना कांय माया आसा ती पूराय माका कळता पुण माया नासल्यार हें कांय जावचें न्हय ? अर्ध कळनु अर्ध कळनासलेंच हांव खेळीं. तशेंच तुमीय एक खेळ खेळीं. आमचे जातीचो धर्म हो. आमी कुसडी जातीच.'

रागान राजलक्ष्मीचे ताळघान्त उतर सारकलें. ती कूडांतसून होगी भायर गेली.

विनोदिनी एक घडियेक थंयच रावली. तिजे दोनूय दोळघान्तल्यान अुज्या कीट भायर आयली. सकाळीं वेळार घराकाम करनु जालें आसलें. राजलक्ष्मीन महेन्द्राक आपोवनु हाळो. महेन्द्राक समझलें कि काल रातीत चलले घटने खातीर कांय आलोचना चलता आसा. आनी विनोदिनीचे चीटा खातीर सांगचें कितें अशे विचारान ताजें मन बेजार जालें. तिणे केले ते घायाक पिरती घायाचे रूपान ताजें हरदें पूराय तिजे दीकान लारां वरीच वोगी धावत आसलें. मात न्हय आवयचे कडेन उलोवनु घेवपाक तो पार नासलो. महेन्द्राक कळें कि आवय ताका विनोदिनी-सम्बन्ध गाळे दीवपाक लागतली आनी ताणे यथार्थ कथा सांगताना घरांत एक व्हड झूजच चलतलें. त्या कारणान आतां घरांतसून भायर दूरा खंय वचें आनी जालें तें तितल्याचेय खातीर कांय विचार करचें अशें ताणे लेकलें. महेन्द्रान चाकराक म्हळें, 'आवयक सांग कि आज माका कालेजान्त विशेष काम आसा. परत आयले उप्रान्त देकतां.' म्हणून सकाळींचें जेवण तांय करतासलें तो वोगी वस्त्रां परतून न्हेमलो आनी एक सान चेरडा वरीच थड-थडेवनु भायर सरलो. विनोदिनीचें हें चीट आज सकाळीसून तो सभार वेळ वाचून आपणान पैजामाचे पाकेटांत दवल्लें आसलें. पुण कालेजान्त वचे खातीर थडथडेवनु तें काडूक तो विसल्लो.

जोर एक पावसा उप्रान्त पावसा मोड भरूक लागलीं. विनोदिनीचें मन आज विरक्त उरलें. आनी मनांत कांय सुख नासलें. तें विसरचे खातीर ती कामांत बुडून आमली. घरान्तलीं गुरतु नामलीं वस्त्रां पूराय एकटावनु तांचेर गुरतु करूक ती लागली. आशा लागोसून वस्त्रां हाडूक गेले तिका तिजें तोण्ड पळयतना विनोदिनीचें मन रागान जळें, तरी संसारांत केन्नाय अपराधी आसूंक आपलें अद्दष्ट तें अपराधाचें वायटपण विना बरेंपण कित्याक आपणाक भोगूक मेळना.

तुमखूय काण्डणा धारेन पावस पडूक लागलो. विनोदिनी आपले कूडांत खालाक बैसली. मुकार आसली खांब्या वरीच वस्त्रां. खेमी नांवांची दासी एकेक वस्त्र तिजे हातांत दिताली आनी ती ताजेर गुरतु करताली. महेन्द्र आपणान येवचो शब्द तांय करनासलें आनी कबुली घेनासलें कवाड उकतें करनु सुमसुमीच कूडांतच आयलो. खेमी काम थंय सोडून मात्यार कापडावोल घालनु थंयसून चल्लो.

विनोदिनीन वस्त्र खालाक उडयलें. आनी जगलाण्यावरीच बोगी उठावनु राबली आनी म्हळें : ' वचात, माजे ह्या फूडांतसुन भायर वचात.'

महेन्द्र - ' कित्याक ? कितें केलें हांवें ?'

विनोदिनी - ' केलें कितें ? भीजूडो ! दादलो कांय ? तुमकां करूक जावचें कितें ? मोग करूक ना आपलें काम कांय करूक जायत तुमकां ? माका कित्याक लोकाचे दृष्टींत वायटी करूक वता ?'

महेन्द्र - ' म्हळें कितें ? कांय हांव तुजो मोग करता न्हय ?'

विनोदिनी - ' हांवें सांगलें तेंच चोरा बरी भीवनु एक वेळा एक दीकान आनी हेर वेळा हेर दीकान चोरा वरीच तुमचें हें कर्म देकताना माजें मन बेजार जाता. हें माका बरें दीसना. तुमी वचात.'

महेन्द्र एक घडियेक अजाप उरलो आनी सांगलें : ' तूं माजो बेपार्वी करता, विनोद ?'

विनोदिनी - ' न्हय, बेपार्वी करतां.'

महेन्द्र - ' प्राच्छीत करूक आनीकूय वेळ आसा, विनोद. हांव हेर कांय मनांत दवरना. पूराय सोडून वताना तूं माजे फुड्यांत येतली कांय ?'

म्हणून महेन्द्रान विनोदिनीचे दोनूय हात बलान धरले. आनी तिका लागींच धरली.

विनोदिनी - ' सोडान, माका दुकता.'

महेन्द्र - ' दूकका. सांग कांय तूं माजे फुड्यांत येता ?'

विनोदिनी - ' ना. येना एक कालाक ना.'

महेन्द्र - ' येना कित्या ? तुवें माका ह्या नरकांत अशें धुमगुळो आज माका सोडूक तूं पार न्हय तुवें खण्डीत येवंका.'

म्हणून महेन्द्रान जोरान विनोदिनीक आपले हरद्याक दामून धरली आनी म्हळें : 'तुजो बेपार्वी माका मागशीं काडूक फाव न्हय. हांव तुका घेवनूच वतलों. कशेंय तुवें माजो मोग करनासलें हांवें तुका सोडचेंच ना.'

विनोदिनी बलान ताजे हातांतसून निसरली.

महेन्द्रान म्हळें : ' चारूय दीकान अजो लायलो. आनी तो वाडवोंचाक ना.

एकली. धावंचाक तूं पार न्हय.

म्हणून म्हणून महेन्द्राचो कण्ठ वाडलो. आनी ताणे व्हड शब्दान सांगलें :
'कित्याक तूं माका अशें खेळयता, विनोद. हो खेळ मात म्हणून हांतसून निमरूक
मुक्त जावचाक, मुकार तुका जावचें न्हय आनी माकाय तुकाय एकसानीच मृत्यु.'

'महीन कितें हें करता' म्हणून रामलक्ष्मी कूडांत आयली.

महेन्द्राची पिशाची दृष्टी एक घडियेक आवयचे तोण्डार पावली आनी
ताणे दुसरूय निनोदिनीकच पळोवनु म्हळें : 'हांगा पूराय सोडून वतां. सांग कांय
तूं माजे लागी येता ?'

कोपिष्टी राजलक्ष्मीक एक पळोवनु विनोदिनी मुकार सरली आनी मनांत
खांकूड कांय नासलेंच महेन्द्राचो हात धरनु म्हळें : 'येतां.'

महेन्द्र - 'आयचों हो एक दीस राब. हांव वतां. फायसून तूं विना माका हेर
कोणूय ना.'

म्हणून महेन्द्र थंयसून चल्लो.

धुवणकारान विनोदिनीक सांगलें : 'खोतीण, आनी शेळी घडी माका राबूक
जायना. आज तुमकां वेळ नासल्यार फाले येतां आनी वस्त्रं व्हरतां.'

आतां खेमी आयली आनी म्हळें : 'सानी खोतीण, घोड्याक घालचे खाणाचें
धान्य सरलें अशें म्हळे गाडीकारान.'

विनोदिनीन सात दिसांचे खाणाक जाय तितलेंच धान्य मेजून गोठ्यात
दिवनु सोडप आनी आपले जनेला लागीच राबून घोड्यान खावचें पळवप.

गोपाळ नांवांचो चाकर आयलो आनी म्हळें : 'सान खोतीण, झडून (ते
नांवांचो चाकर) आज व्हळे खोता लागी (अर्थात साधूचरणालागी) झगडें केलें.
केरोसिना लेक सांगून सरकारबाबाक मोल दिवपाक धाडल्यार तो आपलो शम्बळ
तातसून काडून काम सोण आपण वतां अशें म्हळें ताणे.'

अशें घराचें काम पूराय फूडे वरीच चलतालें.

33

बिहारी आतां 'मेडिकल' कालेजांत शिखतालो. ठीक परीक्षे फुडेंच ताणे
शिखवण सोळी. आश्चर्यान नीमगीले एकेक जनाक ताणे जाप दिली : 'परकिष्टाचें
स्वास्थ्य राकचे फुडें माका माजेंच स्वास्थ्य राकका आसा.'

सत्य सांगताना बिहारीचे उत्साहाक आतांय कांय एक अुणाव ना.
कांय काम करनासलें ताका एक घडियेक तांय बैसूक जायना. आपणाक यश ना
दाम-दुडू जाय म्हळें ना. जीवना खातीर काम कांय करचेंय ना. कालेजांतसून

डिग्री घेतले उप्रान्त तो शिवपुराक इंजिनियरिंग कालेजांत शिखूक लागलो इतलेंच शिखून शिखपाखातीर ताजी तान अणे जाली नासली. आपले हातान करूक जाता कितें तें पूराय तो शिखलो. उप्रान्त कालेजांत गेलो. महेन्द्र एक वर्सा फुडेंच मेडिकल कालेजांत गेलो आसलो. थंय बंगाळी छात्रांचे मद्दें ते दोगूय व्हड मंगाती उरले. सयामीस जवळ अशें तांकां हेर छात्रलोक खेळ करताले. गेले वर्साचि परीक्षेंत महेन्द्र हारवलो. दोनूय संगती एकूच वर्गान्त आसले. आनी कशें छट जावनु जोडो सोडो हें कोणाक समझलेंच नासलें.

केन्नाय महेन्द्रालागींच देकूक येतालो आतां तशें देकूक येना. त्या खातीर बिहारीक कांय करूक जालेंच ना. संकटांकूय कळें कि बिहारीन सामकीच जीकचें आनी कांय पुरस्कार घेवचें. पुण तो परीक्षेक बसलोच ना. ताजे घराचे लागीच एक खोमटांत राजेन्द्र चक्रवर्ती नांवांचो एकलो गरीब ब्राह्मण रावतालो. छाप-खान्यान्त मैन्याक बारा रूपया शम्बळाक कम्पोसीटराचें काम तो जीवना खातीर करतालो. बिहारीन ताका म्हळें : ' तुमचे चेल्याक हांव राकतां. हांवञ्च ताका वाचपाक-बरवपाक शिखयतां.' भो सन्तोष दिसलो ब्राह्मणाक. आनन्दान ताणे आपले आठ वर्सां प्रायेचे वसन्ताक बिहारीचे हातांत समर्पण केलो.

बिहारी ताका आपले लेकान शिक्षण दिवचाक लागलो. म्हळें : ' धा वर्सां प्राय जावचे फुडेंच हांवे ताका बुकाक हात लावंचाक दिवचो न्हय. पूराय तोण्डानूच शिखोवचें.' ताका घेवनु खेळनु ताका मैदानांत पाकीन आलीपुरांतले मृगशालेंत सस्यशास्त्र विद्या शिखोवंचाक केलें ते शिवपुरांतले इटालान्त व्हरनु बिहारी दीस चलवंचाक लागलो तोण्डान ताका आंग्रेजी शिखयतालो. इतिहासांतल्यो काणियो शिखयतालो. एकेक प्रकाराची बाळांगेले मनाची परीक्षा चलयतालो. आनी ताजें फल पळयतालो. अशें बिहारीचो दीस पूराय ताजे खातीरीच खर्चून वतालो. त्या कारणान ताका आपणाले कामाक वेळ कांय मेळनासलो.

ते दिसा सांजेवेळा भायर वचाक जालेंच ना. दोनगरसून पावस पडत राबलो. बिहारी माळियेवयले आपले व्हड कूडांत दीवो जळवनु बसलो आनी वसन्ताक आपलो नवो खेळ खेळयतालो.

' वसन्त, ह्या घराक कितले तोळा आसात, छट करनु सांग ना, लेकून सांगचें न्हय.'

वसन्त - वीस.

बिहारी - हारवलो. अट्टा.

फस करनु उठावनु जनेलाचें बागील उकतें करतु नीमगीलें बिहारीन : ' हें बागील कितले कुट्क्यान केलें ?' म्हणून ताणे बागील बन्ध केलें.

वसन्तान सांगलें : ' स.'

‘जीकलो!’ ‘आतां ह्या बांकांची दीघाय किनली, सांग.’

ह्या बुकाचो भार कितलो अशें बिहारीन वमन्ताक इन्द्रियांची शक्ती वाडोवचे खातीर शिक्षण दीवप आसलें. आतां चाकरान येवनु सांगले : ‘बाबूजी, एकली बायल आयली.’

ताणे सांगून पुरतें जावचे फुडेच विनोदिनी कूडांत पावली.

आश्चर्यान म्हळें बिहारीन : ‘हें कितें होनी?’

विनोदिनीन ताका म्हळें : ‘कांय हांगा तुमकां आपली बायलो कोण आसात, कांय नात?’

बिहारी — ‘आपलीय नात, हेरूय नात. आकाय गांवांतले घरकडे भासा.’

विनोदिनी — ‘आतां माकाय तुमचे गांवांतले घरकडे व्हरात.’

बिहारी — ‘कोण म्हणून व्हरचें?’

विनोदिनी — ‘दासी म्हणून. हांव थंयचें काम करतां.’

बिहारी — ‘आकायेक आश्चर्य दिसतलें. तिणे दासी कोणूय ना अशें माका सांगलेंच ना. प्रथम सांग, यो संकल्प कित्याक आयलो मनांत? वसंत, वच, नीदेचाक वच.’

वसंत गेलो. आनी विनोदिनीन सांगलें; ‘भायरची कथा सांगल्यार भीतरची कथा कांय समझूक जावचें न्हय.’

बिहारी — ‘समझल्यार ना समझलेंच नासल्यार दोष कितें?’

विनोदिनी — ‘व्हय चुकून समझूचें! महेन्द्र माजो मोग करता.’

बिहारी — ‘हें खबर नवें न्हय. हें एक खबरूच न्हय दुसऱ्य आयकचें न्हय.’

विनोदिनी — ‘दुसदूसऱ्य सांगचे खातीर आशा माकाय ना हांव तुमचे कडेन आयल्यां आश्रय मागून.’

बिहारी — ‘कांय तुका आशा ना? हो नाश कोणे केलो?’

महेन्द्राचे वाटेरसून ताका कोणे भ्रष्ट केलो?

विनोदिनी — ‘हांवे केलो. तुजे दृष्टींतसून हांवें तें लिपयना. पुराय हांवेंच केलें. हांव वायटी जावो ना जावो एक वेळा हांवें सांगचें आयकून मजे मनांतलें समझूक कान दियात. माजे हरद्यान्तले अुजान हांवें महेन्द्राले घराक अुजो लायलो. एक वेळार लेकलें हांवें, महेन्द्राचो मोग करता म्हण पुण तें फट.’

बिहारी — ‘मोग करताना घराक अुजो दीवंचाक जाता कशें?’

विनोदिनी — ‘देरा, ही तुजे शास्त्राची कथा. तें पुराय माका आयकूक मन येना. तुमचें बचन एक कडेन दवरनु माजे हरद्यान्तलें एक आयकात माजें पुराय चांग — बल्लाब.’

बिहारी - ' वचन बरेपणाकूच आयकयतां होनी, हरद्यान हरद्याक समझूचो भार अन्तर्यामीचेरूच आसूं. आमी वचनाक अनुसरून चलनासत्यार शेष-कालाक व्हड कष्ट दिसतले.'

विनोदिनी - ' आयक देरा, हांव लज्जेवनासलेंच सांगचें हें आयक माका दूरा करूक तुका जातलें. महेन्द्राक माजेर मोग आना पुण माका मनांत दिसलें कि तुमी माका समझले. आनी तुमी माजेर दृष्टी तांय दवरताले. लिपयनासलें सत्य सांगात, दामून दवरनासलें सांगात.'

बिहारी - ' सत्यच सांगतां. हांव तुजेर दोळे दवरतालों.'

विनोदिनी - तुमी चुकलेच नात, बाब. तरी तुमी दोळे दवरले, तरी तुमी समझले, थंयच राबले कित्याक ? माजो मोग करूक तुमकां अडचण कांय आसली ? हांव आज तुमचे मुकार निरलज्ज आयलीं आनी हावे आज माकाच निरलज्ज म्हणून घेतलें. आनी तुमी माजो मोग करनात कित्याक ? माजें अदृष्टच ! तुमीय आशाचो मोग करचें. ना, तुमी राग करचें ना. बैसात हांव कांय लिपोवक उलयना. आशालो मोग करतात हें खबर माका समझलें. उप्रान्त मात तुमकां समझलें. पुण आशालो मोग तुमी करतात कितें पळोवन हें माका कळें ना. बरें ना वायट कांय आसा तिजेर ! भायरची विना अन्तरदृष्टी ब्रह्मान दादले वर्गाक कांय दिलीच ना ? तुमी देकले कितें ? तरी देकले तें सम न्हय. बुद्धिहीन ! अन्ध !'

बिहारी उठावन राबलो आनी ताणे सांगलें : ' आज तुवें सांगचें पुराय हांव आयकतां. पुण न्हय जालेलें कांय सांगचें न्हय ही तुजे कडेन माजी एकी मांगणी.

विनोदिनी - ' बाब, खंय तुमकां देकूक मेळतले हें माकाच समझनासलें. पुण कोणाली दृष्टी माजेर पावली आनी कोणे माजो मोग केलो आनी कोणे माजें जीवनच सार्थक केलें ताजे मुकार ह्या रातींत भय आनी लज्जा पुराय विसरनु आयलीं हांव. त्या खातीर कांय दुकी माका दिसली हें समझूक जाय तितलेंच धैर्य धरका. हावे तुमकां सांगचें सत्य. तरी तुमकां आशाचेर मोग नासलो माजे पासवत आशाक इतलेच कष्ट भोगचें नासतालें.'

बिहारीन विवर्ण जावन म्हळें : ' आशाक जालें कितें ? तुवें आशाक केलें कितें ?'

विनोदिनी - ' महेन्द्र आपले पुराय संसाराचो त्याग करनु फाले माकाय घेवन वचाक तयार जाता.'

बिहारी छट करनु गरजूक लागलो : हें कांय जावचें न्हय. कशेंय न्हय.'

विनोदिनी - ' कशेंय ना ? महेन्द्राक आज मागशीं काडूक कोण पार ?'

बिहारी - ' तूं '

विनोदिनी एक धडियेक चुपचाप बसली. उप्रान्त बिहारीचें तोण्डार

दोनूय दोळे स्थीर दवरनु सांगलें. मागशीं काडचें कोणाले खातीर ? तुमचे आशाले खातीर ? कांय माका सुख-दुख ना ? तुमचे आशाचे बरेपणा खातीर महेन्द्राले संसाराचे बरेपणा खातीर अशें सांगून इहान्तलें माजें पूराय सुख सोडूंक कांय हांव तितलीच धर्मिष्ठी ? धर्मशास्त्रांतलें वचन कांय हांवे वाचलेंच ना. हांवे कांय सोडताना परत माका कांय पुण मेळतलें ?

बिहारीचें तोण्ड क्रमान कठीण जालें आनी ताणे म्हळें : 'तुमी सभार स्पष्ट करनु सांगलें. आनी आतां हांव स्पष्ट रूपान मांगतां. तुमी आतां कांय सांगलें कांय केलें तांत चडशें तुमी वाचले ते साहित्यांतसून फारलेले. तांत सभार नाटकांतलें आनी नोवेल्यांतलें.'

विनोदिनी - 'नाटक ! नोबेल !'

बिहारी - 'व्हय, नाटक, नोबेल. तेंच अुचावयलें तांय न्हय. तुमी मनांत लोकतासयात कि हें पूराय तुमचेंच तशें न्हय. हें पूराय छापखानाचो ताळो परत घेवचोंच. तरी तुमी बुद्धिनासली आनी मोहांत बुडली सरळ मनाची एकली चेली आसली संसारांत मोग मेळनामलें वचेंच नासलें. पुण नाटकांतली नायिका स्टेजार सोभीत उरतली, विना घरांतले कोणाकूय ती नाका.'

खंय विनोदिनीचें तें शोभीत आकार आनी दुस्सह दर्प ? मंत्रानी दामोवनु राबयले एकली मपिणी वरीच ती स्तब्ध बैसली, मातें बावगोवनु. सभार घडीयो उप्रान्त बिहारीचे तोंड्या दीकान पळयनासलेंच शान्त आनी विनम्र मनान तिणे म्हळें : 'कितें करचें हांवें, तुमीच सांगात.'

बिहारी - 'असामान्य कांय करचें ना. सामान्य बायल मनशांची बुद्धि सांगता कितें तेंच करचें, गांवांत वचें.'

विनोदिनी - 'तें कशें ?'

बिहारी - 'बायलमनशांचें गाडीर चडवून तुमकां हांव तुमचे स्टेशनात तांय पावोन दितां.'

विनोदिनी - 'आज रातीन हांवें हांगाच राबचें, कांय ?'

बिहारी - 'ना. आतां माकाच माजेर तितलोच विश्वास ना.'

हें आयकले ते घडियेकूच विनोदिनीन कदेलारसून खालाक उडकी मारली आनी बिहारीचे दोनूय पांय पडून आपलें हरदें पायांचेर जोरान दामून धरले. आना सांगलें : 'थांडी दुरबळाकाय तुमकांय आसा न्हय, बाब ? एक वेळा तांय फातराचे देवतेवरी पवित्र राबचे न्हय. वायट मनशीचो मोग करनु इतलो वायट जा.'

म्हणून विनोदिनीन बिहारीचे दोनूय पायांचेर दुसदूमळूय अुमो दिल्यो. छट करनु आपणान तांय लेकनासलें विनोदिनीन अशें केले खातीर बिहारीक

घडियेक आपणाकूच धरूक जालें ना. ताजे देह आनी मन दोनूय गाण्ट पूराय सोळ्या वरीच सडळ जालीं. हें समझून विनोदिनीन ताजे पाय सोळे आनी आपले दिम्बियांचेर बिहारीचे कदेली मुकार बसून ताजे गळ्याक आपले हातानीं वेष्टण घालें आनी म्हळें : 'माजे जीवाचे जीवा, तुमी सदा काळाक माजेच उरचें न्हय हें माका कळें. पुण आज एक घडियेक माजो मोग करका. उप्रान्त हांव माजे ते रानगांवांतच वतां. कोणाचेच लागीसून हांवे कांय आशेबचेच ना. मरण पर्यंत मनांत दवरचें तराचे कांय माका दी.' म्हणून तिणे दोळे धांपून आपलें वोण्ट बिहारीचे वोण्टा लागीच व्हेलें. एक घडियेक दोनूय जनां स्तब्ध उरलीं. आनी पूराय घर तांय निस्तब्ध आसलें. उप्रान्त दीर्घ निश्वास सोडून बिहारीन सावक-शायेन विनोदिनीचे हात सोडयले आनी हेर एक कदेलार वचून बसलो. आनी भारी यत्न करुन कण्ठान्तसून उतर भायर हाळें; 'भाज रातींत एक वेळार एक पासेंजर ट्रेन आसा.'

विनोदिनी स्तब्ध बसली. उप्रान्त अव्यक्त उतर उलयली : 'तेच ट्रेनार वतां.'

त्यावेळा आनी पायांक पापाम नासलें चोगो घालनासलें वसन्त थोर गोरें देह घेवन बिहारीचे कदेली लागी आयलो. आनी गौरवान राबून विनोदिनीक पळोंचाक लागलो.

बिहारीन नीमगीलें : 'आतांय तूं नीदलोच ना ?' वसन्त उतर कांय दीनासलें गौरवानूच राबलो.

विनोदिनीन दोनूय हात दिवन ताका अुलो दिलो. वसन्त प्रथम ए॥ हुबावान राबलो. पुण सावकशायेन तो विनोदिनी लागी गेलो. विनोदिनीन ताका दोनूय हातानी आपले हरद्याक दामून धरलो आनी ती घळघळीच रडूक लागली.

34

जावचें न्हय म्हणचें, जाता. सहन करूक जायनासलें म्हणचें, तें सहन करूक जाता. न्हय जाल्यार महेन्द्राले संसाराक रातीन्तय दीसान्तय चलूंक जायनासलें. विनोदिनीक तयार जावन राबूक मांगचें एक चीट महेन्द्रान बरयलें. तपाला वाटेन सकाळीं महेन्द्रालेच घरकडे तें चीट पावले. आशा तेन्ना उठायली नासली. चाकरान ते चीट हातान्त धरुन म्हळें : 'खोतीण, चीट.'

आशाले हरद्यांत रक्त धक् जावन धावन आयलें. घडीभीतर एक सास आश्वास आनी आशंका एक मेळुन तिजे हरद्यान्त पणु घुमलें. थडथडेवन मातें उबारुन लिकोटो हातांत घेवन चोयली-महेन्द्राचे हातान विनोदिनीचे नांवार

बरयलें चीट ! तिजें मातें उब्यार पडून गेलें. कांय उतर उलयनासलेंच आशान चीट चाकराचेच हातान्त दिलें. ताणे नीमगीलें : ' चीट कोणाक दिवचें, खोतीण ? '

आशा - ' कळ ना. '

राती आठवरां वेळ जालो. महेन्द्र थडथडेवनु झोडावरीच विनोदिनीचे कूडाचे मुकार आयलो आनी देकलें कि कूडांत दीवो ना पूराय अन्धकार. पाकेटांत-सून एकी उज्या पेट भायर काळी आनी ताणे एक काडी लायली. आनी देकलें कि कूडांत कोणूय नासलें. विनोदिनी मात न्हय तिजें एक सामान तांय थंय नासलें. दक्षिणेचे सोप्यार वचून पळयत ताणे देकलें कि सोपो निर्जन आसा. ताणे अुलो दिलो : ' विनोद '. उतर कांय परत आयलेंच ना. ' बुद्धि नासलों, हांव बुद्धि नासलों ! तरी तेन्नाच तिका लागीच व्हायली तें उचीत उरतालें. दुबाव ना. आवयेन विनोदिनीक कांय गाळे दिले खातीर तिका घरकडे राबूक जालें नासयात. ' हें मनांत आयलें त्या घडिगेक आपलो निश्चय सत्यच अशें ताजे मनांत विश्वास दिसलो. ताका क्षमा दिवली ना. आनी रागान महेन्द्र आवयचे कूडांत गेलो. तान्तूय दिवो नासलो. पुण राजलक्ष्मी हातणार नीदली ताणे ते अन्धकारांत देकली. महेन्द्रान कोपान बोब मारली : ' आवये, तुवें विनोदिनीक गाळे कांय दिले ? '

राजलक्ष्मी - ' कांय ना रे, माजे पुता. '

महेन्द्र - ' ती खंय गेली ? '

राजलक्ष्मी - ' माका कशें तें कळता ? '

विश्वास येनासल्यान महेन्द्रान म्हळें : ' कळना तुका ? भेश, हांव तिका सोधून वतां. खंय आसल्यारूय तिका भायर हाडतां. म्हणून महेन्द्र भायर गेलो. '

राजलक्ष्मी थडथडेवनु हातणारसून उठायली आनी ताजे मागशी चलता चलता म्हणूक लागली : ' नज, महीन, तुवें बचाक नज. परत यो. हांवे सांगचें हें आयक. '

महेन्द्र एक निश्वास सोडून घरांतसून भायर गेलो. घडी भीतर परत आयलो आनी बागीलराकण्यालागी नीमगीलें : ' सान खोतीण खंय गेली ? '

ताणे सांगलें : ' माका सांगून खंय गेलीच ना. माका कांय समजलेंच ना. '

महेन्द्र गजळो : ' नेण रे तूं ? '

हात जंडून ताणे म्हळें : ' ना, म्हााराया, माका कळेंच ना. '

महेन्द्रान मनान्त स्थीर केलें कि आवयेन हाका शिखयलें आसका आनी म्हळें : ' व्हय, तशेंच जाऊं. '

सांजेचो अन्धकार भरलो पुण महानगराचें राजवी थीर ग्यासादीव्याचे उजवाडांत कारे विकतल्ले कारे आनी मासळी विकतल्ले मामळी विकूक भोंवनाले. गोंदोळान्त म्हें पावलो महेन्द्र तांत बुडून गेलो.

35

बिहारी एकलोच आपणा खातीर चिन्तेन्त बुडून बैसूचो नासलो, अन्धकाराचे तें रातीन्त तांय. एक कालाकूय आपणाले खातीर आपणाच चिन्ता विषय जावचो नासलो. बिहारीक आपली शिखवण, हेर काम, बन्धुबान्धव, लोकान्तलीं जनां हांकां लागून उरली ताजी चिन्ता. चारूय दीकान आमलें संमाराकूच तो आपणा-परस व्हड अशें लेकतालो. आनी तान्त आनन्द भोगतालो. पुण छट करनु एक दिसा चारूय दीकावयले संसार प्रबल कांय आघातान नाश पावलो. प्रलय कालाचे काळकान्त आकाश तांय भेनचो तो दूकियेचो पर्वत ताजे तुदियेचेर आपण एकलोच उरलो, तो दीमसून ताका आपण एकलोच यें भय दिसूक लागलें. एक घडीयेक तांय तो सावकशायेन बैस नासलो. जोरान काम करचें आनी ते भयांतसून मुक्त जावचें अशेंच ताणे लेकलें. पुण आज आपले भीतरचे ते संगतीक कशेंय दूरा करूक बिहारी पार नासलो. आदले दिसा बिहारी विनोदिनीक तिजे गांवान्त सोडूक गेलो. उप्रान्त कांय काम उरल्यारूय कितलेय संगतो आसल्यारूय ताजें हरदें दुकतालें आनी आपले त्या विजन दीकारूच ताका आकर्षण करनु व्हरतालें.

क्षीणीत बिहारी परतन्त्र उरलो. राती णवांचो वेळ तो. बिहारीचे कूडाचे दक्षिण दीकावयले उकते माळियेर गीमाचे त्या रातीन्त सुख दिवचें एक वारें मारतालें चान्दणें नासले. त्या अन्धकारान्त बिहारी थंय एक कदेल घालनु बैसलो.

वमन्ताक सांजेवेळा नेमान तो शिखयतालो.

पुण आज तें ना जाले कारणान तो नीदेंचाक गेलो आसलो. मनाक समाधानाचे आनी सहवासाचे आनी आपणान सभार कालाक केले अभ्यासाक अनुसरून प्रीतीचे जीवना खातीर ताजें मन आवयेन सोळें ते चेरडा वरीच जगान्तले अन्धकाराचे मदें दोनूय हात दीवन् कोणाक की सोधून राबलें, आज ताजे मनाची दृढता आनी कठीण सम्यमाचो बान्ध खंय की गेलो. कोणाखातीर मनान्त कांय एकी चिन्ता तांय करचेंच ना. अशें ताणे लेकलें. आपलें हरदें पुराय तांचे दीकारूच गेलें. ताका धरनु राबोचाक तो शक्त नासलो.

महेन्द्राचेर चेरडुपण धरनु भोगलो स्नेह आनी आतां ताजी अवस्था ही पूगय काणी सभार वर्णान जल-स्थल-पर्वत-न्ह्य-ह्या विभागान्त रचले. एक छायाचित्रा वरीच ही दीर्घ काणी ताजे मनांतल्यान धावली. आपले जीवनाची प्रतिष्ठा केले ह्या क्षुद्रलोका कुटक्यार खंचे की वायट ग्रहांचो संगत जालो केन्ना कशें हें ताजे मनांत भोगलें. प्रथम भायर सून आयलें कोण ? सूर्या-स्तमया कालाचे रक्तवर्णान आशा लज्जेन शोभीत-सुन्दर आपले मुखमण्डळान अन्धकारान्त आयली. लागीच एक पुण्योत्सवाची शंखध्वनी ताजे कानान्त पळी. हें

शुभग्रह अदृष्टाचे आकाशार खंचे की एक कडेनसून येवनु ते दोनूय संघात्यांचे मदें राबलें. ताजान तें दूरा गेले. आनी खंय की सून एक तराची निगूड दुकी येवनु भोगली. ती तोण्डान सांगूक जायनासली. तिका मनान्तच दवरनु लाळना कडक तांय जायना. पुण हो विच्छेद आनी ही दुकी अपूर्ण आनी स्नेहांतसून आयले माधुर्याचे रश्मीन धाम्पून आ ती परिपूर्ण आसा.

ताजे उप्रान्त ह्या शनिग्रहाचो उदय जालो. संघात्यांचो स्नेह, बामण बायलांगेलो प्रेम, घरान्तली शान्ती आनी पवित्रता पुराय एकच पेटाक ना केली. बिहारी मनान्तलो कठीण बेपारवो कारणान विनोदिनीक आपले पुराय मनान्तसून जाय तितलेच दूरा उडोवचाक चोयलो. पुण हें अश्चर्याचे खबर कि घाय इतलो मोवाळ आसलो आनी तो तिजे लागींचान तांय गेलोच ना. ती अती सुन्दरी प्रहेळिका आपले अती शक्त आनी रहस्यपूर्ण काळगी धाम्पनासली ती दृष्टी घेवन कृष्ण पक्षान्तले अन्धकारान्त बिहारीचे मुकार स्थीर उरली. गीमाचे त्या रातीन्तलें वारें तिजे जड निश्वासावरीच दक्षिण दीकारसून भायर येवनु बिहारीचे देहार मारूक लागलें. क्रमान राजी जावंचाक तैयार नासले ताजे दोळ्यान्तलो उजवाड सन्त जावंचाक लागलो. तीच सुकी तान लागली दृष्टीन्त दुकां भरलीं आनी पळयतानाच ती गम्भीर भावरसान्त बुडली. घडी भीतर ती मूर्ती बिहारीचे पायी पळी आनी ताजे दोनूय दिभार आपलें हरदें जोरान दामून धरलें. उप्रान्त ती मायेचे एकले वाली वरीच घडी भीतर वेष्टण घेतली आनी तेन्ना फुलले फुलांचे झेल्यावरीच आसलें आपलें तोण्ड उमो दिवंचे खातीर बिहारीचे वोण्टा लागीच हाडून धरलें. बिहारी दोळे धाम्पून केवल कल्पना मात्र लोकान्तले त्या मूर्तीक आपले मनान्तसून दूरा घालूक चोयली पुण कशेंय ताजे हात अुच आयलेच ना. अपूर्ण ती उमो ताजे तोण्डा लागीच पावनु ताजें देह फुलले.

बिहारी त्या अन्धकारान्त एकलोच उकते माळियेर बैसूक पार नासलो. हेर खंचेय दीकार मन दीवचाक तो थडथडेवनु दीवो आसलो एक कूडान्त गेलो.

एक कोणाक टीपोयीचेर पाट्यान धाम्पून बान्धलें एक छायचित्र देकलें. बिहारी तें तान्तसून भायर काडून कूडान्त मदेंच आसले ते दीव्या लागीच बैसून तें पळीचाक लागलो.

तें महेन्द्र आनी आशा तांचे लग्नाक लागून काळें आसलें. ताजे मागशी महेन्द्रान आपले हातान 'महीनदा' आनी आशान 'आशा' अशें नांव बरयलें आसलें. छायचित्रारसून तांचे लग्नाची नवसाण गेली नासली. महेन्द्र कदेलार बैसलो. ताजे तोण्डार लग्नाचो एक नमुन्याचो नवो आनी सरस भावावेश आसा. लागीच राबली आशा. तिका मात्तार वोल घालूक दिलें नासलें. पुण तिजे तोण्डारसून नवे व्होकलेची ती लज्जा दूरा काडूक छायचित्र काळे त्या मनशाक

जालें नासलें. आज महेन्द्र आपले लागीच आसले ते आशाक रडोवनु सभार दूरा वचून राबला. पुण ह्या जडचित्राचेर महेन्द्राचे तोण्डारसून नवे प्रेमाची किरणां येतालीं तशें तें छायाचित्र कांय समझनासले ते मूढावरीच अदृष्टाचो परिहास करु ताजी स्थायी राकतालें. तें व्हण्टीन्त दवरुन विनोदिनीचो धिक्कार करु तिका मनान्तसून सभार दूरा उडवयात अशें आशेलो बिहारी. पुण विनोदिनीचे प्रेमान उमाळे आनी तरणेपणान कोमळ ते दोनूय हात ताजे दिवार धरुनूच उरलें. बिहारीन मनान्तच म्हळें : ' इन्ले शोभीत सुन्दर प्रेमाचे संसाराचो नाश हाळां ! ' पुण उमो मागचे त्या विनोदिनीचें दुख्ख भरुनू आसलें तें तोण्ड ताका निश्शब्द सांगतासलें : ' हांव तुजो मोग करता. पूराय जगान्त हांव तुकाच वरण करतां. '

पुण मेळें हे उतर कमलें ? भंग आयले एक संसाराचे काकुळत दिसावपी आर्तस्वराक उचीत कांय ही जाप ? पिशाची !

पिशाची ! बिहारीले त्या उत्रान्त पूराय गाळे मात की ताका लागून भौमानाचो स्वर तांय आसा ? बिहारी आपले समस्त जीवनान्त पूराय प्रेमाचे खातीर फटवलो एकलो निस्व. एक भोकार्यावरीच वाटेर भोवचे ये वेळार भापणान मागनासलेंच हरद्यान्तसून लेकनासलें ह्या प्रेमाचें भेट पूराय म्हणून दूरा उडोंचाक शकता ? हाजे समान कांय ताका मेळें आसा ? इतलेच दीस आपले पूराय जीवनाचो त्याग करुन केवल प्रेमभण्डाराकडेन भीक मागतासलो. प्रेमाचे ते अन्नपूर्णदेवीन भंगराचे ताटान्त भरुनू आज ताकाच म्हणून जेवण हाळें. आनी आपणाकूच फटवण घालचे तराचो पीसो कांय तो ?

छायाचित्र वोण्टीन्त दवरुन अशें एकेकी आलोचना ताणे करताना लागीच एक शब्द आयकलो. भीभीडशेवनु तो उठायलो आनी पळयलें कि महेन्द्र आयला. थडथडेवनु उठायताना छायाचित्र ताजे वोण्टीन्तसून खालाक पळें. बिहारीक तें कळेंच ना.

महेन्द्रान तोण्ड काळेंच अशें नीमगूक : ' विनोदिनी खंय ? '

बिहारीन महेन्द्रालागीच सरुन ताजे हाताक धरलो आनी मागलें : ' महीन अन्ना, एकडे बैस. पूराय आलोचना करूं. '

महेन्द्र - ' माका बैसून आलोचना करूं वेळ कांय ना. मांग विनोदिनी खंय आसा ? '

बिहारी - ' तुमचे ये प्रश्नाक एक उत्रान्त जाप दिवचाक जायना. स्थीर मनात एक घडियेक बैस. '

महेन्द्र - ' कांय तूं माका उपदेश दिता ? उपदेश पूराय माका चेरडपण धरुनू मेळे आसात. '

बिहारी - ' ना उपदेश दिवचाक अधिकार माका ना. आनी हांव त्या विशीं शक्त तांय ना.'

महेन्द्र - ' गाळे दिता कांय ? हांव पापण्ड ! हांव नराधम ! विना हेर कांय तुका सांगूक आसा ? पुण माका अतां कळका इतलेंच कि विनोदिनी खंय आसा. हें तूं जाणता ?'

बिहारी - ' व्हय, जाणतां.'

महेन्द्र - ' माका तें सांगता, काय ?'

बिहारी - ' ना.'

महेन्द्र - ' सांगचें आसा. तुवें तिका फारनु हाळी. आनी लिपोवनु दवल्ली. ती माजी. तिका परत दी.'

एक घडियेक बिहारी हाललोच ना. उप्रान्त दृढ शब्दान सांगलें : ' ही तुमची न्हय. हांवें तिका फारनु हाळी न्हय. ती आपले मनानूच हांगा आयली.'

महेन्द्र गर्जलो : ' फट सांगता ' म्हणून ताणे लागीचे कूडाचे धाम्पले कवाडार मारलो. मारताच ताणे व्हड कण्ठान उलो दिलो : ' विनोद ! विनोद.'

कूडान्तसून रणें आयकत म्हळें : ' भय नाका विनोद. हांव महेन्द्र. हांव तुजी रक्षा करूक आयलां. कोणाकूय तुका बन्धनान्त दवरूक पार म्हणून हावे लेकलें ना.' म्हणून महेन्द्रान जोरान कवाडार धुमको दिलो आनी कवाड उकतें जालें. भीतर चडताना देकलें कि कूडांत अन्धकार. अव्यक्त रूपान हान्तणार कोण की भयान उड्याक पोटलून धरनु अव्यक्त शब्द करता. थडथडेवनु बिहारी कूडान्त आयलो आनी वसन्ताक हान्तणारसून काडून वोण्टीन्त बैसयलो आनी समझावचाक लागलो. : ' भीवचें ना वसन्त, भीवचें ना. कांय भीवचें ना.'

महेन्द्र वोगी भायर वचून घरांतले पुराय कूडांत भोवनु चोयलो. आनी परत आयलो. आतां वसन्त भयान रडतासलो. बिहारीन ताजे कूडांत दीवो जळयलो. आनी ताका हान्तणारसून व्हरनु हातान धपटावनु नीदयलो.

अक्षम आसलो महेन्द्र. ताणे नीमगीलें : ' विनोदिनीक खंय लिपयली ?'

बिहारी- ' महीन अन्ना, बोंब घालनाका. तुमी कारण कांय नासलेंच ह्या चेरडाक भीवयला. हाका असुख जायत हांव सांगतां- विनोदिनीचें खबर मेळनु तुमकां कांय प्रयोजन ना.'

महेन्द्रान म्हळें : एकलो साधू ! महात्मा ! धर्माचे आदर्शा खातीर भाषण दिवचें ना. माजे बायलेले छायाचित्र होण्टीन्त दवरनु रातीन्त खंचे देवतेचें ध्यान करता खंचो पुण्यमन्त्र जपता ? फटकिरो मनीश !

म्हणून महेन्द्रान छायाचित्र खालाक उडयलें. आनी ताजेर माडयलें. आनी ताजे काच पीटोपीटो केलें. आनी चित्र कुटकुटके करनु बिहारीचे आंगार उडयलें.'

ताजो यो पीसो नांच देकत वसन्त दूमरूप भयान रडूक लागलो. बिहारीचो कण्ठ रुदप्राय जालो. कवाडादीकान हात दाकोवुन ताणें म्हळें : ' भायर उमळ.' झोडावरीच महेन्द्र वोगी भायर वचून गेलो.

36

विनोदिनीन चळे त्या बायलाले गाडीर हेर कोणूय नामली. तिणे गाडीचें जनेल उकतें केलें. गाडी धावताना बीं घाले ते गादे आनी गांव एकाचे मागशीं एक जावनु तिजे मुकावयल्यान धावता पळयताना स्नेहान भरले त्या गांवान्तले जीवनाचो उगडाम तिजे मनान्त जागो जालो. रुकांचें सावळेंत आपणान रचले काल्पनीक घडान्त आपले इश्टाचे बुक वाचून थोडेकालाक राबत्यार नगरान्त राबत्यान जालो तो मनान्तलो धोभ, तान आनी दुकी-हांत तितल्यान्तसून मुक्त जावनु शान्ती मेळतली अशें तिका दिसलें. गोमा शक्तीन गाद्यान्त कर्पली सस्य मात उरलीं अस्तमेवचे सूर्याक पळयताना विनोदिनीक दिसलें कि आनी तिका हेर कांय नाका. ह्याच सुवर्णचे स्थीर आनी अनन्त शान्तीचे मदें पूराय विसरनु दोनूय दोळे धाम्पचेंच. पाळार पाळ मारनु विशुद्ध जीवनाचे ह्या सागरानासून आपले जीवनाची दोणी तीरार लावचें निश्चद सांजेवेळा काम्पनासले त्या वडारुकार बान्धचें ताजान कांय एक प्रयोजन ना. गाडी चलताना एकेक आम्ब्या रुकारसून आयले फुलांचे परमळान गांवान्त राबत्यार मेळची स्निग्ध शान्ती कितली हें तिका समजलें. मनान्तच तिणे म्हळें : ' भेस जालें. चांगच जालें. हांवें माकाच पूराय मेळनु हेर तितलेंच विसरनु नीदतां. गांवची चेली जावनु घराचें आनी गांवचें काम सन्तोषान करनु जीवन चलयतलीं.'

सन्तोषान शान्ती भोगची ही आशा घेवनु विनोदिनी आपले खोमटान्त पावली. पुण हा ! शान्ती खंय ? शून्य आनी दरिद्र आसलें चारूय दीकान पळोंचाक कोणूय नामल्यान पूराय जीरनु कोयरा-वारो भरनु पळें. सभार दीसांक धाम्पून घाले खातीर तान्त श्वास खेळोवंचाक तांय तिका कण्ट भोगले. घरान्त कांय पुण आसलें तें वाळतेन आनी उन्धान खावनु आनी धुळीन्त बुडून नाश पावतालें. सांजेचें विनोदिनी घरांत चडताना घर अन्धकारान्त बुडून निरानन्द उरलें. कशें म्हणूक जायना, तिणे एक दीवो लायलो कि तिका धुवरचे त्या दीव्या उजवाडान्त घराची दीन अवस्था मुस्पष्ट भोगली. फुडे तिजे मनाक पीडा दिनासलें पूराय आतां तिका असह्य भोगलें. तिजें समस्त विद्रोही अन्तःकरण अशेंच म्हणूक लागलें : ' हांगा एकी घडी तांय काडूक जायना.' आपले दोन बुक आनी मासिक पत्रां धुळीन्त बुडून तिणे देकलीं. पुण तांकां हात लावचाक

तांय तिका दिसलेंच ना. भायर वारें खेळनासले आम्ह्या रुकाचे मदें बिरमतीचो आनी जळाराचो गरजु मान ते अन्धकारान्त आयकूक येतालो.

विनोदिनीचे बामणाची दायजी एकली म्हान्तरी थंय राबतालीं. ती धुवेक पळोंचे खातीर दूरा दीकावयले आपले जावयांले घरकडे गेली आसली. विनोदिनी दोळे काडनासलेंच तिका पळयतल्याचें ते लागींचे घरकडे गेली. थंयचीं तिका देकताना भीभीडशेवन् उठायली. आनी म्हळें : 'पळे गो, विनोदिनी कितली की गोरीच-धोरीच जाली. मायबिणीवरीच गो तिजी रीत आनी तिजो वेष.' म्हणून तीं विचित्र दृष्टीन विनोदिनीक पळयत एकमेकाचे कानान्त 'कुसुकुसु' करूंक लागलीं कि तांणी निजे खातीर कांय आयकलें तें सत्य अशेंच मनांत स्थीर केलें.

विनोदिनी आपले गांवान्तसून सर्वतोभद्र सभार दूरा वचून पळी असो अनुभव क्रमान तिका जालो. आपले घरांतसूनच आपण भायर ! खंय तिका स्वस्थ उरूंक स्थाय ना. गांवान्तले म्हन्तार्या तापाल-पेड्याक ती चेरडुपण धरनु वळखताली. हेर दीमा न्हावचाक तळयेन्त देवताना चीटांचें बेग धरनु वाटे-वयल्यान वचे तापाल-पेड्याक देकत विनोदिनीक आपणाक धरूंक जालेंच ना. पूसूचो आंगसो तांय खालाक उडोवनु तिणे वोगी ताका अुलो दिलो : 'पांचूदादा, माका कांय चीट आसा ?'

म्हान्तार्यान म्हळें ; 'ना.'

विनोदिनीन दुसरूय नीमगीलें. : 'आसतलें. एक पळयतां.' म्हणून ताजे हातान्तलीं पांच स चीटां काडून अशें तशें घुमडायलीं पुण तान्त तिजे नांवाचें चीट कांय नासलें. मन बावतु परत तळयेन्त गेली. आनी तिजी एकली संगती विशेष्ट दृष्टीन पळयत म्हणूक लागली : 'व्हय गो, विन्दी चीटाखातीर इतलेंच तटतटेता कितें ?'

हेर एकली समर्थी सांगूक लागली : 'व्हय, व्हय. तापालार चीट मेळपा-खातीर भाग्य कोणाक आसा ? आमचे पती, देर, भाव अशें परदेशाक काम करचे सभार आसात पुण तापाल-पेडो आमचेर दया करना.'

अशें एकेक परिहाम व्यक्त रूपान करनु आनी तीक्ष्ण दृष्टीन तिका पळोन तीं राबलीं. विनोदिनी बिहारीलागी मागली कांय दीस दीस ना जाल्यारूय साप्ताहाक दोन पाटी पुण चीट धाडचें. चड कांय ताका दोन उत्रां पुण बरवचें. आजच बिहारीचें चीट पावनलें म्हणूक जायना पुण मनान्तलें दुख्ख आनी आशा तडसूक जायनामल्यान विनादिनीन ताजे लागी नीमगीलें. कलिकाता सोडून येवनु सभार दीस भोगले अशेंच तिजे मनांत दिसलें. महेन्द्राचे नांवांक लागून विनोदिनी खातीर गांवान्त एकेक घर घरनु विन्दा कितली की चलताली. शत्रु- मित्र भेद नासलेंच ती चलताली. तेन्ना तिका शान्ती खंय मेळता ?

गांवान्तले पूराय लोकाचे दृष्टीन्तसून दूरा राबले कारणान लोकाक निजेर राग आयलो. पातक कांय केलेलेक देऊताना जिद्दु दवरनु आनी पीढा दिवनु सुख घेवपाक मेळनासल्यान तांकां तडसलेंच ना.

त्या क्षुद्र गांवान्त आपणाक पूराय लोकांचें दृष्टीन्तसून लिपवप वृथा उरलें. आपले भेतले त्या हरद्याक काळकांत दवरनु शुश्रूषा करूक थंय कशें जायत ? चारूय दीकारसून पूराय लोकांची तीक्ष्ण दृष्टी येवन घायारीच पडताली. विनोदिनीचें मन बाटियेन्त धरनु घाले मासळे वरीच पिटपिटेलें पुण चारूय दीकान ताजाकूय व्हड दुख्ख तिका भोगलें. कशेंय दुकी तडसूक तांय तिका थंय स्थाय मेळो ना. दुसरे दीसाय चीट पांवचो वेळ चुकलो. आनी विनोदिनी घरान्त कवाड बन्ध करनु बरोंचाक बैसली :-

देरा, भय नाका, हांव तुमकां प्रेमान चीट बरवचे खातीर न्हय बैसल्यां. तुमी माजे न्यायपती. हांव तुमकां प्रणाम करतां. तरी हावे कांय पाप केलें, तुमी माका ताजे खातीर दण्ड दीवचें. तुमी दिलें तें दण्ड हांव मात्यार घेतां. माजें दुख्ख हेंच कि तुमी दिलें तें दण्ड कितलें की कठीण हें तुमी देकलेंच ना. तरी देकलें, तरी समझलें तुमचे मनांत माजेर दया दिसतली आसली. तुमचो उगडास करनु ममान्त तुमचे दोनूय पाय मात्यार धरनु हांव पूराय दुख्ख तडसोतां. पुण प्रभू जेलान्त घाले तें बान्दीवानाक काय आहार तांय ना ? एकेक विधानाचो नाका, प्राण राकूक पुण आहार नाका ? तुमचे दोन उत्रांचें चीट भायर घालो माजो आहार. तो भळनासल्यार माका भायर घाली मात म्हणूक जायना. माजो प्राणूच वता. माजी हाजाकूय कठीण परीक्षा कांय करणाकात, न्यायपती. पापींठी माजे मनांतले अहंकाराक लेक कांय नामलें कोणाचेय कडेन कांय एक सहाया खातीर मागची गती माजी जातली हें हांवें सपनांत तांय लेकलेंच नासलें. तुमीच आतां जिखले प्रभु. हांव मुकार झगड्याक ना. पुण माजेर दया करका. हावे मागलें तें माका दीवंका. ह्या रानान्त राबचे माका दीस मुकार व्हरूक कांय दीवंका आनी माका तुमचे शासनेरसून कांय खंय दूरा वचें नामतलें. विना हेर कांय दुख्ख माका समझना हेर कांय मनान्त आमा. तें सांगनासल्यान माजें हरदें तटतटेता. पुण तें कांय हावे तुमकां दिलो सपूत राकूक हावे हांगा सांगचें न्हय.

तुमची

विनोद व्होनी

विनोदिनीन चीट तपालान्त धाडलें. सेजारी लोक छी छी करूक लागलो कि घरा कवाड धांपून चीट बरवप आनी चीट मेळचे खातीर तगल पेड्याक घचून पीढा दीवप- कलिकाताक दोन दीस तांय राबल्यार लज्जा आनी धर्म सोडून अशें कांय कोण परतून वतात ?

हेर दीसाय चीट पावलेंच ना. पूराय दीस विनोदिनी हालनासलें बैसली. तिजें तोण्ड कठीण जालें. भायर-भीतर चारूय दीकार तिका पीढा आनी अपमान मात मेळनु तिजें हरदें अन्धकारान्त वुडून निष्ठूर संहार शक्तीचे मूर्ती वरीच भायर येवंचाक आशेलें. तशें विनोदिनीन घराचें कवाड धाम्पलें.

तिजे लागीं बिहारीचें कांय तरी नासलें- छायात्रि ना, एक उत्राचे चीट तांय ना, कांय ना. ती शून्य अवस्था कारणान कांय एक लांचना पुण मेळपाक तिजें हरदें विडविडेलें. बिहारीचें कांय एक चिन्ह सोधून काडूक आपले हरद्वार धरतु सुके आपले दोळ्यांतसून दुकां हाडचे खातीर तिणे वृथा यत्न केलें. दुकान्त आपले पूराय काठिन्य गळावनु जळचे तो मनान्तलो द्रोहाग्नी वाडवोवंचे खातीर आनी बिहारीचे कठीण त्या आदेशाक हरद्यान्तले अती कोमळ प्रेमाचे त्या सिंहासनार बैसोवंचाक तिजे मनात भारी आशा भोगली. पुण पावस नासले ते कालाचे दोनपारां वेळाचें आकाश कशें उरता तशेंच तिजें हरदें जळूक लागलें. दिगन्तराक खंयसून एक थेंबो उदक तांय देकूक आयलेंच ना.

विनोदिनीन आयकलें आसा कि एकाग्रमनान ध्यान केल्यार उप्रान्त कोणाक अुलो दितात ताणे येनासलें वचें न्हय. तिणे हात जोडून दोळे धाम्पून त्या बिहारीक अुलो दिलो : 'माजें जीवन शून्य, माजें हरदें शून्य, माजे चारूय दीकान शून्य. ह्या शून्यावस्थे मदें एक वेळा तुवें एक घडियेक येवका. तुवें खण्डीत येवका आसा. हांवें तुका सोडचेंच ना.'

अशें एकाग्रमनान म्हण्टाना विनोदिनीक आपलें यथार्थ बळ मेळें. मनान्त दिसलें कि ह्या प्रेमाचें बळ हें ध्यानाचें बळ वृथा जावचें न्हय. उगडास मात केल्यारूय, दुराशा मनान्त येवनु हरद्यान्तलें रक्त सीम्पल्यार हरदें केवल बल नासलें जाता. पुण अशें एक मनान्त ध्यान केल्यार पूराय प्राणशक्तीन कामना केल्यार तें आपले साहायाक येता. मनांतली ही प्रबल इच्छा जगान्तले हेर समस्त सोडून आशा दवल्लें तें पदार्थ मांत आकर्षीत जावनु घडीघडीयेन क्रमान मावकशायेन आपले लागींच हाडतली.

बिहारीचे ध्यानान सांजे तें दीवनासलेंच घर पूर्ण जालें आनी समाज संसार - गांव - पूराय विश्व तांय प्रळयांत बुडून गेलें. आनी विनोदिनीन छट जावनु कवाडार कोणे की मारचो शब्द आयकलो. खालाकसून होगी उठावनु राबली आनी दुबाव नासलें विश्वासान कवाड उकतें करतु म्हळें : 'माजो प्रभू आयलो.' तिजे मन दृढ उरलें कि ह्या मूर्तार जगाचे खंचेय द्वागन्त आसल्यारूय येनासलें रावचें न्हय.

महेन्द्रान म्हळें : 'आयलां विनोद.'

विनोदिनीन अती वैराग्यान आनी कठीण धिक्कारान ताका आम्बडून

म्हळें : ' वच. वच. वच हांगासून. खंयच उसळ ' महेन्द्राक हालूक तांय जालें ना.

' तुजी धाकली मांय- विन्दी- फाय आयल्यार-' अशें म्हणून येताली एकली प्रायघेतली सेजारीण विनोदिनीचे कवाडा लागीच पावली आनी ' ओ, आवये,' म्हणून गोमटो घुमडावनु होगी परतून गेली.

37

गांवान्त व्हड गोलमाल चल्लें. गांवान्तले म्हान्तार्यानी चण्डीमण्टपान्त बैसून म्हळें : ' हें एककालाक सहन करचें न्हय. कलिकाताक चल्ली- तें वचो. महेन्द्राक चीटार अंच चीट धाडून हांगा हाळो. लज्जा कांय नामलें तिणे केलें ते माहसकर्म कशें आमी देकलेंच ना म्हणून दोळे धांपप ? बाटून गेल्ले हीका गांवान्त दवरचेंच कशें ?'

विनोदिनीक आज आशा दिसली कि बिहारीक धाडले चीटाची जाप आज पावतली हें खण्डीत. पुण ती पावलीच ना. आतां तिजे मनान्त दिसूक लागलें : ' माजेर बिहारीक कसो अधिकार ? हांवे ताजीं उत्रां आयकूक वचें कित्याक ? ताणे सांगचें पुराय हांव मात्यार धरतां ह्यो मोपूत कित्याक ताका दिलो. ताजे मोगाळ आशाक राकूक मात तो माजो सम्पर्क दवरता. माका मेळूक कांय ना आनी दिवूक तांय कांय ना. आसूं दोन उत्राचे चीट तांय ना. कांय हांव तितलीच तुच्छ, तितलीच हलका एक सामान ?'

आनी विनोदिनीचें वक्ष पुराय जाल्ल भरूक लागलें. आनी तिणे म्हळें : ' हेर कोणालेय खातीर हें दुख हांव सहन करतां, ते आशाले खातीर मात करचें न्हय. ही दीनता, हो वनवास ह्या जीवनांत सर्वय प्रकाराची असन्तुष्टी- पुराय हांवे भोगूक कारण ती आशा ! इतलीच व्हडी फटवण हांवे कित्याक मात्यार घेवंचें ? माकाच पुराय नाश करचें तें व्रत हांवे कित्याक सम्पूर्ण केलेंच ना ? बुद्धि नासली हांव, बुद्धिनासलीच ! कित्याक हांवे बिहारीचो मोग केलो ?

विनोदिनी अशें रुकाचे वरीच कूडान्त मदें जडीच उरली. आतां तिजी धाकली मांय जांवयाचे घरकडेसून परत आयली. आनी तिजे लागी नीमगीलें : ' मूघेवी, हें पुराय आयकलें कितें, गो ?'

विनोदिनी- ' आयकलें पुराय सत्य.'

धाकली मांय- ' हो अपमान घेवनु गांवान्त येवंचे आवश्य कितें गो तुवें ? हांगाच कित्याक गो आयली ?'

कोपाचे आवेगान विनोदिनी चुपचाप बैसली. धाकले मांयेन म्हळें : चेरडा;

तुवें हांगा रावचें न्हय. हांव सांगतां तुका. माजे अदृष्टान माजीं पूराय जनां मरनु गेलीं. ताजें दुख्ख पूराय हांवें सहन न्हय केलें. पुण ही उसळावसळी हांवें सहन करची न्हय. छी छी. माका मातें नीट धरनु गांवान्त भोंवका. तूं खंयीच उसळ गो.'

विनोदिनी—हांव आताञ्च वतां.

त्यावेळार महेन्द्र न्हायनासलें, आहार कांय खायनासलें केस हूया जावनु छट करनु येवनु पावलो. पूराय रातींत नीद नासल्यान ताजे दोळे ताम्बडे उरले आनी तोण्ड बावनु आसलें. भायरचे अन्धकार पूर्तोंच गेलो नासलो. त्यावेळार विनोदिनीक घेवनु वचे संकल्पान तो दुसऱ्य आयलो. पुण गेले दिसा विनोदिनीन ताका आम्बडन उसळायले खातीर ताजे मनान्त एकेक प्रकाराचो संशय दिसूक लागलो. क्रमान वेळ उदेलो. रेलगाडीचो वेळ लागी लागी पावलो. आनी स्टेशनान्तले यात्रीसाल्लेन्तसून मनान्तले वायट विचार पूराय दूरा करनु गाडीर महेन्द्र विनोदिनीचे कवाडा मुकार आयलासलो. लज्जा सोडून कठीण साहस कांय बलान करची एक नमुन्याची स्पर्धा आनी पीश्या वरीच आनन्द महेन्द्राक भोगतालो. आपण क्षीणीत न्हय अशेंच ताका दिसलें. कौतुकपूर्ण दृष्टीने आपणाक पळोंचीं तीं गांवान्तली जनां पूराय ताजे पीश्याचे दृष्टेन्त धुळीन केलीं आनी जीव नासलीं मूर्तींच आसलीं. खंचीय एक दृष्टी तांय घालनासलेंच महेन्द्रान दुसऱ्य विनोदिनीक सांगलें : 'विनोद, लोकांचे निन्देमुकार तुका एकलीच सोडूक मात कठीण मनाचो न्हय हांव. तुका व्हरूक आयलां. आतां तुवें माजे लागो येवका. मुकार तुजी इच्छा तरी माका सोडची जाल्यार तशें करचें. तान्त हांव कांय तुका अडचण आमचो न्हय. तुजेर हात दवरनु हांव सपूत दितां कि तुजी केन्ना कशी इच्छा तीच जावची. तुजी दया माजेर उरची विना हेर कांय माका इच्छा ना. नामल्यार तुजे वाटेरसून हांव दूरा वतासलो. हांवें संसारान्त विश्वासाक भंग हाडचें काम मभार केलें. पुण आज माजेर विश्वास दवरका. आमी आता राबतात एक प्रयत्नाचे मुकार एकमेकाक फटवण घालचो न्हय हो वेळ.'

विनोदिनीन अती सहज आनी स्थीर मनान जाप दिली : 'माकाय लागीच घेवनु वचें. कांय तुमी गाडी हाळी ?'

महेन्द्र - 'आसा.'

विनोदिनीचे धाकले मांयेन घरान्तसून भायर येवनु सांगलें : 'महेन्द्र, तुका माजी वळख ना. पुण तूं माका परकिष्ट न्हय. तुजी आवय राजलक्ष्मी आमचे ह्या गांवची चेली. आनी ती माका 'मांयी' अशेंच अुलो दिताली. आतां हें तुका साजूचें कर्म ? घरकडे तुजी बायल आसा, आवय आसा आनी तुवें अशें कर्म करनु पीसो जावनु भोवचें कित्याक ? मानेस्त समाजान्त तुका आनी कशें तोण्ड दाकोवनु भोंवचाक जायत ?

पीसो लोकान्तसून हें आयकत तो खालाक पळो. ताका आवय आसा, बायल आसा, मानेस्त समाजान्त एक स्थाय मेळता. हें नवी एक काणी-अशेंच ताका दिसलें. अज्ञात आनी दूरचे ह्या गांवांत कांय एक परिचय नासले ह्या घरा मुकार-सून अशीं उत्रां आयकूचे खातीर ताणे एक सपनान्त तांय लेकलेंच नासले. दिसाचें गांवांचे मद्देचान चलून, ह्या एकले मानेस्त घरकडेचे शोभीत सुन्दर राण्डेक घरान्तसून भायर वाटेवयल्यान व्हरचे महेन्द्राक आपले जीवनान्त रचितलो एक आश्चर्याचो अध्याय-आतां ताजी आवय आसा, बायल आसा, आनी मानेस्त समाज आसा.

महेन्द्राक कांय जाप दीवंचाक ना अशें देकताना म्हान्तारेन म्हळें : 'तरी वता, आतांच वच माजे घरामुकार राबचें न्हय. आनी एकीघडी तांय राबचें न्हय.'

म्हणून ती घरान्त गेली. आनी भीतरचान कवाड बन्ध केलें. न्हायनासलें खायनासलें काळे वस्त्रान विनोदिनी हातान्त कांय नासलें गाडीचेर चळी. महेन्द्र गाडीर चडूक गेलो. विनोदिनीन सांगलें : 'ना. स्टेशन दूरा कांय न्हय. तुमी पायान चलून येयात.'

महेन्द्रान म्हळें : 'तशें आयल्यार गांवान्तले लोक पूराय माका देकतले न्हय ?'

विनोदिनी - 'आतांय तुमची लज्जा कांय बाकी उरली ? म्हणून तिणे गाडीचें कवाड बन्ध केलें, आनी गाडीकाराक सांगलें : 'स्टेशनान्त चलो.'

गाडीकारान नीमगीलें : 'खोत येना कांय?'

महेन्द्र एक अशें तशें पळोन रावलो पुण गाडीर चडूक तांय मुकार सरलोच ना. गांवान्तली वाट सोडून गद्यान्तल्यान मातें बावगोवनु तो स्टेशनान्त चल्लो.

त्या वेळ भीतर गांवान्तले बायलानी न्हाण-जेवण करनु जालें आसलें. प्राय घेतली धोडी बायलो मात हें कांय वेळार कालार करनासलें पुसूचो आंगसो आनी तेल घेवनु आम्ब्या फुलांचो परमळ आनी सावळो भरले ते तळयान्त वताल्यो.

38

महेन्द्र उद्देश्य कांय नासलेंच खंयकी गेलो. त्या कारणान राजलक्ष्मोक अखान्तान आहार आनी नीद ना जाली. साधूचरण ताका सोधून आसचे आनी नासचे त्या पूराय स्थायांर भोवलो. आनी महेन्द्र विनोदिनीक घेवनु परत कलिकाताक आयलो. तिका पटलडांगार भाड्याक घेतल्ले एक घरान्त राबोवनु रातीच महेन्द्र आपले घरकडे पावलो.

आवयचे कूडान्त महेन्द्र पावलो आनी देकलें कि थंय केरोसिनाचो लान्टन जळोवनु दवल्लें आसलें. पुण थंय काळूक. राजलक्ष्मी एक रोगीचे वरीच हान्तणार

पळी. आनी तिजें आशा पायांकडे बैसून हळूच पाय परसून दिताली. सूनैक मांयचे पायांकडे बैसूचो अधिकार मेळचे खातीर इतलोच काळ भोगलो.

महेन्द्रान येताना आशा भीभीडशेवन उठायली आनी कूडान्तसून भायर गेली : महेन्द्रान पूराय बल दिवन पुण सभार यत्न करुन म्हळें : 'आवये, हांगा माका शिखूकच जायना. हांवें कालेजालागीच एक घर भाड्यान घेतलें थंय राबतां.

राजलक्ष्मीन हांतणालागीच बोट दाकोवन महेन्द्राक सांगलें : 'महीन, हांगा बैस.'

महेन्द्र संकोचान हान्तणार बैसलो. राजलक्ष्मीन सांगलें : 'महीन, तुका खंय राबका जाल्यार थंय राब, पुण सूनैक तुवें कष्ट दिवचें न्हय.'

महेन्द्र चुपचाप बैसलो. राजलक्ष्मीन सांगलें : 'माजे कपाल कि माका माजे ह्या लक्ष्मीसमान हें सूनैचे गुणाधिकार समझलेच नात.' म्हणता म्हणता तिजे गळ्यांत उतर सीरकलें. 'पुण तुवें तिका इतलेच दीस वळखल्यारूय तिजो मोग केल्यारूय आतां तुवेंच तिका व्हड दुख्खान्त घाली तिणे कितें केले कारणान ?' राजलक्ष्मीक तडसूक जालेंच ना आनी ती रडूक लागली.

महेन्द्राक कशेंय थंयसून उठावन गेल्यार पुरो जालें. पुण छट करुन उठावचाक तो पार नासलो. आवयचे हान्तणाचे लागीच ते काळकान्त हालनासलेंच बैसलो.

सभार घडी उप्रान्त राजलक्ष्मीन सांगलें. 'आज रातीनत पुण तूं हांगा आसतलो ?'

महेन्द्र - 'ना.'

राजलक्ष्मीन ताका नीमगीलें : 'केन्ना वता ?'

महेन्द्र - 'आतांकच !'

राजलक्ष्मीन सभार कष्ट भोगून उठावन बैसून म्हळें : 'आतांच ! सूनैलागी दोन गोड उवां तांय उलयनासलेंच. तिका एक देकनासलेंच वता ?'

महेन्द्र उतर कांय दिनासलेंच बैसलो. राजलक्ष्मीन सांगलें : 'इतलेच दीस तिणे काळे कशें हे तुका कळें ? लज्जा नासले तुजे कठोर मन देकत माजें हरवें फुटून गेलें.' म्हणून राजलक्ष्मी कातरनु उडयले रूका खान्ध्यावरीच पडून गेली.

महेन्द्र आवयचें हान्तलून सोडून भायर गेलो. हळूच पाय दवरुन शब्द कांय करतासलेंच तो निसेणीरसून माळियेर आपणान नीदचे कूडान्त चल्लो. आशाक देकची ताका इच्छा नासली.

अुंच पाबंताना महेन्द्रान देकलें कि आपणान नीदचे कूडाचे मुकावयले सोप्यार आशा पळ्ळया. तिणे महेन्द्राले पायांचो शब्द आयकलो नासलो. छट जावन

ताका मुकार देकताना थडथडेवन वोल मातयार घालें आनी उठावनु ती बैसली. तरी तेन्ना महेन्द्रान एक ' चुनी ' अशें तिका अुलो दिलो ती ताजे पूराय अपराध आपले मातयार घेवनु क्षमा मागचे अपराधिनी वरीच महेन्द्राचे दोनूय पाय धरनु आपले जीवनांतलें रणगें तितलेंच रडून सारताली. पुण महेन्द्र ते मोगाळ नांबान अुलो दिवपाक शकत नासलो. ताणे मनान्त लेकल्यारूय ताका आशा भोगल्यारूय दुकी पावल्यारूय आज आशाचे लागी आपणान दाकोची स्नेह फटवणेचो हें ताका विसरूक जालेंच ना. विनोदिनीक सोडचें वाटेरसून मागशी वचें आपणान तिका तोण्डान मात आश्वास केल्यार कितें जाता ?

आशा संकोचान मेल्या वरीच बैसली. उठावनु रावूक, ना वचाक कांय एक करूक लज्जेन तिका जालेंच ना. महेन्द्र कांय उलयनासलेंच सावकशायेन अशें तशें उकते माळियेर चालीयो घालूक लागलो. कृष्ण पक्षान्तले आकाशार चान्दणें अुदलें नासलें. उकते माळियेर एक कडेन मरगीन्त वाडयले रजनीगन्धीचे दोन खान्ध्या फुलां फुललीं आमलीं. अुंच अन्धकारान्त वुडून आसले त्या आकाशार नखेत्रां-सप्तरषी आनी मागशीरें अनेक सांजेवेळा तांचे प्रेमनाटकाक निश्शब्द साक्षी आसलीं तीं, आजताय तांकां हालनासलेंच पळयतालीं. महेन्द्राक दिसलें कि गेले थोडे दिमांची विप्लवाची काणी आकाशार भरले त्या अन्धकारांत लिपोवंचें. आनी फुडेवरीच उकते माळियेर मान्दरी पातळावनु आशाचे म्हार्यान्त आपले ते फुडेचे स्थायार मनान्त प्रयास कांय दिसनासलेंच पडूक जाल्यार ! कांय प्रश्न नासलें उतर नामलें. तेच विश्वासान, तेच प्रेमान, तेच सहज आनन्दान उरलीं तरी जाल्यार ! पुण हाय ! ह्या जगान्तले संसारान्त तो स्थाय परत मेळपाक वाट कांय ना. ह्या सोप्यार आशाले म्हार्यान्त मान्दरेचो एक भाग महेन्द्राक एक लेकानूय मेळचो न्हय. इतलेच दीस विनोदिनी ताजे अधीनान्त उरली. मोग करपाचें पीश्या वरीच सुख भोगलें. पुण ताजे अविच्छेद्य बन्धन तांय नासलें.

जेन्ना महेन्द्रान विनोदिनीक समाजान्तसून आपले हातांनी दूरा केली, तेन्ना ते विनोदिनीक खंय पुण सोडून दिवचाक जायनासलें. खंय पुण तिका राबोवचो तिजो तो एक भार महेन्द्राचेर आयलो. आशा आसल्यारूय नासल्यारूय विनोदिनीचो पूराय भार ताणे व्हावंका जालो. हें मनान्त धरनु महेन्द्राचें हरदें भीतरचे भीतर पीडा भोगूक लागलें. ह्या सोप्यार तांणी भोगली ती शान्ती, बाधा कांय पुण नासलें, रातीन रात खेळी ती दाम्पत्यलीला छट जावनु महेन्द्राचे मनान्त येवनु सुख आनी सन्तोष वाडलो. पुण आपणाक एक कालाक सहज आनि सुलभ आसले ते सावकशायेन आज कांय अधिकार नासलें ती केवल दुराशेची सामग्री मात जाली ! आपणान मातयार काळो तो भार आनी आपणाले जीवनांत एक कालाकूय एक वेळाय खालाक दवरूक जावचो न्हय अशें महेन्द्राक भोगले.

दीर्घ श्वास सोडून महेन्द्र एक आशाले दीकान चौयथो. हालनासलें रणें हरद्यान्त भरनु आशा थंय बैसून आसली. रातीचे अन्धकारान्त तिजी लज्जा आनी हुकी आवयचें कोर्लान म्हळे वरीच लिपून आसली.

महेन्द्र चालीयो राबोवन कांय अलोवचाक छट करनु आशा लागी येवन राबलो. पुराय देहान्तलें रक्त आपले कानान्त येवन शब्द करूंक लागलें अशें दिसून तिणे दोळे धाम्पले. महेन्द्रान उलवंचाक काळें तें उतर भायर आयलें ना. ताका उलवंचाक कांय नामलें. पुण कांय उलयनासले परत वचाक ताका जायनासलें. म्हळें : 'चावियांचो झल्लो खंय ?'

चावियेंचो झल्लो हान्तणार उश्याचे पोन्दाक आमलो. आशा उठावन कूडान्त गेली. महेन्द्र तिजे मागशीं चल्लो. उश्या पोन्दाकसून चावी भायर काडून आशान उश्यार दवल्लो. महेन्द्रान चावियांचो झल्लो काडून आपले वस्त्रांची आलमारी एकेकी चावीयेन उकती करूंक चौयलो. आशाक तडसूक जालें ना. ल्हवूच तिणे सांगलें. 'त्या आलमारीची चावी माजे लागी ना.'

कोणा लाशी आसा हें तिजे तोण्डारसून भायर आयलें ना. पुण महेन्द्राक तें समझलेंच ना. महेन्द्राचे मुकार आनीकूय राबत्यार आपणाक रणें तडसून जायत की अशें भयान आशा होगी कूडान्तसून भायर गेली.

काळकान्त उकते माळियेर दूरचे एक पागाराक तेंकून तोण्ड धाम्पून राबली ती. रणें तडसून चौयली. पुण जायना. आनी तिजे दोळ्यान्तसून दुखां व्हावन राबली. पुण चड कांय रडून राबूक वेळ नामलो. छट जावन मनान्त दिसलें कि महेन्द्राक आहारा वेळ जालो. होगी आशा खालाक गेली. आशाक तेन्ना राजलक्ष्मीन नीमगीलें : 'महीन खंय, आवसू'

आशा : 'तूं अंचार आसात.'

'राजलक्ष्मी - 'तूं खालाक आयली कित्याक ?'

आशान तोण्ड बावगोवन म्हळें : 'तांकां आहार.'

राजलक्ष्मी - 'आहार हांव करतां. तूं वचून न्हावन वस्त्र परतून यो. तुर्जा ती नवी धाक्का साडी होगी न्हेसून माजे लागी यो. हांव तुजे केस बान्धून दितां.'

अशें सज्जून वचे खातीर तिका आतां लज्जा भोगली पुण मांयचे उतर सोडूक तिका जायनासलें. मरणाचेर आशेन कशें भीष्मान हालनासलें शरवर्ष सहन केलें तशेंच आशानूम राजलक्ष्मीन केलें तें साजसाजवप धारण केलें.

तशें आशा अती सावकशायेन पायांचो शब्द तांय करनासलें निसेणीर चळ्ळी आनी अंचार पावली. मातें दिवन चौयली महेन्द्र सोप्यार नासलो. कवाडा लागी वचून चौयली. महेन्द्र कूडान्त ना. ताजो आहार हात तांय लायनासलेंच थंय पळ्ळा.

चावी नामल्यान महेन्द्र वस्त्रां आलमारी जोरान उकतीं करनु आपणाक जाय तितलीच वस्त्रां आनी डाक्टरपणाचे बुक घेवनु गेलो आसलो.

हेर दिसा एकादशी. राजलक्ष्मी सुख नासल्यान हान्तणार पळी. भायर पावमा मोड जड जड जातालें. आशा व्हळून कूडान्त आयली आनी सावकशायेन राजलक्ष्मीचे पायांकडेन बैसली. आनी पाय परसून अशें सांगलें : 'आवये तुमकां दुध आनी केळीं हाळचान्त. उठावनु खायात.'

मायेष्टी सूनेन अभ्यास नासलेंच अशी सेवा केले मात्रान राजलक्ष्मीचे सुके दोळे तांय ओले जाले. तिणे उठावनु बैसून आशाक लागींच व्होण्टीन्त काळी. रण्यान ओले जाले तिजे पोत्यार उमो दिली आनी नीमगीलें : 'महीन कितें करता, आवसू ?'

व्हडी लज्जा भोगली आशाक. तिणे व्हवूच सांगलें : 'ते चलून गेले.'

राजलक्ष्मी - 'केन्ना गेलो. माका समझलेंच ना.'

मातें बावगोवनु आशान सांगलें : 'ते काल रातीच गेले.'

आयकतच राजलक्ष्मीचें मन मोवाळ ना जालें. सूनेचेर तिका दिसताले प्रीतीचो अंग कांय तेन्ना नासलो. हें समझत आशा मातें बावगोवनु सावकशायेन भायर गेली.

39

पयले रातीन्त विनोदिनीक पटलडांकावयले एक घरकडे राबोवनु महेन्द्र वस्त्रां आनी बुक काडूक आपले घरकडे गेलो त्या वेळार विनोदिनी कलिकाताचे विश्राम नामले त्या जनांचे कलहाचे मद्दें एकलीच बैसून आपली अवस्था आठय-ताली. ह्या भूंयचेर एक कालाकूय जाय तितलेंच विस्तृत स्थाय नासलो आपले आश्रयाक. पुण तेन्ना तिका एक कडेन दुकल्यार पेले कडेन घुमनु पडूक जायनासलें. आज तिका मेळो तो स्थाय अत्यन्त निर्भर आनी संकीर्ण उरलो. आपण खंचे दोणीर चडून बैसली ती हळनु वताना दावे ना अजे दीकान एक हालल्यार ! तेन्नाच उदकान्त वची देकून स्थीर मनान लगान घरचें आसा निसरूक ना दृष्टी हेर खंय व्हरूक जायना. ह्या अवस्थेर खंचे बायलेचें हरदें थडथडेनासलें राबूक पार उरतलें ? हेराचें मन पुराय आपले हातान्त धरनु कितली की खेळा जाय, कितलो की स्थाय जाय ह्या संकीर्ण अवस्थेर ताजो अधिकार खंय ? एकय वाटेन महेन्द्राक तोण्डाक तोण्ड पळोन तिका पुराय जीवन काडका आसा. भेद इतलोच उरलो कि ताका दोणीरसून तीरार देवंचाक जातालें तिका तें जायनासलें.

आपले माहायाक कोणूय नासली ती अवस्था विनोदिनीक सुस्पष्ट समझले

त्या वेळार ती मनाक बल दिवचाक लागली. कांय उपाय तिणे सोधपाचे आसले. हेच लेकान तिका मुकार चलूक जायनासलें.

विनोदिनीन आपलो मोग जेन्ना बिहारीक कळयलो तेन्नासून तिजे मनांत धैर्य ना जालें. बिहारीचे तोण्डाक दीनासलें परत काळी ती अुमो ह्या जगांत हेर कोणाकूय दिवपाक ती पार नासली. पूजेचीं अर्धीं देवतेकच कशें तशें विनोदिनी ती अुमो घेवनु भोवली विनोदिनीचे हरदें खंयचेय अवस्थेर पूराय हार मानून घेवचें नासलें. एक कालाकूय ती निराश जायनासली. दीस दीस तिजें मन आप्याप म्हण्टालें : ' माजी ही पूजा बिहारीन स्वीकार करका, खण्डीत.'

शमन नासले आपले प्रेमाक विनोदिनी आत्मरक्षेचो एक आलम्ब अशेंच लेकताली. बिहारी विना ताका हेर उपाय कांय नासलो. महेन्द्राची विनोदिनीक खूब वळख उरली. ताजे मात्यार पूराय भार दवलयार तो तें उडोवनु वतालो, ताका सोडून गेल्यार तो धरतालो. ताका धरनुच राबल्यार सोडोवनु तो धांवतालो :- पुण एक बायलेक निश्चिन्त विश्वस्त आनी निरापद, निर्भर आनी एकान्त एकलो जाय आसलो. त्या खातीर युक्त उरलो बिहारी. आज बिहारीक कशेंय सोडून चलूक जावचें न्हय.

गांव सोडून येताना आपले नांवार येवचीं पूरां चीटां नवे पत्यार धाडून दिवचे खातीर महेन्द्राक विनोदिनीन स्टेशना लागींचे तपाल काचेरीन्त वचून सांगूक सोळो आसलो. बिहारी तिजे एक चीटाक तांय जाप दिनासलेंच राबतालो. ही अवस्था कशेंय स्वीकार करूक जावचें नासलें तिजें मनाक. आनी तिणे म्हळें : ' हांव सात दीसांय जाप राकून बैसतां. उप्रान्त जाय तें पळोचें ' अशें म्हणून विनोदिनी काळकान्त जनेल उकतें करनु ग्यासा दीव्याचे उजवाडान्त विन्तेस्त मतान चोवनु बैसली, ते कलिकाता शहरान्त. हे सांजेवेळा बिहारी ह्या शहरान्त आसा. हांगासून कांय रास्तावयल्यान गेल्यार ताजे घरामुकार पार्श्वतली. उप्रान्त आंगणान्त उदकाचें थाप आनी निसेणी चडून गेल्यार नेमान साजोवनु दवळलें तें कूड आमलें. निस्तब्ध आनी प्रशान्त तान्त बिहारी एकलोच बैसलो आसतलो लागाच मुन्दर-शोभीत गोरे-थोर दीर्घ दोळ्यांचो सरळ मूर्ती तो ब्राह्मणकुमार एक बुकावयलीं चित्रां पळोवनु बैसलो आसतलो. एकेक जावनु अशें सभार चित्रां तिजे मनान्तल्यान धावलीं. आनी स्नेहानूय प्रेमानूय विनोदिनीचे आंग पूराय फुल्लेलें. तरी इच्छा उरली घडी भीतर थंय पांवयात. अशें-विश्वासान विनोदिनी मनांत आशा दवरनु खेळूक लागली. फुडें जाल्यार आपली आशा सम्पूर्ण करचे खातीर ती मुकार सरताली पुण आतां सभार कांय आलोचना करची आसा. आतां आपले मनांतले वासनेक अनुसरून आशा- पूर्ती केल्यार मात जायना उद्देश्य सिद्ध करका आसा. विनोदिनीन म्हळें : ' बिहारी बाब्र कसलें उतर दिता

हें पळोया. उप्रान्त खंयचे वाटेन वचें हें स्थीर करचें कांय.

समझनासलेंच बिहारीक विरक्त करचें, निका साहम भशें भोंगलें.

अशेंच आठोवन रातीचीं णव-धा वरां वाजलीं. तेन्ना महेन्द्र व्हळूच येवनु बसलो. सभार दीस नीद नासलें नेम-क्रम कांय नासलें पुण भारी उत्साहान तां काडतालो. आज आपलो उद्यम साध्य जालो. विनोदिनीक घरकडे हाळी. आनी ताका विश्राम करूक जायनासल्यान आज आपले संमारातले आचारांचेर आपले परिस्थितीचेर झूझूक जाय तें बळ ताका नासलें. मुकावयले आपले भाराकान्त जीवनाखातीर एकेकी चिन्ता ताजे ममान्तल्यान धावली. धाम्पून उरले कवाडा लागी वचून मारूक महेन्द्राक भारी लज्जा भोगली. ह्या भूंयचेवयलें पूराय पळयमासलें मुकार वचाक आपणाक धुमगूळतालें तें पीशें आज खंय ? वाटेवयल्यान वचे लोकान पळयताना ताका सर्वांग लज्जा भोगचें कित्याक ?

भीतरचो नवो चाकर नीदेचाक लागले खातीर कवाड काडून मैळूक वेळ सभार लागलो आनी ताणें राकून राबका आसलें. परिचय कांय नासलें ते नवे घरान्तले काळकान्त पावंताना महेन्द्राचें मन दामून गेलें. आवयेन मात्यार दवरनु कदेल-सोफा अशें मोलाधीक आपले घरान्तले पूराय सुखाची सामग्रीचे मद्दें वाडून आयले ताका नवे घरान्त तें कांय नासल्यान त्या मांजेवेळारूच प्रयाम भोगलो. सुखाची ही पूराय सामग्री महेन्द्रानूच हाडका आमली. घरान्त जाय तें पूराय हाडचो भारूय ताजेच मात्यार आसलो. महेन्द्रान एक वेळाय आपले ना हेरांचे सुखाची चिन्ता केलीच नासली. आजसून नवे घडायले ते घरान्त आसा कितें ना कितें हें पळोन ताणेच पूराय हाडपाचें आनी करपाचें आसलें. निसेणीर केरोसीनाचो दिवो धुवरनु मिटमिटेतालो. हेर चांग एक दीवो हाडचें. सोप्यारसून निसेणीर येवंची वाट नळियांतल्यान उदक व्हावनु थरथरताली- त्या खातीर मेस्त्रीक अुलो दिवनु हाडपाचें आनी बिलातीन्तल्या वरीच वेजान्तल्यान उदक वचाक जाय तें मरामत करचें आवश्यक उरलें. वाटेवयलें दोन कडान्त मोचेगार एकलो राबतालो. ताणे तीं दोनूय कूडां सोळीं नामली. त्या खातीर घरकारालागी लडाई घालकासल्ली. अशें कांय आपणान आज मेरेन केलें नासलें त्या भयान मनांत जाली ती श्रान्ती वाडन राबली.

महेन्द्र निसेणी लागी थोडे घडियांक राबलो. आपणाकूय आश्वास दिवचें आनी विनोदिनीचेर आपणाक आसल्या त्या भोगाक उठकरावचें अशें लेकलें. आनी आपणाक समझायलें कि इतलेच दीस समस्त भूर्येक विसरनु आपणान कोणाचेर आशा दवल्ली आज ती मेळी आनी आज दोगांचेय मद्दें कांय अडचण ना जालें. आज महेन्द्राक आनन्दाचो दीस. पुण तीच आज सर्वा पैकी व्हडी बाधा उरली, आज आपणूच महेन्द्राक बाधा.

वाटेरसून विनोदिनीन महेन्द्राक देकलो. ती आपले ध्यानांतसून उठायली. कूडान्त दिवो जळयलो. लेस होण्टीन्त दवरनु ती सीवचे वरीच ती बावगुवनु बैसली. हो लेस विनोदिनीन काळ्ळो फोडदो म्हणून. हान्त भीतर तिणे आश्रय देकलो.

महेन्द्रान कूडान्त येवनु म्हळें : ' विनोद, हांगा, तुका सभार कष्ट भोगतात, निश्चय.'

लेस सीवतानाच सांगलें तिणे : ' कांय ना.'

महेन्द्र- ' हांव देन-तीन दीस भीतर जाय तें सामान हाडतां. तितलेच दीस भीतर तुका कष्ट उरतलें मात.'

विनोदिनी- ' ना. कांय आसलेंच ना. तुमी हेर कांय सामान हाडचें ना. हांगा कितलें की आसा तेंच माका आवश्या भायर आसा.'

महेन्द्र- ' आवश्या भायले त्या सामानान्त भाग्य नासलो तो हांवूय आसा कांय ?'

विनोदिनी- ' इतलेंच व्हडपण मनान्त दवरचें न्हय. सानपण अुणेच उरचें, बरें आसतलें.'

हेर कोणूय नासले त्या कूडान्तले उजवाडान्त कामान्त बुडून मातें बावगोवनु धरले त्या विनोदिनीची सभार काळाक मनान्त घेवनु भोवली ती मूर्ती पळयताना घडी भीतर महेन्द्राचे मनान्त मोह वाडलो.

तरी घरकडे आसलो विनोदिनी ताजे पायीं पडताली. पुण हें आपलें घर न्हय आनी महेन्द्रान तशें कांय केलेंच ना. आज विनोदिनीक हेर कोणूय साहायाक नासलें. ती ताजे काकुळतीक आश्रय पावनु एकली आसले कारणान ताणे आपणाक घरनु राबयनासत्यार तें कठीण उरतलें. आपण भीजूड उरतलो.

विनोदिनीन नीमगीलें : ' हांगा तुमी बुक आनी वस्त्रां हाळी कित्याक ?'

महेन्द्र- ' माका जाय आसले खातीर अशेंच लेकून.'

विनोदिनी - ' कळें. पुण हांगा तें पूराय कित्याक ?'

महेन्द्र - भेश. आवश्याक जांय तें कांय हांगा नाका ? विनोद, बुक तूं वाटेर सोडून वीन्द हांवे कांय करचें न्हय पुण ताजे मद्दे माकाय वीन्दचें न्हय.

म्हणून हाका लागून महेन्द्र एक मुकार सरलो आनी वस्त्रांची मोट आनी बुकांचे पेटूळ विनोदिनीचे पायांचेर दवल्लीं.

विनोदिनीन गौरवान सीवणीरसून दोळे कणामलेंच सांगलें : ' देरा, हांगा तुमी रावचें न्हय.'

आपले आग्रहाक भंग आयले खातीर मन दुकून उतर कणान्त सिरकून महेन्द्रान म्हळें : ' कित्या, विनोद, कित्या तूं माका दूरा राबोवंचाक चोयता.

तुजे खातीर पूराय त्याग करनु हांव हांगा जायलां कित्याक ?'

विनोदिनी - 'माजे खातीर तुमी कांय त्याग करचें ना.'

महेन्द्र रळो : 'तें आतां तुजे हातान्त न्हय. पूराय संसार माजे चारूय दिकारसून खालाक पळों. तूं मात आसा विनोद-विनोद-विनोद.'

म्हणताना महेन्द्र खालाक पळो. कडकडेवनु विनोदिनीचे पाय जोरान धरनु तिजे मोवाळ पायांचेर उमो दीतच राबलो.

विनोदिनी पाय सोडोवनु उठावनु राबली. आनी सांगलें : 'महेन्द्र, तुमी दिलो सपूत मनान्त ना, कांय ?'

बळान आपणाकूच लिपोवनु म्हळें महेन्द्रान : 'मनान्त आसा. सपूत दिलो की तुजी कांय इच्छा तीच जाऊं हांवें केन्नाय ताका कशेंय अडचण उरचो न्हय तो सपूत हांव राकतां करचें कितें, सांग.'

विनोदिनी - 'तुमी आपले घरकडेच वचून राबचें.'

महेन्द्र - 'कांय हांव मात तुजो मोग मेळनासलो वस्त. विनोद ? तरी तशें तुवें माका अुलो दिवनु हाळो कित्याक ? माजे मोगाचो वस्त तरी न्हय ताका शिकार करपाचो प्रयोजन कांय आसलो ? सत्य सांग कांय हांवे आपले इच्छेन तुज्यान धरयलो की तुवें इच्छेन माका धरलो ? माका धरनु तुवें असो खेळ खेळचें हांवे सहन करचें कशें ? पुण हांव माजो सपूत राकतां. खंचे घरकडे हांवे माजो तो युक्त स्थाय पायान माडोवनु पीटो पीटां करनु उडयलो तेच घरकडे वचून हांव राबतां.'

विनोदिनी खालाकूच बसून दुसऱ्या सीवपाक लागली. महेन्द्रान एक घडियेक तिजे तोंडारूच दृष्टी स्थीर दवरनु बोब माल्ली. 'निष्ठूर, विनोद, तूं निष्ठूर. हें माजें कपाल कि हांवे तुजो मोग केलो.'

सीवले तें सम न्हय अशेंच लेकून विनोदनीन दिव्या लागींच सीट धरनु भोयत करनु दुसऱ्या तें सोळें. महेन्द्राचे मनान्त आग्रह भोगलो कि विनोदिनीचे ते पाषाणा हरदें मुष्टीन धरनु चिरडून पीटो करचें आनी उडोवचें. शब्द कांय करनासलें बसले तिजे निर्दय मनान कांय हालनासलेंच आपणाची उपेक्षा केले खातीर महेन्द्राचे मनान्त व्हड घाय जालो कि आपले हातांचे बळान तिका आपले वाटेर हाडपाची इच्छा ताजे मनाक दिसली. महेन्द्र कूडान्तसून भायर आयलो. पुण दुसऱ्या परत वचून म्हळें : हांव हांगा राबनासल्यार एकलीच तुजी रक्षा कोण करतलें ?'

विनोदिनी - 'त्या खातीर तुमी काय भीवचें ना. आम्कान खेमीक सोळां आसा माजे लागींच राबूक. ती आजीच पावंतली. आनी हांवें तिका हांगाचे कामाक दवल्ली. कवाड बन्ध करनु आमी दोगूय बायल मनीश हांगा सुवान राबू.'

मनान्त राग येवंचाक लागली. विनोदिनीवयलें महेन्द्राक आकर्शण बलवन्त जावनूच उरलें, घायामारको नासले ह्या मर्तीक आपले पूराय बळान हरदयार दामून धरनु पीटो करचे खातीर इच्छा ताजे मनांत भोगली. आपली इच्छा पूर्ण करूंक हात मुकार काळ्यार जावंचे ते कष्टांचो फाव मनान्त लेकून महेन्द्र थंयसून आपले घरकडे वचाक भायर सरनु गेलो.

वाटेवयल्यान भोंवताना महेन्द्रान सपूत दिलो की विनोदिनीन आपणाचेर दाकयली ती उपेक्षा परत तिजेरूच आपण दाकयतां. विनोदिनीक ह्या जगान्त महेन्द्र एकलो मात आश्रय म्हणून आसताना तिणे इतलेच दूड आनी स्पष्ट रूपान ताका 'छी' म्हळें, खंचे दादल्याक इतलो व्हड अपमान खंचे बायल मनीशेन केलो आसतलो? ना. महेन्द्राचें गवं पीटो पीटो जालें. पुण मोळें नासलें. पीढीत पुण तें उरलें. महेन्द्रान म्हळें : 'कांय हांव इतलोच मोल नासलो? माजेर इतलीच व्हडी स्पर्धा दवरूंक कशें तिजें मन तैयार उरलें? हांव विना तिजो आश्रय म्हणूंक कोण आसा?' अशें मनान्त आठयताना छट जावनु बिहारी ताजे मनांत पावलो. घडी भितर ताजे हरदयान्तलो रक्तप्रवाह पूराय राबलो. बिहारीचेर विनोदिनीन आपलो भार दवल्लो आसका खण्डीत. माका तिणे एक आयधूव मणूच मात लेकला. हांव तिका चडून वचाक एक मेट मान. तिणे पाय दवरचो आनी उप्रान्त पायान मारचो एक स्थाय ! हें साहसान ती माजेर इतलोचो बेपारवो करता. महेन्द्राक दुबाव भोगलो कि बिहारीक विनोदिनीन कांय चीट धाडलें आसका. आनी ताजे लागीसून कांय आश्वास तिका मेळनासका.

तेन्नाच महेन्द्र बिहारीचे घरकडे गेलो. बिहारीचे कवाडाचेर मारताना राती सभार चलून गेली आसली. सभार वेळे मारले उप्रान्त चाकरान भीतरसून कवाड उकतें केलें आनी सांगलें : 'खोत हांगा ना.'

महेन्द्राक आश्चर्य भोगलें, कि हांव हांगा बोधा वरीच वाटेन वाट भोवतां. आनी बिहारी तेन्ना विनोदिनी लागी गेलो. त्या कारणान विनोदिनीन ह्या रातीन्त अशें निर्दय मनान माजो अपमान केलो. आनी हांव पेट्ट घेवंचे गाडवा वरीच मुंदून भोंवतां.

महेन्द्रान आपणाक फुडेसून परिचयाचे ते चाकरालागी नीमगीलें : 'भजू, खोत भायर खंय गेलो?'

भजू : - 'आयचान चार-पांच दीस जाले. ते पश्चिमे दीकार खंय की गेल्यात.'

अशें आयकत महेन्द्रान श्वास सामकीच सोडो. आनी मनान्तच म्हळें : हांगाच एक पडून सुखान नीदतां. रातीन्त पूराय घुमनु भोवत्यार सामकी जायना.' म्हणून अुंचार चळ्ळो आनी बिहारीचे कूडान्तले सोफाचेर पळ्ळोच तो नीदेन्त बुडून गेलो.

महेन्द्रान बिहारीचे कूडान्त चडून उपद्रव दिले ते गतीचे हेरदीसाच बिहारी खंयकी गेलो आसलो. कांय मनान्त स्थीर करनासलेंच पश्चिमे दीकार चलून गेलो. बिहारीक दिसलें कि हांगा राबल्यार फुडेंचे ते संगती लागी खंचेय एक झरका जायत आनी अशें झगडें चड जावनु पुराय जीवनान्तच मन तापूक तें कारण जायत.

हेर दिसा महेन्द्र उठायताना इखरा वरांचो वेळ जालो. उठायलोच मुकावयल्या टीपोयीचेर ताजी दृष्टी पळ्ळी. देकलें कि विनोदिनीचे हातान बिहारीचे नांवार एक पत्र फातराचे भाराचे खालाक आसा. फुटयलें पुण वाचनामलेंच थंय दवल्लें. थडथडेवनु तें फुटोवनु वाचलें. तें चीट विनोदिनीन तिजे गांवान्तसून बिहारीक धाडलें आसलें. आनी तिका कांय जाप मेळी नासली.

चीटावयलें एकेक अक्षर महेन्द्राक घाम काडूक लागलें. चेरहुपणसून बिहारी वराबर महेन्द्राचे मागशीं एक सावळे बरीच उरलो. ह्या जगान्त स्नेहाचे प्रेमाचे सम्बन्ध महेन्द्रदेवाक अर्पण केले उप्रान्त सुकलें निर्मात्य मेळपाचें भाग्य मान ताजें आसलें परत आज महेन्द्र प्रार्थना करचो आनी बिहारी विमुख पुण महेन्द्राक सोडून विनोदिनीन ह्या अरसिक बिहारीकूच वरण केलो. महेन्द्राकूय विनोदिनीन दोन-चार चीटां धाडली पुण बिहारीक धाडले ह्या चीटा लागी दवरनु पळयताना ती कृत्रिम उरली आनी बोध उरले आपणाक फटवण घालचें खातीर मान धाडली.

नवो पत्तो जाणोंचाक गांवचे तपालकचेरीन महेन्द्राक पेटयताना विनोदिनी अत्यन्त व्यग्र उरली कित्याक हाजें कारण आतां महेन्द्राक समझलें. विनोदिनी तिजे पुराय मन आनी प्राण दिवनु बिहारीक धाडले त्या चीटाचो जाप येवंची वाट पळयतच राबली.

फुडेंचे वरीच खोन नामन्याकूय भजू चाकगान महेन्द्राक चाय आनी बाजारान्तसून खाण हाडून दिलें. महेन्द्र न्हावचाक विमरलो. तापले रेवेन्नल्यान पोयणारी कितले होगी चलता तशें महेन्द्र घडी भीतर विनोदिनीचे जाळ हाडचे त्या चीटावयल्यान होगी दोळे धावण्डावचाक लागलो. महेन्द्रान विनोदिनीक, मीराप घालो कि आपण तिका एक कालाकूय देकचो न्हय. पुण ताजे मनान्त दिसलें कि एक दोन दीस चीटाक जाप मेळनामल्यार विनोदिनी बिहारीचे घरकडे येतली आनी पुराय अवस्था जाण जावनु मनाक समाधान करतली. ही भावना तांय ताका समझूक जालीच ना.

तेन्ना लिकोटो पाकेटांत दवरनु महेन्द्र सांज जावंचे फुडेंच पटलडांगान्तले घरकडे आयलो.

महेन्द्राचें बावल्लें तें तोण्ड पळयताना विनोदिनीचे मनान्त दया भरली. तिका समझलें कि महेन्द्र फुडें रातीन्त वाटेन वाट नीद नासलें घुमतालो. आनी

तिणे नीमगीलें : 'काल रातीन्त घरकडे चल्लोच ना कांय ?'

महेन्द्र - 'ना.'

मन दुकून तिणे म्हळें : 'आज आतां मेरेन तुमी कांय खेलेंच नामतलें, म्ह्य ?' म्हणून सेवा करचे खातीर व्यग्र विनोदिनी तेंनाच आहार तैयार करूंक लागली.

महेन्द्रान तिका सांगलें : 'नाका, नाका. हांव खाण खावतु आयलां.'

विनोदिनी - 'खंय खेलें ?'

महेन्द्र - 'बिहारीले घरकडेसून.'

घडीभीतर विनोदिनीचें तोण्ड हळदुवें जालें. एक घडियेक कांय उलयता-सलेंच बैसून मनाक तिणे समाधान केली आनी नीमगीलें : 'कांय, बिहारीब'ब बरो आमा ?'

महेन्द्र - 'बरो आसा. बिहारी पश्चिमे दीकार वचाक भायर सरलो.'

महेन्द्राचें उतर आयकताना बिहारी आज वचाक वता मात ही भावना विनोदिनीचे मनान्त दिसली. तिजें तोण्ड दुसरूय हळदुवें जालें. दुसरूय मनाक समाधान करतु तिणे म्हळें : 'इतले चंचल मनाचे कोणाकूय देकलोच ना. आमचें पुराय खबर मेळें म्हणूच दिसता. खूब राग केलो आसतलो ताणे.'

महेन्द्र - 'नासल्यार ह्या असह्य गीमाकालाक खंचो मनीश सरकीटाक पश्चिमेदिकार वचाक भायर सरतलो ?'

विनोदिनी - 'कांय माजे खातीर उलयलो ?'

महेन्द्र - 'अुलोवंचाक आसा कितें ? घे, घर बिहारीचें चीट.'

म्हणून लिकोटो ताणे विनोदिनीचे हातान्त दिलो आनी तिजे तोण्डाच वृष्टी दवरतु बैसलो.

विनोदिनीन थडथडेवनु चीट घेतलें. आनी पळयताना तें विसकळेवनूच आसलें. लिकोट्याचेर तिजे हातान बरयलें तें बिहारीचें नांव देकत लिकोट्यान्तसून पत्र भायर काळें आनी पळयताना तें आपणान बिहारीक धाडलें तें चीटच ! अशें तशें घुमडावनु चोयली पुण बिहारीन धाडली जाप तान्त नासली.

एक घडियेक चुपचाप बैसून विनोदिनीन महेन्द्रालागी नीमगीले : 'कांय हें चीट तुमी वाचलें ?'

विनोदिनीचें तोण्ड पळयताना महेन्द्राक भय दिसलें आनी फम करतु ताणे फट सांगली : 'ना'

विनोदिनीन चीट पिंजून कुटकुटके केलें आनी जनेलान्तल्यान तें भायर उडयलें.

महेन्द्रान म्हळें : 'हांव घरकडे वतां.'

विनोदिनीन ताका उतर कांय दिलेंच ना.

आतां महेन्द्रान म्हळें : ' कशें तुजी इच्छा तशेंच हांव करतां. सात दीसांक हांव घरकडे रावतां. कालेज उरचे त्यावेळा दोस पडतें एक पावटी हांगा येतां. आनी पूराय बन्दोबस्त करनु खेमीचे हातान्त दिवनु वतां. आतां तुका कोप हाडचो न्हय.

महेन्द्रान उलयलें तें पूराय आयकत विनोदिनीन उतर कांय दिलेंच ना. कांय तिणे तें आयकलेंच ना, कांय समजलेंच ना ? कोण जाणता ? उक्ते जनेलान्तल्यान भायर अन्धकार भरले त्या आकाशार पळोवनु ती राबली. महेन्द्र आपलें सामान घेवनु भायर गेलो.

हेर कोणूय नासले तें घरान्त विनोदिनी सभार वेळाक स्तब्ध बैसली. उप्रान्त आपणाचें देहान्त प्राण आसा अशें समजूक हरदयावयलें वस्त्र पिजून आपणाचे हरदयार कठीण मनान मारूंक लागली.

खेमीन शब्द आयकत मन दुकून नीमगालें : ' खोतीण हें कितें करता ? '

' वता कांय तूं हागासून ? ' अशें गर्जून विनोदिनी उठायली आनी तिका कूडान्तसून भायर घाली. उप्रान्त व्हड शब्दान कवाड बन्ध केले. दोनूय हात मुष्टी बांधून खालाक पडून लळनु बाण लागले जीवाजन्तुवरीच दुकून रडूंक लागली अशें विनोदिनी आपणाकूच दाकोवनु क्षीणान मूर्छना आयल्यावरीच उक्ते जनेला लागी पूराय रातीन्त पडून उरलीं.

सकाळीं सूर्याक देकत घरान्त चडताना तिका छट जावनु मनान्त दुबाव भोगलो कि बिहारी खंय पुण गेलोच नासयान आनी महेन्द्रान तिका फटोवचे खातीर अशें सांगलें आसयान्त. तेन्नाच खेमीक तिणे अुलो दिलो आनी सांगलें : ' खेमी, तूं एक वचून बिहारी खोताले घरकडेसून ताजें खबर कांय घेवनु यो.'

खेमी एक घण्टा भीतरूच परत पावली आनी म्हळें : ' बिहारी खोताले घरकडे पूराय जनेल-कवाड बन्ध आसा. कवाडार मारताना चाकरान भीतरसून सांगलें कि खोत थंय ना, पश्चिमे दीकार चल्लो.'

तशें विनोदिनीचे मनान्त दुबाव दिसचाक उरलें कांय कारण आतां ना जालें.

रातीच महेन्द्र नीदनासलेंच घर सोडून गेलो अशें आयकत राजलक्ष्मीक सुनेचेर भारी राग भोगलो कि आशान ताका कांय न्हय जालें तें उलयलें केलें आनी त्या कारणान तो गेलो आसयान्त. आनी तिणे आशा लागी नोमगोलें : ' न्हय गो आवसू, महेन्द्र काल रातीच गेलो कित्याक ? ' आशान ताण्ड

बावगोवनूच म्हळें : ' माका कळें ना, गे माजे आवये.'

राजलक्ष्मीक दिसलें कि हें तिणे अभिमानान म्हणचे. रागान तिणे सांगलें :
' तरी तुका कळें ना, हेर कोणाक तें कळचें ? कांय उलयलें केलें तुवें ताका ?'

आशान एकच उतर दिलें : ' ना.'

राजलक्ष्मीक विश्वास आयलोच ना... कांय जालें आसयात. तिणे नीमगीलें : ' काल महीन केन्ना गेलो ?'

आशान भयान कडकडेवनु सांगलें : ' कळेंच ना.'

अत्यन्त रागान राजलक्ष्मीन बोबाट माल्ली : ' तुका, कांय कळ्ळेंच ना. मिनीच चेली न्हय तूं ? कांय तुजे लोकट्यान्त चीकोल ? कांय माती ?'

आशाचे आचरणांचे दोषान ना स्वभाव दोषान महेन्द्र घर सोडून गेलो आमयात अशें कठीण उत्रां राजलक्ष्मी व्हड कण्ठान उलोचाक लागली. आशान मस्तक बावगोवनु ते गाळे आयकले आनी आपले कूडान्त वचून रडूक लागली. तिजे मनान्त दिसलें कि कित्याक माजे पतीन एक दिसा माजो मोग केलो तें माका समझना. कशें ताचेर तो मोग परत हाडचें - तेंवूय आपणाक सांगूक जायना.' मोग करचे लोकाक खुशी करचें कशें हें हरद्याक मात सांगूक जायत. पुण मोग करणासल्यांचे मनाक सन्तोष करचें कशें - तें आशाक कशें कळचे ? हेर लोकाचो मोग करचांक भुलावनु तांचो प्रेम घेवपाची ती लज्जाकर चेष्टा तिणे करचें कशें ?

सांजेवेळा घराचो जोतिसगार आनी ताजी भयणी आयलीं आसलीं. चेंव्याचे ग्रह शान्ती खातीर राजलक्ष्मीन तांकां आपोवनु हाळीं आसली. राजलक्ष्मीन सुनेचें जातक आनी हात पळोन सांगचे खातीर जोतिसगाराक म्हळें आनी आशाक त्या खातीर फल सांगोचाक बसयली. परकिष्ठांचे लागी आपले दुरभाग्या खातीर आलोचना करचान्त मन दुकून आशा आपलो हात भायर काडून दाकयताली तिजे कूडाचे मुकावयले दिवो तांय नासले सोप्यार तहवूच एक शब्द आयकत कोण ह्मेलिपून बता हें समझूक राजलक्ष्मीन नीमगीलें : ' कोण तें ?'

प्रथम उतर कांय मेळेंच ना. देकून तिणे दुसऱ्यु अुलो दिलो : ' कोण रे तें ?'

तेन्ना महेन्द्र कांय उलयनासलेंच कूडान्त आयलो. आशा खुशी जाता कशें. महेन्द्राची लज्जा देकताना तिजे हरदें लज्जेन भरलें. महेन्द्राक आपले घरकडे चोरा वरीच येवंका जालें ! जोतिसगार आनी तांची भयणि मांय बसली आसली. त्या कारणान ताजी लज्जा वाडली. पुराय भूंयचेय मुकार आपले पतीक दिसली ती लज्जा आशाक आपले दुख्खा परम कठीण भोगली. तेन्ना राजलक्ष्मीन तहवूच सुनेक म्हळें : ' आवसू, पार्वतीक सांग कि महीनाचो आहार हाड.' तेन्ना आशान सांगलें : ' माजे आवये, हांवूच हाडतां.' घरचे चाकरांचे दृष्टीन्त पडनासलें आपले पतीक राकचे खातीर तिणे तशें सांगलें.

जोतिसगाराक आनी ताजी भयणी मांयेंक देकताना महेन्द्राक अत्यन्त राग आयलो. आपली आवय आनी बायल आपणाक वशीं हाडचे खातीर सीखवण तांय नासले ह्या मूढांचे लागी लज्जा तांय सोडून कांय कूट वृत्ती करतात— हें महेन्द्राक तडसूक जायनासलें. मात न्हय भटीण मांयेन ' बरो आसा न्हय पूता ' अशें गंड उतर म्हणताना ताका थंय राबूक जालेंच ना. कांय उतर दीनामलेंच ताणे म्हळें : 'आवये, हांव एक माळियेर वतां.'

आवयक दिसलें कि महेन्द्राक नीदचे कूडान्त वचून आपले बायले लागीं कांय उलोवंचे खातीर आशा दिसली. तिणे अत्यन्त सन्तोषान थडथडेवनु रान्दपा-कूडान्त वचून आशाक सांगलें : ' वच, वच तूं होगी माळियेर वच. महीनाक कांय जाय आसतलें.'

आशाचे हरदें पटपटेलें आनी भीवनु भीवनु ती हळूच अुंचार गेली. मांयचे उत्रान्त सून तिणे मनान्न भोगलें कि महेन्द्राक तिका देकचे खातीर आपयली अशें पुण कूडान्त चडूक तिका धैर्य कांय नासलें. चडचे फुडेंच आशा ते काळकान्त कवाडा लागीच महेन्द्राक पळयत रावली.

महेन्द्र तेन्ना मनान्त मोगाचो अंश तांय नासलें खालाक हान्तणार पडून अुंचावयल्यो तोळा मेजतालो. हो तोच महेन्द्र पुण कितलें की परतून गेलो ! ह्या सान नीदे कूडाक महेन्द्रानूच स्वर्गसमान केलें आसलें एक कालाक. आज कित्याक तेच आनन्दस्मृतीन पवित्र कूडाक महेन्द्र अपमानान्त बुडयता ? हे कष्ट आनी हें वैराग्य आनी हें चांचल्य उरल्यार त्या न्तणार आनी पडचें न्हय महेन्द्र ! ह्या हान्तणार पडतानाय मनान्त प्रेमान संपूर्ण त्यो रात्यो, स्तब्ध निबिड ते दोनपार, आपलें काम तांय विसरून प्रेमाची खेळा खेळोवंचे ते पावसे दीस. दक्षिणे दीकारसून फुलांचे परमळ घेवनु येवचें तें वारें भरले ते सांजेवेळ. तेन्ना, कितलीं, कशीं कित्या खातीर म्हणूक जायनामलीं तीं उत्रां—कांय येनास-ल्यार ह्या घरान्तले हेर खंचेय कूडान्त वचें, हें क्षुद्र, ह्या कूडान्त आनी एक षडियेक तांय नाका.

आशान काळकान्त राबून महेन्द्राक पळयत राबताना तिजे मनान्त दिसूक लागलें कि महेन्द्र आतां आयलो त्या विनोदिनी लागीसून, ताजे दोळ्यान्त आसा त्या विनोदिनीची मूर्ती, ताजे कानान्त आसा त्या विनोदिनीचो कण्ठस्वर आनी मनान्त भरनु आसा त्या विनोदिनीचो परमळ— कित्या ? तो विनोदिनीक लागून आसले मात्रान त्या महेन्द्राक आशा कशें पवित्र भक्तीन पळोंचाक शकतली ? कशें एकाग्रमनान म्हणूक शकतली कि : ' येयात, तुमचे खातीर मात उक्तें दवल्लें ह्या हरद्यान्त बैसात, माजे दूड आनी निष्ठावन्त सती प्रेमाचे हें धवें आनी शें पानांचें पद्याक्ष. तान्त तुमचे दोनूय पाय दवर्यात.' हो माजे म्हावेन दिलो उपदेश,

पुराणान्तली काणी आनी शास्त्रान्तले अनुशासना कांय मानून घेवपाक ती तेन्ना पार नासली. दाम्पत्यस्वर्गारसून चुकून पळ्ळे ह्या महेन्द्राक देव म्हणून मनान्त धरूक तिका जायनासलें. आज विनोदिनीचे कळंकपारावारान्त आपले हरद्यान्तले देवतेक उडयली. प्रेमशून्य रातीचे त्या काळकान्त तिजे कानान्त हरद्यान्त मात्यान्त सर्वांग आपले रक्तान्त आपले चारूय दीकावयले पूराय संसारान्त आपले आकाशावयले नखेत्रान्त आपले उकते माळियेर आपणान नीदचे त्या कूडान्त आपणान सोळ्ळे त्या हान्तणार सर्वय एक तराचें भय दीसोवचें गौरवाचें विसर्जनाचें वाद्य वाजत आसलें. विनोदिनीचो महेन्द्र आशाक परकिष्ट मात न्हय. ताजाकूय चडशें उरलो. इतले लज्जेचो विषय तो कि ताजाकूय परिचय नामलो हेर कोणूय ना. ताणे कशेंय ये कूडान्त पाय दवरचें न्हय.

एक वेळा अुंचावयले तोळा मेजताले महेन्द्राची दृष्टी मुकावयले पागारार पावली. तशें तिणे आपली दृष्टीय थंयच व्हरताना आशान देकलें कि मुकावयले पागारार महेन्द्राचे छायाचित्राचे लागीच आपलें एक फोटोग्राफ लाम्बतालें. मनान्त आशा दिसली कि आपले बोलान तें लिपोवचें कि काडून कुटकुटके करनु दूरा उडोवचें. केन्नाय कित्याक हें आपले दोळ्यान्त पळेंच ना. कित्याक इतलेच दीस हें दूरा उडयलें ना. अशें मनान्त दिसताना आपणाकूच तिणे गाळे दिले. तिजे मनान्त दिसलें कि महेन्द्र मनान्त हासता आनी आपले हरद्यान्तले आसनाचेर ताणे विनोदिनीचे मूर्तीची प्रतिष्ठा केली. ती विनोदिनी तांय आपले दोनूय भोवयांचे भीतरसून ह्या फोटोग्राफाचे पिरती हासून दृष्टी घालता.

उप्रान्त वैराग्याची पीडा भोगचे ते महेन्द्रान पागारारसून दृष्टी खालाक व्हेली. आशान आपलें मूर्खपण ना करूक आजकाल सांजेचें घराचें काम आनी आवयची सेवा केले उप्रान्त वेळ देकताली आनी रातीन्त सभार वेळ एकलीच बसून शिखताली. तशें तिजे वाचपाचे-शिखपाचे कूडान्त एक दीकान बुक एकार अुंच एक जावनु दवतले आसले. छट करनु महेन्द्रान अ'ळस्या वरीच तान्तलें एक कागत वोडून काळें आनी विसकळावनु चोवपाक लागलो. आशान तें कागत ताजे हातान्तसून वोडून काडचें कांय अशेंच लेकलें. आपले वांकडे-तेंकडें अक्षरांचे पिरती महेन्द्राची हरदें-नासत्यावरीच परिहासाची दृष्टी पडचे खातीर मनान्त लज्जा दिसत्यान एक घडियेक तांय राबूक तिका जालेंच नासलें. होगी तो खालाक गेली. पायांचो शब्द जायनासलें वचाक तिका जायनासलें.

महेन्द्राचो आहार होगी तैयार जालो आसलो. राजलक्ष्मीक दिसलें कि महेन्द्र सून लागी गुप्त कांय उलयतासतलो त्या कारणान आहार घेवनु वचून ताजो भंग हाडूक ती मुकार सरलीच ना. आशाक खालाक येता देकत तिणे जेवंचेकूडान्त आहार वाडून महेन्द्राक खबर दिलें. महेन्द्र जेवणाक उठायले उप्रान्त आशा कूडान्त वचून आपलें छायाचित्र सोडून काळें आनी कुटके करनु उकते

माळियेवयल्यान भायर वोन्दलें. आनी आपणान बरयलीं तीं कागतां थडथडेवन काडून व्हेलीं.

आहारा उप्रान्त महेन्द्र नीदचे कूडान्त येवनु बसलो. राजलक्ष्मी सुनेक सोधून खंयकी भोवली. पूण देकलीच ना. उप्रान्त रान्दपा कूडान्त तिका देकली कि आशा तिजेखातीर दूध हून करताली. ताजें कांय आवश्य नासलें कि राजलक्ष्मीक कूडान्त दीस पडतें दूध हून करनु दिवची ती दासी लागीच आसली. ती आशाले ह्या उत्साहान आपणाक भोगचे आपेठ्याखातीर बेजार जाली कि शेळ उदक भरनु दुधाचो अंश ती पीताली आनी आजीय तशेंच करूक जायनासलें.

राजलक्ष्मीन सांगलें : 'हें कितें आवसू. हांगा कित्याक राबली ? यो, अंच यो.'

आशा अुंचार वचून आपले मांयचे कुडान्त आश्रय पावली. राजलक्ष्मीक हें देकत राग आयलो आनी तिणे लेकलें : महेन्द्र त्या मायाविनीचे मायेचे जाळान्तसून एक घडियेक निसरनु घरकडे आयलो. पूण सुनेन रागान आनी अभिमानान बसत्यार ताका घर सोडून परत वचाक दिसयात. विनोदिनीचे मायेचे जालान्त तो पळोच आशाचे दोषान. दादल्यांचो वर्गूच विषयान्त पडचो. ताका छलान-बलान आनी कौशल्यान सीधा वाटेर हाडचें बायलेचें कर्तव्य. कठीण गाळे दिले राजलक्ष्मीन : हें तुजें कसलें कर्म, माजे आवसू. तुजे भाग्यान पती आयलो. तुवें तोण्ड कोपोरो करनु खंचेय एक कोणस्यान्त वचून बसत्यार कशें साजता ?'

आपणूच अपराधिनी अशें जाणताना आशा दुबाव कांय नासलेंच अुंचार गेली आनी मनान्त कोण येवंचाक तांय वेळ दीनालें एक निश्वास सोडचे भीतर कूडान्त वचून बसली. धा वरां वाजून जालीं. महेन्द्र ठीक तेन्नाच मंचा लागी राबून चिन्तित बुडून आवश्य कांय नासलेंच सभार वेळ जाळाराचें जाल सोडतालो. विनोदिनीचेर ताका अती कठीण अभिमान दिसलो ताणे मनान्तच म्हळें : विनोदिनी माका केवल तिजो एकलो दाम म्हणून कांय निश्चय केले कारणानूच आशालागी माका पेटोवचाक कांय एक दुबाव तिजे मनान्त भोगलोच ना. आजसून हांव आशा पिरती माजें कर्तव्य करताना विनोदिनी कोणाक आश्रय पावनु ह्या भूंयचेर राबतली ? आपलो धर्म-कर्म करची इच्छा एक कालाकूय माका जायनाश कांय हांव जीवनासलें एक पदार्थ ? कांय विनोदिनीक माजो इतलोच परिचय उरलो ? श्रद्धा ती माजेर दवर न्हय, मोग ती माजो कर न्हय. माजो अपमान करचे खातीर तिका दुबाव तांय दिसलोच ना ?' महेन्द्रान जाळारा जाला मुकार राबून सपूत दिलो कि विनोदिनीचे हें स्पधेक आपण प्रतिवाद करतां- आशालागी अनुकूल मनान विनोदिनीन केले त्या अपमानाक प्रतिक्रिया करतां अशें.

आशान कूडान्त चडताना जळारा जालाक लागून हेर खंय एक लोकाक आसले महेन्द्रालें सपन बन्ध जालें कितें अशें आशालागी उलवप हें ताका अती कठीण प्रश्न भोगलें. एक हासल्या वरीच केलें. उप्रान्त आपले तोण्डार आयलें कितें तें म्हणूक लागलो तो : ‘ हांवें देकलें कि तूं माजे वरीच सीखपार मन दिवनु आसा. फुडे हांवें हांगा देकलीं तीं कागतां बुक खंय गेले ? ’

तिका खेबडावंचाक मात न्हय मन दुकूक तांय फाव हीं उत्रां. मूर्ख आपणान अशें शिखचें तिणे लिपोवनु दवल्लें आसलें. तरी हें कोणाकूय कळें तीं आपणाचो परिहास करीत अशें तिणे मनान्त स्थीर केलें आसलें. तिजे हे शिखवणे विषय, समझूचें कोणाकूय परिहास भोवनु तिणे लिपोवंचें आसताना ती विशेष रूपान तें खबर महेन्द्राचे दृष्टीन्तसून लिपयताली. थोडे दीस उप्रान्त महेन्द्रान प्रथम उलयताना हासून हेंच सांगताना बेताचो कठोर मार घेतले चेरडाचे कोमळ देहावरीच आशालें पूराय मन दुकून तिका भारी लज्जा भोगली. कांय उतर दिनासलें तोण्ड घुमडावनु टीपोयीचे देगेक धरनु ती राबली.

महेन्द्राक उलयले मात्रानूच कळें कि आपलीं उत्रां सम नासलीं, आनी सम त्या वेळारूय न्हय. पुण आतां उलवचें कितें हें ताका समझनासलें. मदें व्हड विप्लव जाले उप्रान्त फुडें वरीच सहज उलवप कांय आयकूक येनासलें. हरदें केन्नाय चुपचाप उरलें. नवें कांय उलवपाक येनासलें. महेन्द्राक दिसलें कि हान्तणार चडून पडचें. आनी पोटलून धरचें. तेन्ना सहज उत्रां तोण्डार येतात ‘ अशें आठोवनु महेन्द्र जळारा जालावयली धूळ आनी जळार मारनु खालाक घालूक लागलो. नवोच अभिनेता रंग भूमीचेर येवचे फुडे कशें हुस्क्यान फोड्दूयाचे भीतर रावून आपणान खेळका आसलो तो विषय मनान्त सभार पैमार उलोवनु स्थीर करता तशेंच महेन्द्र जळारा जाला मुकार रावून मनान्त आपणान उलोवचें ना करचें कितें हाजी आलोचना करूक लागलो आसलो. तेन्ना अती मोवाळ एक शब्द आयकत ताणे तोण्ड घुमडायलें आनी देकलें कि आशा कूडान्त ना.

41

हेर दिसा फान्त्यार महेन्द्रान आवयक सांगलें : ‘ व्हय गो, वाचूक- बरवंचाक माका निशब्द एक कूड जाय. फुडे मावसेन राबताले त्या कूडान्त हांव आनी राबतां. ’

आवयक खुशी जाली. तेन्ना महीन घरकडेच राबूक वता, तेन्ना तो सूने लागी मेळनु उरतलो. माजे अशें ह्या भांगारा सूनेक सभार दिसांक सोण रावूक महीन कशें शकता ? ह्या लक्ष्मीक सोडून खंचे की ते मायाविनी तन्त्रगार बायलेक घेवनु कितले दीस मनशाक विसरनु राबूक जायत. ’ आनी तिणे तडतडेवनु म्हळें : ‘ व्हय, तें भेष, महीन. ’ म्हणून तिणे तेन्नाच चावी भायर काळ्ळी आनी कूड

उकतें केलें. आनी साडोवन धुवन पुसयलें. सून, अगो सून, तूं खंय गेली ? घरान्त सभारकडे चोवन एक कोणस्याक लज्जेन बैसले ते सूनक तिणें उलो दिवन भायर हाळी : 'घुललें एक हान्तलूण भायर काडून दी. ह्या कूडान्त. मेज ना खंयसून एक मेज हाडून घालका. हो दीवो हांगा लागचो न्हय. अंचारसून मेजार दवरचो एक दीवो धाडून दी.' अशें दोगूय मेळनु ह्या घराचे राजाधिराजाक अन्नपूर्णलें कूडान्त विस्तारान सिंहासन तयार करनु दिलें. महेन्द्र सेवा करपान्त बुडून उरले त्या दोनूय बायल मनशांचेर दृष्टी तांय घालनासलेंच गौरवान कागत घेवन कूडान्त बैसलो आनी वेळ कांय खर्चनासलेंच तेन्नाच शिखूक लागलो.

सांजे आहारा उप्रान्त महेन्द्र दूसरूय शिखूकच बैसलो. अंचावयलें त्या नीदचें कूडान्त नीदचें कांय खालांचे कूडांत नीदचें हें कांय कोणाकूय समझलेंच ना. राजलक्ष्मीन सभार यत्न करनु आशाक बरी एकले बावले वरीच साजयली आनी म्हळें : 'यो गो आवसू, महीना लागी नीमगून यो कि खंय ताजें हान्तलूण घालचें. अंच कांय खाल ?'

पुण त्या खातीर आशाले पाय कांय मुकार सरलेच नात. ती चुपचाप तोण्ड बावगोवन रावली. कोपान राजलक्ष्मी तिका कठीण गाळे दिवपाक लागली. मन सभार दुकून आशा हळूच हळूच कवाडालागी तांय गेली. पुण तिका मुकार सरूक कांय जालेंच ना. राजलक्ष्मी दूराच रावून सूनचें हें कर्म पळयताली. तेन्ना ती लागीच येवन कोपान आपणान सांगले तकीत करोंचाक मुकार सरली. आशा मेल्या वरीच कूडान्त चडून पळ्ळी. महेन्द्रान मागशीं पायांचो शब्द आयकत बुकारूच दृष्टी दवरनु म्हळें : 'हांगा माका सभार वेळ लागतलो. फान्त्यार उठावन वाचपाचें आसा. हांव हांगाच नीदतां.'

कितली की लज्जा ! आशा आपणाक अंचावयलें कूडान्त नीदपाखातीर येवका म्हणूक आयली अशें कांय लेकलें महेन्द्रान ? घरान्तसून तिणें भायर येताना राजलक्ष्मीन वैराग्यान नीमगीलें : 'कितें जालें गो, माजे आवसू ?'

आशान सांगलें : 'ते हांगाच वाचतात आनी खालकूच नीदतात अशें म्हळें' म्हणून ती अपमान घेवन आपले नीदचे कूडान्त चल्ली. खंय तिका सुख मेळेंच ना. पुराय भूंयचेर सगळेच कडेन दोनपारांचें शून्य अरण्यावरीच तापून आसा अशें तिका भोगलें.

राती सभार चल्ले उप्रान्त आशान नीदचे ते कूडाचे धाम्पले कवाडार मारचो शब्द आयकलो आनी अशें उतर : 'सून, सून, कवाड काड गो.'

आशान तडतडेवन कवाड उकतें केलें. राजलक्ष्मीक निसेणीचेर चडून आयले खातीर खरशेवन श्वास तांय सामकीच सोडूक जायनासलो. कूडान्त चडून ती हान्तणार पळ्ळी. आनी दुसरूय अुलोचाक जाताना कुटकुटक्यांची उत्रां

दिलीं : 'सूने, हें कितें ? अंचार येवनु कवाड बन्ध केलें कित्याक ? अशें राग करचो वेळ हो ? इतलें दुख्ख भोगले उप्रान्त तांय तुका घटी बुद्धि भरलीच ना ? यो. खालाक यो.'

आशान ल्हवू सांगलें : 'तांणी एकलेच राबतान म्हळें.'

राजलक्ष्मी- 'एकलोच राबता म्हळ्यार ? रागान ताणे तशें म्हळ्यार तुवें अशें भोकून बैसचें ? इतलोच अभिमान उरचो न्हय. यो, वांगी यो.'

दुख्ख भोगचे कालाक सूनेलागी मांयक लज्जा कांय नाका. तिजे हातान्त हें कांय उपाय आसयात तांचान महेन्द्राक कशेंय बान्धपाचें आसा.

थडथडेवनु उलयत उलयत राजलक्ष्मीक दुसरूय स्वाम खेळोचाक सभार कष्ट भोगले. कशेंय तें लिपोवनु ती उठायली. आशान परत कांय माग नामलेंच तिका धरनु खालाक व्हेली. राजलक्ष्मीक आशान तिणे नीदचे त्या कूडान्त मंचार बैसयली. एकाचेर अंच एक अशें दवरनु तेंकून बैसयली. राजलक्ष्मीन सांगलें 'जायत, गो, माजे आवसू जायत. सुधोक अुलो दिवनु हाड. तुवेंच आतां तोडोव करचो न्हय.'

आतां परत कांय उलयनासलेंच आशा मांयचे कूडान्तसून भायर येवनु सीधा महेन्द्राचे कूडान्तच वचून बैसली. महेन्द्राचे मुकार मेजार बुक विसकळावनु दवल्लो आसलो. मेजार दोनूय पाय पातळावनु कदेलार मातें दवरनु महेन्द्र चिन्ताविष्ट जावनु बैसला तिणे देकलो. मागशीं पायांचो शब्द आयकत तो एक भीभीडशेवनु उठायलो आनी कोणाचे की ध्यानान्त बुडून आसलो. छट करनु ती आयची अशें समझून भ्रमान्त म्हळ्या वरीच घुमनु चोयलो. आशाक देकत महेन्द्र आपणाक समाधान करनु पाय खालाक घालो आनी विसकळावनु दवल्लो तो बुक होण्टीन्त दवल्लो.

महेन्द्राचे मनान्त आश्चर्य भोगलें. आजकाल आशा कशें बलान ताजे मुकार येनासली. छट जावनु दोगूय सामकीच मुकार पावल्यारूय ती नेत्रा चलताली. आज ह्या रातीन्त अशें सहज ताजे कूडान्त येवनु पावलीच व्हड आश्चर्याचें खबर. महेन्द्राक आपले बुकारसून दृष्टी तांय काणामलेंच कळें कि आशान आज वचें लक्षण कांय ना. आशा महेन्द्राचे मुकार स्थीर मनान येवन राबली. तेन्ना महेन्द्र आपण वाचन आसा अशें तिका फटवंचे खातीर शकत न्हय. ताणे तोण्ड उबारनु तिका पळयलो. आशान सुस्पष्ट उत्तरान म्हळें : 'आवय असुख चडशें जायनु खर-शेतासा. तुमी तांकां पळयल्यार जायत.'

महेन्द्र - 'ती खंय आसा ?'

आशा - 'ती आपणाक नीदचे ते कूडान्त आसा. नीदलीच ता.'

महेन्द्र - 'जाल्यार थंय वचें.'

सभार दीस उप्रान्त आशा लागी अशें उलयत महेन्द्राचें मन सडळ जालें. तांणी अशें उलवंची संवय नासत्यान कोणाकूय ताण्डूक जायनासले काळकासूर व्हड एक कोटेणाचे पागारा वरीच त्या बायलेचे आनी बामणाचे म्हें पडताले ते काळीच सावळेक मारूंक कांय अस्त्र महेन्द्राचे हातान्त नासलें. आतां आशान आपले हातान एक सान द्वार केलो असचो. राजलक्ष्मीचे कूडा भायर राबली आशा. महेन्द्र कूडान्त चळ्ळो. महेन्द्र वेळ न्हय जाले त्या वेळार कूडान्त आगलो देवत राजलक्ष्मीक भय दिसलें कि तो आशा लागी झगडून वचाक वता आनी बीटो घेवचाक आयला. तिणे म्हळें : ' महीन, आतांय नीदलोच ना ? '

महेन्द्र : ' माजे आवय गे, तुजी खरशी चडी जाली कांय ? '

इतले दीस उप्रान्त ताजें हें प्रश्न आयकत आवयचे मनान्त अभिमान वाडलो. तिका कळें कि सूनैन वचून सांगताना आज महीन आवयचें खबर घेवपाक आयलो. ह्या अभिमानाचे आवेषान तिजें ह्रदें पटपटेवचाक लागलें. भारी यत्न करुन ती उलवपाक लागली : ' वच, तूं वचून नीदे. माका कांय असुख ना. '

महेन्द्र- ' ना गे माजे आवये, एक पळयतां. ही व्याधी उपेक्षा लेकचे तराची न्हय. '

महेन्द्राक कळें कि आपले आवयचें ह्रदें दुरबळीक. त्या कारणान आनी आवयचे तोण्डावयलें लक्षण पळयत ताजें मन बेजार जालें.

आवयेन म्हळें : ' कांय करचें ना. माजी ही व्याधी तशें कांय सरची न्हय. '

महेन्द्र- ' व्हय, आज रातीन्त नीदचेखातीर कांय वखद हाडून दितां. फाले सामकीच पळयतां. '

राजलक्ष्मी - ' सभार वखद खेलें. वखदान माका कांय सुख मेळना. वच महीन, राती सभार गेली. तूं वचून नीदे. '

महेन्द्र - ' तूं स्वस्थ जाताना हांव वतां. '

तेन्ना अभिमानवन्ती राजलक्ष्मीन कवाडा मागशीं राबले सूनैक अुलो दिलो म्हळें : ' व्हय गो माजे आवसू, कित्याक तुवें महेन्द्राक वैराग्य हाडूक हांगा उलो दिवनु हाळो ? ' म्हणून ती चडशेंच खरशेवंचाक लागली.

तेन्ना आशान कूडान्त येवनु ल्हवूच पुण दृढस्वरान महेन्द्राक मांगलें : ' वचात, तुमी वचून नीदेयात, हांव आवयचे लागी राबतां. '

महेन्द्रान आशाक अुलो दिवनु आड राबोवनु गुप्त म्हळें : ' हांव एक वखद हाडूक धाडून दिलो आसा. शिश्यान्त दोन वेळाक दिवचें वखद उरतलें. एक खावोवंचा. तरी नीद आयली नाच, एक घण्टा उप्रान्त हेर वखदय खावोवंचें. रातीन्त तरी असुख वाडलें माका खबर दिवचाक विमरचें न्हय. '

अशेंच म्हणून महेन्द्र आपले कूडान्त परत गेलो. आशान आज दाकोवनु दिलीं ती आपली मूर्ती ताजे दृष्टीन्त नवीच. ह्या आशाक भय ना. अणुपण ना.

ही आशा आपलो अधिकार सोणासलेंच राबता. त्या खातीर महेन्द्रालागी ती भीक मागची न्हय. आपले बायलेक महेन्द्रान सोळी जाल्यारूय घरकडेचे सुनेखातीर ताका सम्भ्रम जन्मलो.

आशान आपणाले खातीर यत्न करुन महेन्द्राक अुलो दिवनु हाळे कारणान राजलक्ष्मीचें मन खुश जालें. तोण्डारूच म्हळें : 'आवसू तुका नीदेंचाक न्हय हांवे सोळ्या ? तुवें महेन्द्राक अुलो दिवनु हाळो कित्याक ?'

आशा जाप कांय दिनासलेंच हातान्त आमणो घेवनु तिजे मागशीं बैसून तिका वारें घालूक लागली.

राजलक्ष्मीन तिका उलयल्लें : 'व्हय गो माजे आवसू, वचून नीदेंचाक न्हय तुका सांगलें ?'

आशान ल्हवूच सांगलें : 'माका हांगाच बैसूक मांगल्यां आनी गेल्यात.' आशाक कळें कि महेन्द्र आवयची सेवा करूक आपणाक थंय सोडून गेला, अशें खबर आयकत राजलक्ष्मी खुशी उरतली.

42

राजलक्ष्मीन स्पष्ट रूपान देकलें कि आशाक महेन्द्राचे मनाक बान्धूक जायना. आनी तिजे मनान्त भोगलें कि आपले व्याधी खानीर पुण तरी महेन्द्र घरकडेच राबता तेंच बरें. तिका भय दिसूक लागलें कि आपणाचें असुख एकय लेकान सरचेंच न्हय. आशाक दाकयनासलेंच वखद भायर उडोंचाक ती लागली. महेन्द्राचें मन कांय पुण परतलेंच ना. पुण आशान देकलें कि राजलक्ष्मीचो रोग भुणे कांय जायना आनी तो वाडत उरलो. आशाक दिसलें कि महेन्द्र यथेष्ट यत्न आनी चिन्ता करीत वखद दीवपान्त मन कांय पुण दीना. ताजें मन पूराय पीश्यावरीच उरलें कि आवयचे रोगाचेर ताका मन तांय व्हरूक जायनासलें. महेन्द्राची ही व्हडी दुरगती उरली. त्या कारणान आशाक मनांत पुण ताजे धिवकार करनासलें राबूक जायनासलें. एक दीकान चुकचो मनीश पूराय दीकान चुकतलो न्हय ?

एक दीस सांजवेळा राजलक्ष्मीचो रोग चड जालो. राजलक्ष्मीन तेन्ना मनान्त आठयलो बिहारीक. सभार दीस आतां बिहारी थंय येनासलो. कांय ताका सुख ना ? तिणे आशा लागी नीमगीलें : 'व्हय गो आवसू, बिहारी आतां खंय आसा ? कांय तुका कळळें ?' आशाक कळतालें कि सभार काळाक रोगा वेळार बिहारीच आवयची सेवा करूक आसलो. त्या कारणानूच ह्या कण्टकालांतूय तो तिजे मनान्त आयलो. हा ! ह्या संसाराचो भार मनान काडतालो तो बिहारी सभार काळाक दूराच जालो ! बिहारीबाबान हांगा उरल्यार अम्माले ह्या

कष्टकालाक तो यत्न करतालो. हांचेवरीच तो हरदें नासलो न्हय. आशाचे हरद्यान्तसून दीर्घ एक निश्वास आयलो.

राजलक्ष्मी- 'कांय महीन बिहारीचे कडेन झगळ्यो ? जाल्यार तो व्हड अन्यायच गो माजे आवसू. ताजे सारको इतलो बरो एकलो चेरको खंय उरतलो. आनी महीनाक तसो एकलो संगती हेर कोण आसा ?' म्हण्टाना तिजे दोनूय दोळ्यान्तसून दुकां झडझडेलीं.

फुडे चल्ती ती काणी पुराय एकेक जावनु आशाचे मनान्तल्यान धावली. सामकीच कांय पळयनासली मूर्ख आपण यथा कालार कशें कितें करनु फोण्डान्त उडकी मारनासलें बिहारीन आपणाक रक्षण केली आनी त्या खातीर कशें ताका क्रमान आशाचो शत्रु जावका जालें. हें पुराय मनान्त येताना आज आशा आपणाकूच कठीण मनान अपमान करूक लागली. एकूच एक त्या बन्धूक एकूच एक शत्रु म्हणून घेवका जाले खातीर कृतघ्न आनी मूर्ख आपणाक विधाता कशें शासना करीत ? मन भेतून बिहारीन ह्या घरालागी वीटो घेताना सोड्ळो तो दीर्घ निश्वास कित्याक ह्या घराकूच शाप म्हणून लागलो ना ?

अशें सभार घडियांक चिन्तन करनु आपलें तोण्ड स्थीर धरनु राजलक्ष्मीन छट करनु म्हळें, 'माजे आवसू, तरी बिहारी आयलो तो ह्या वायट दीमांकडे सन्तोषान रक्षण करूक फाव उरतालो. इतलेच दूरा पावचें नासलें.' आशान हालनासलेंच चिन्तन करूक लागताना राजलक्ष्मीन निश्वास सोडून म्हळें : 'तरी हें खबर ताका पावलें तेन्ना तो खण्डीत हांगा पावतालो.'

आशाक समझलें कि राजलक्ष्मीक आपलें खबर बिहारीक कळोंचे खातीर व्हडी तान आसा आनी बिहारी लागीच नासल्यान तिका आजकाल आपण व्हड निराश्रयान्त पळ्ळी अशें दिसता.

कूडान्तलो दिवो धाम्पून महेन्द्र चान्दण्यान्त जनेलालागीच चुपचाप रावलो आसलो. शिखप ताका कांय बरें दिसलेंच ना. घरान्त कांय सुख ना. आपणाक सभार जाय ते जनांचेलागी सहज सम्बन्ध नासल्यार, तांकां परकिश्टांचे वरीच तितलेच व्होगी दूरा उडवपाकूय जायना पुण प्रियजनांचे घरीच धरूकूय जायना. अशें सोडूकूय धरूकूय जायनासल्यान एकेक दीसाय ताजे मनांतलो भार वाडलो हरदें जड जालें. आवयचे मुकार महेन्द्राक इच्छा तांय नासली तिणे छट करनु महेन्द्राक लागीच बैसताना तिजो दुबाव आनी उद्वेग ताजे मनान्त असह्य उरलो. आशा कशेंय लागीच आसल्यार तिजे लागीं अुलोवंचें ताका कठीण दिसलें. पुण चुपचाप बैसूचें ताका भारी कष्ट आसलें. अशें चड दीस कांय ताका जायनासलें. महेन्द्रान कठीण सपूत दिलो कि सात दिसांक एक कारणानूय विनोदिनीक देकचेंच ना. आनीकूय दोन दीस बाकी उरले-कशें ते काडचें !

महेन्द्रान मागशीं पायांचो शब्द आयकत ताका कळें कि आशा कूडान्त आयली. आयकलेंच नासल्यावरी तो स्थीर रावलो. आशाक समझलें कि तो तिका खेळयता. पुण ती कूडान्तसून गेलीच ना. मागशीञ्च रावून तिणे सांगलें : ' एक सांगचाक आसा. तें सांगून हांव वतां.'

महेन्द्रान घुमनु रावून म्हळें : ' खंय वता ? एक बैसूचें तांय न्हय ?'

आशा हे मर्याद उलवपाक कान दिनासलेंच स्थीर रावली आनी सांगलें : ' बाब बिहारीक आवयचे रोगाचें खबर जाणोंचें उचीत.'

बिहारीचें नांव आयकत महेन्द्राचे हरद्याक व्हड घाय जालो. पुण तें कांय भायर दाकयनासलेंच ताणे म्हळें : ' उचीत कित्याक ? हांव करचे ते चिकित्सेचेर विश्वास ना कांय ?'

महेन्द्रान आवयचे चिकित्से खातीर कांय यत्न करनासल्यान आशाचे मनान्त भारी कोप दिसलो. तो तिजे तोण्डान्तसून भायर आयलो. कशेंय जाऊं, चडशें उरलें ते आवयचे रोगाक आतांय कांय एक अुणांव ना. दीसदीस तो चडत चडत रावलो.

ह्या सामान्य उत्राचो भीतरचो अर्थ महेन्द्राक कळ्ळो. अशें गूढ गाळे आशान महेन्द्राक आजमेरेन दिलेच नासले. आपले अहंकाराक अशें तिणे मारले खातीर महेन्द्राक आश्चर्य दिसलें. आनी ताणे येडाय केलो : ' तुजे लागीसून डाक्टरपण शिखोचाक लेकतां ?'

आशाक आपले भरले त्या दुकीवयर छट जावनु लेकनासलेंच एक घाय केलो ह्या उत्रांनी. काळकान्त बुडून आसलें कूड. ह्या कारणान परत कांय उलयनासली आशा आज मनान्त कांय भय नासलेंच धैर्यान सांगूक लागली : ' डाक्टरपण शिखोचाक जालें नासल्यारूय आवयक जाय ती सेवा करूक शिखोचाक हांव फाव.'

आशान अशी जाप दिवचें महेन्द्राक अत्यन्त आश्चर्याचें खबर आसलें. आयकून परिचय कांय नासलेंच इतलें तीक उतर आयकत महेन्द्र निष्ठुर जालो आनी म्हळें : ' तुजे बिहारीबाबालागी ह्या घरकडे ताणे येवचें न्हय म्हळें. आनी तें तुकाच कळें. आनीकूय तो येतलोच म्हणूच लेकता ?'

आशा व्होगी कूडान्तसून चलली. लज्जा वाडले कारणान तिका थंय एक घडियेक तांय रावूक जायनासलें. लज्जा आपणा खातीर न्हय, अपराधान्त बुडून आसले त्या व्यक्तीचे तोण्डान अन्यायाचो अपवाद उच्चारण करूक जालें कशें हें आठोवनु भोगली. इतले लज्जेचो अंश तांय नासलें मनशाक पर्वतप्रमाण लज्जा दिसोवंचाक कोण शकतलें ?

आशान गेले उप्रान्त महेन्द्र आपले उत्रांचो अर्थ पुराय समझूक लागलो. इतलेच कालाक आशा कांय अवस्थेचेर असो धिक्कार करूक फाव उरतली

हाजी कल्पना तांय करूंक महेन्द्राक जालेंच ना. ताणें देकलें कि खंय आपलें सिंहासन आसलें थंयच आपण घुळीन्त बुडून लळता. इतले दीस भीतर ताका भंय दिसलें कि कांय आशाचे मनान्तली दुकी अशे धिक्काराचे रूपान भायर आयली ?

बिहारीचें नांव आयकत विनोदिनी खानीर चिन्ना भरले कारणान ताजे मनान्तलें धैर्य अुणे जालें. पश्चिमे दिकारसून परत आयलो कांय ना, कोणाक कळता ? हाजे मद्दें विनोदिनीक ताजें खबर मेळें आमयात. तिणे ताका देकलो आसयात. महेन्द्राचो सपूत तिजे रक्षेक पावलो न्हय ? रातीन्त राजलक्ष्मीक हरद्यान्त कष्ट भोगले तडसूक तिका जायनासलें. आनी तिणे महेन्द्राक आपयलो. सभार कष्ट दिसून तिणे म्हळें : 'महीन बिहारीक देकचे खातीर माका इच्छा वाडली. सभार दीस जाले न्हय ताणे हांगा पाय दवरुन ?'

आशा मांयक वारें घालताली. तोण्ड बावगोन ती बैसली.

महेन्द्रान म्हळें : 'तो हांगा ना. पश्चिमे दीकार खंय की गेला.'

राजलक्ष्मीन ताका सांगलें : 'माजे मनान्त दिसता कि तो हांगाच आसा. तुजेर अभिमान दवरुन मात तो हांगा येना. माजे खातीर तुवें फायीच ताका हांगा आपोवन हाडका.'

महेन्द्र- 'व्हय, हाडतां.'

आज पुराय लोक बिहारीकूच सोदतात, आपयतात. आपले जनान आपणाक सोडून उडयलो आसा अशें दिसलें महेन्द्राक.

43

हेर दीसाफान्त्यारूच महेन्द्र बिहारीचे घरकडे पावलो. आनी देकलें कि घरासामान गाडीर चडयतात आसलीं ताजीं चाकरां. भजू लागी ताणे नीमगीलें : 'कितें हें ?'

भजून म्हळें : 'खोतान सांगलें कि गंगेचे तीरार एक घर भाड्याक घेतल्यां थंय व्हरतात हें सामान.'

महेन्द्रान नीमगीलें : 'खोत घरकडे आयलोच ना ?'

भजून ताका सांगलें : 'ते दोन दीस मात कलिकाताक राबले. काल थंय गेले.'

आयकत महेन्द्राचे मनान्त भय दिसलें कि आपण थंय नासले त्या कालाक विनोदिनी बिहारीक भेट जाली आसयात. हान्त ताजे मनांत दुबाव कांय भोगलोच ना. ताणे कल्पना केली कि विनोदिनीचे घरामुकारूय आतां सामान गाडीचेर चडयतासका. ताणे मनांत निश्चय केलो कि ह्या खातीरूय बोध आपणाक विनोदिनीन घरकडेसून दूरा रावयलो, खण्डीत.'

शेळी घडी राबनासलें महेन्द्र आपले गाडीर चडून गाडीकाराक होगी सोडूक सांगलें. जाय तितलेच होगी घोडो चलना अशें महेन्द्रान गाडीकाराक गाळायलें. गाळे दिता दिता ते घरामुकार पावले. आनी ताणे देकलें कि थंय यात्रेचें लक्षण कांय नासलें. ताका भय दिसलें कि ती फुडेच गेली आसयात. होगी ताणे कवाडार माल्लो. भीतरसून एकले म्हान्तारे चाकरान कवाड उकतें केलें. तेन्ना महेन्द्रान नीमगीलें : 'खबर कांय आसा?'

ताणे म्हळें : 'ना, हांगा विशेष कांय ना.'

महेन्द्रान अुंचार वचून देकलें कि विनोदिनी न्हाणाक गेल्या. तिणे नीदचें कूड निर्जन उरलें. महेन्द्र तिणे काल नीदले ते हान्तणार पडून लळनु त्या मोवाळ हान्तणाक दोनूय हातांनी पोटलून धरलो. आनी ताजो परमळ घेतलो. आनी ताजेर तोण्ड दवरनु म्हळें : 'निष्ठूर ! निष्ठूर !'

एक लेकान हरद्यान्तसून उच्छवास सोडून हान्तणारसून उठावन महेन्द्र विनोदिनीक देकूक येनासल्यान ताका बैसूक जायनामले. सभार प्रतीक्षेन तो बैसलो. घरान्त चलत देकलें कि एक बड्गाळी वार्तापत्र खालाचे हान्तणार विमकळावन घाल्यां. वेळ चलवचे खातीर ताजेर मन कांय दिनासलेंच दृष्टी व्हरूक लागलो. बिहारीचें नांव ताजे दृष्टीन्त पळें. एक घडियेक ताजें पुराय मन वार्तापत्रावयले त्या खबराचेर सिरकून उरलें. पत्राक खबर दितल्ले एकल्यान हेर खबरांचे भीतर बरयलें आसलें कि अुणे शम्बळकार दरिद्र गुमस्तांचे खातीर बिहारीन मोल कांय घेनासलेंच चिकित्सा आनी सेवा करूक गंगेचे तीरार एक घर घेतलें. थंय एक वेळाक पांच जनांक आश्रय दिवपाची व्यवस्था केली आसा अशें.

विनोदिनीन हे खबर घाचलें आसा. वाचत तिका दिसलें कितें आसयात ? खण्डीत कि तिजे मनान्त थंय वचाक आशा वाडली आसतली. मात न्हय महेन्द्राचें मन ह्या कारणान पिटपिटेलें कि बिहारीचे ह्या संकल्पाक लागून विनोदिनीक ताजेर भक्ती सभार वाडली आसतली. बिहारीचे खातीर महेन्द्रान मनान्तच म्हळें : 'म्होस.' बिहारीचें हें काम मनान्त तडसूक जायनासल्यान ताणे खेळु करनु म्हळें : सान चेलो आसले त्या प्रायेरसून बिहारी लोकाचो हितकारी म्हणोवन ताळियो घेवपांत समर्थ. बिहारीलागी तुलन करताना आपण एकलोच कळंक नासलो आनी फटवण कांय नासलो अशें 'वाह वाह' म्हणोवन घेवपाखातीर आशा दवरनु म्हळें : 'उदार मनाचो आनी आत्मत्यागी एकलो अशें मूढ लोकाक फटवपी जनांक आपण कान्ताळ करतां. पुण हाय ! हो अती निश्चेष्ट अकृत्रिम स्वभाव म्हुन्त लोकाकूच उरचो. तीं वसूं एक जनाकूच समझूक जालेंच ना ! महेन्द्राक दिसलें कि बिहारी आपले अुंचावयल्यान एक चाली चलूक लागलो. विनोदिनीचे पायांचो शब्द आयकत महेन्द्र तटतटेवन कागत धाम्पून ताजेर बैसलो.

विनोदिनीन न्हावनु कूडान्त येताना महेन्द्राक तिजें तोण्ड पळयत आश्चर्य भोगलें. ती पूराय परतली आसली. इतलेच दिसांक ती अग्नि जळोवनु तपस करताली आसली ? तिजें देह सुकून गेलें. पुण तिजे हळदुवे तोण्डार एक तराची दीप्ती चलतासली.

विनोदिनीन बिहारीचें चीट मेळपाची आशा सोळी आसली. आपणाचेर बिहारीक भो बेपारवो भोगलो आमयात अशें कल्पना ती राती-दीस करनु निश्शब्द उरली. पुण भीतरचे भीतर ती जळतासली. ह्या तानेन्तसून मुक्ती मेळचे खातीर कांय वाट तिणे देकलीनाच आसली. बिहारी आपणाक सोडून पश्चिमे दिकार गेले खातीर ताका मेळूक कांय उपाय तिजे हातान्त नामले. कांय काम करनूच उरली- अळसी नासलो- तिका कांय काम करूक नासल्या ह्या घरकडे राबचें असह्य भोगतालें. आपलो पूराय उद्यम आपणाकूच दोषाक जाले खातीर तिजे मनांत घाय जालो. आपले पूराय भविष्यान्तले जीवनांत प्रेम कांय मेळूक नासलें काम कांय करूक नासलें आनी आनन्द कांय भोगूक नासलें घरकडे बान्धून उरची कल्पना तांय करूक ती शक्त नासली. आपले प्रकृतीक आपणाक पावपाक भायले अदृष्टाचे विरुद्ध ह्या आकाशाचेर मातें धावण्डावपाची व्यर्थ इच्छा करची उरली विनोदिनी. मूड ह्या महेन्द्रान विनोदिनीक मुक्ती मेळपाची वाट पूराय चारूय दिकारसून धाम्पली आनी तिजे जीवनाक इतलेंच संकीर्ण केलें. त्या कारणान तिका ताजेर भोगचे त्या कोपाक आनी कान्ताळ्याक लेक नासलें. विनोदिनीक षळें कि ते महेन्द्राक जाय तितलेच दूरा राबोवचे खातीर आपण असमर्थ. ह्या सान घरान्त महेन्द्र तिजे लागीच येवनु बैसतलो- दीसदीस अलक्ष्य आकर्षणान तो तिळा लेकान तांय तिजे लागीच येनासलें राबचो न्हय. ह्या काळकासूर बायंत समाजान्तसून भाटोवनु भायर घाले आपले जीवनांतले शय्या-घरान्त ताजेर कान्ताळो आनी आसक्ती एकच वेळार भोगची ती अवस्था कितली की भयाची आनी कष्टाची. विनोदिनीन आपले हातान महेन्द्राचे हरद्यान्तसून भायर काळो हो जीब भायर काडून लागीच येवपी सरपाचे तोण्डान्तसून आपणाचें रक्षण करचें कशें ही वेथा भोगली विनोदिनीक. तिजें हरदें आपले ह्या सान घरान्तलो कारागारान्तल्या वरीच वास आपणार महेन्द्रान सहज वासनेन दीसदीस करचो आघात- हांचो पूराय कल्पना करताना विनोदिनीचें मन समस्त दुखान पीडा भोगलें. जीवनाक हांगा समाप्ती खंय ? ह्या पूराय दुखान्तसून मोचन केन्ना ?

विनोदिनीचें हें सुकून हळदुवें जालें तोण्ड देकताना महेन्द्राचे मनान्त कोपाचें नाळ जळूक लागलें. ह्या बिहारीची चिन्ता मनान्त दवरनु तपस करचे हिजे मनान्तसून ती दूर काडूक आपणाक कांय एक शक्ती ना. गरूड कशें बोकडी पीलाक घडीभीतर जोपय मारनु आकाशाक आडळचे तितलेच व्हड पर्वतावयले

आपले घुडान्त व्हरता तशेंच महेन्द्राक एकलोच आपली कोमळ आमली शोभीत लूटी आपले हरद्यान्त दवरनु राकूक पार बोडान धाम्पूक पूराय लोकान विमरलो एक स्थाय तांय ना ? थंय, कोप वाडताना तिजी आशाय चार पावटी वाडली. आनी कशें विनोदिनीक एक घडियेक तांय पळयनासलेंच उरूंक आपण शकत ? बिहारीखातीर कांय चिन्तेक तांय वेळ महेन्द्रान करचें साहसकृत्याचें फळ उरलें. विरहतापान शोभीत बायलाञ्चे सौन्दर्य वाडतलें अशें संस्कृतान्तलें काव्य वाचत महेन्द्राक समझलें. आज विनोदिनीक देकताना ताजो ताका अनुभव भोगलो. आनी तेन्नाच मुख आनी दुख्ख मेळनु ताजे हरद्यान्त भीतर एकमेक झुझूक लागलीं. विनोदिनीन एक घडियेक स्थीर मनान रावून महेन्द्रालागीं नीमगीलें : ' कांय तुमी चाय पीवनु खाण खावनु आयल्यात ? '

महेन्द्र- ' ना. पीवनु-खावनु आयलो म्हणून आपले हातान एक खोलो उदक तांय दिल्यार जायना ? ' आनी ताणे गीत म्हळो- ' कप माजें भरनु दी गो ... '

हें सम न्हय अशेच दिसलें विनोदिनीक कि कठीण मनान तिणे ताका छट करतु अशेंच सांगले : ' बिहारीबाबचें खबर कांय आसा ? '

घडी भीतर महेन्द्राचें तोण्ड बावलें आनी ताणे म्हळें : ' तो ह्या कलि. काताक ना. '

विनोदिनी- ' ताजो पत्तो कळता कांय ? '

महेन्द्र- ' तो कोणाकूय दिवपाचें ताका लागलेंच ना. '

विनोदिनी- ' सोधल्यार मेळचो न्हय ? '

महेन्द्र- ' ताजें आवश्य कितें ? कांय हांवें देकलेंच ना. '

विनोदिनी- ' आवश्याक मात जाता ? सानपणान आनी तुमचे संगती-पणान जायना ? '

महेन्द्र- ' बिहारी सानपणानूय माजे संगतीपणानूय उरलो सभार काळाक. पुण तुजो तो संगती दोन दिसांचो मात. पुण ताका पळोचे खातीर पटपटेता तुजें हरदें ! '

विनोदिनी- ' तांकां देकताना पुण तुमकां लज्जा दिसचें उचीत संगती करचें कशें हें तुमचो असो एकलो संगती भासतनाय शिखूक जालेंच ना ? '

महेन्द्र- ' तान्त माका दुख्ख ना. पुण फटवणेन बायल-मनशीचें मन कशें फारचें ही विद्या तरी हांव ताजे लागीसून शिखलों भासलों तो आज माका कार्याक लागतालो. '

विनोदिनी- ' ती विद्या आशेल्यार मात शिखूक जावची न्हय. आपणाक क्षमा आसल्यार मात ती शिखूक जाता. '

महेन्द्र—‘ तरी गुरुदेवाचो पत्तो तुका कळ्ळो तो माकाय सांग. ह्या पिरायेर पुण ताजे लागी वचून मन्त्र घेतां. उपांत आपण क्षम कांय अक्षम हाजी परीक्षा करतां.

विनोदिनी —‘ संगतीचो पत्तो तरी कळनासलें ताजेर प्रेम व्हावची काणी कशें माजे लागी सांगूक येता. ती उच्चारण तांय करची न्हय. बिहारीबाबाकडेन तुमचो कसो व्यवहार ? आनी तुमचेर विश्वास दवरूक कोण शकतलें ?’

महेन्द्र —‘ तरी माजो पूराय विश्वास नासलो माजो असो अपमान करनासली. माजे मोगा खातीर दुबाव कांय भोगल्यार माका इतलेंच दुख्ख दिनासली. बिहारीक जालान्त पडनासलें पडची विद्या समझना. तरी तो भाग्यहीन हाकाय शिखयली आसली तें संगतीचें सारकें एक काम उरतालें.’

‘ बिहारी मनीश. ते कारणान तांकां जालान्त धरपाक कोण शक्त न्हय.’ अशेंच म्हणून विनोदिनीन केस मागल्यान गोंयडचार तांय पांवश सोडून जनेलालागीच कशें राबली तशेंच उरली. महेन्द्र छट करुन उठायलो. आनी हाताची मुठी बान्धून गर्जलो : ‘ कितें हें तूं दुसडुसख्य माजो अपमान करतासता ? हाजें फळ मेळना माका क्षम उरले कारणान कांय माजे गुणाधिकाराचे खातीर ? माका मृग म्हण्टाना हांव एक हिंस्रमृग अशेंच लेकचें. हांव एक लेकानूय अडावंचो बाधा दिवचो न्हय. पुण भिजूडोय न्हय, म्हणून विनोदिनीचे तोण्डार पळयत एक घडियेक तो हासनासलेंच बैसलो. उप्रान्त म्हळें : ‘ विनोद आमी हांगासून खंय पुण वचें. आमकां भायर वचा, विनोद. पश्चिमे दीकार ना पर्वतार जंय वचाक तुजी आता थंय आमकां वचा. हो आमी राबचो स्थाय न्हय. हांगा राबल्यार आमी मरनु वतलीं.’

विनोदिनी —‘ वचात, आतांच वचात — पश्चिमेदीकार वचात.’

महेन्द्र —‘ पश्चिमे दीकार खंय ?’

विनोदिनी —‘ खंय न्हय. एक ना दोन दीस खंय राबचें न्हय. घुमनु भोवचें.’

महेन्द्र —‘ तें बरें आज रातीच वचें.’

विनोदिनीन आपणालें मत ओपून घेतलें आनी महेन्द्राचो आहार तैयार करूक सरली.

महेन्द्राक कळें कि बिहारीचें खबर विनोदिनीचे दृष्टीन्त पळेंच ना. वार्तापत्र वाचपाखातीर तिजें मन शक्त नासलें. कशेंय तें खबर विनोदिनी जाण जायना—सलेंच महेन्द्र पूराय दिसाक उद्वेगान उरलो.

44

बिहारीचें खबर घेवनु महेन्द्र होगी परत येतलो अशें स्थीर मनान घरकडे ताजो आहार तैयार केलो आसलो. सभार वेळ राकून बैसून पीढा भोगून राजलक्ष्मीक मनान्त हुस्को दिसलो. पूराय रातीन्त नीद नासल्यान ती अती क्षीणीत उरली, आनी महेन्द्राचे खातोर दिसलें हुस्को कारणान. देकत आशान खबर नीमगीलें आनी आशाक कळें कि महेन्द्राची गाडी परत आयली. गाडी-कारालागीसून खबर मेळें कि महेन्द्र बिहारीचे घरकडेसून पटलडांकांक गेलो आसा. आयकत राजलक्ष्मी पागाराक चोवनु घुमनु हालनासलेंच पळ्ळी. आशा एक बावल्यावरीच पायीं बैसून तिका वारे घालूक लागली. हेर दिसांचें वेळावेळार आशाक आहार खावपाक भुलोवनु करनु पेटयताली राजलक्ष्मी आज तें कांय उलयलीच ना. काल रातीन्त ती कठीण पीढा भोगता देकत गेलो महेन्द्र. पुण तो विनोदिनीचेर मोहान तें पूराय सोडून गेले खातीर राजलक्ष्मीक ह्या संसारान्त नीमगप-समझप-आशेवप-हान्त मन गेलेंच ना. तिका कळेंच ना कि महेन्द्र तिजे रोगाचो गौरव समझलोच नासलो. हेर कांय वेळार चड-अुणे जावनु गेल्या वरीच आतांय गेलो आसतलो तिजो रोग अशेंच ताणे लंकलें. ह्या पावटी छट जावनु रोग वाडून येवंचें खातीर तितलीच आलोचना ताजे मनांत आयलीच ना. पुण हुस्को नासलें उद्वेगनासलेच महेन्द्र आपणाक विसरले खातीर राजलक्ष्मीचे मनाक तें भारी कठीण दिसलें. प्रेमान पीश्यावरीच उरले महेन्द्राचे मनांत कांय हुस्को नासलो. आपणान करका कितें हें ताजे मनांत आयलेंच ना. आवयचेर कष्टांक रोगाक लागून आपणाक भायर वचाक तांय जायनासल्यान कशेंय एक कारणान लज्जा तांय नासलेंच एक वेळ मेळनु विनोदिनीलागी वचाक सभार आशा भोगली. रोगाचेर ना आरोग्याचेर राजलक्ष्मीक कांय एक उत्साह नासला. महेन्द्र अशें हुस्को नासलें उरले कारणान तिका अभिमान भोगलो आनी भो व्हड अन्याय अशेंच ताका कळवपाखातीर तिणे लेकलें.

वेळ दोन्पार दोन वरां जाताना आशान सांगलें : 'माजे आवय गे, तुमी वखद खावंका तो वेळ चुकलो.' राजलक्ष्मी चुपचाप उरली मात. आशा वखद हाडूक उठायताना तिणे म्हळें : 'वखद नाका गो, माजे आवसू. तूं वच.'

आवयक अभिमान भोगलो हें आशाक कळें. तो अभिमान आपणाकूय लागून दोन पावटी वाडून हरदें दोनूय दीकार न्हिन्दळचार म्हळ्या वरीच हालता हें तिका तडसूक जायनासलें. आनी ती खोळसां काडीत रावली. राजलक्ष्मीन हळूहळूच आशाचे दिकार घुमनु तिजे हातार मायेमोगान आशाचो हात दवरनु परसून म्हळें : 'व्हय गो माजे आवसू, तूं सान पिरायेची. हो काल तुवें सुखान

बैसका जाल्लो. माजे खातीर तुजें मन दुकचें न्हय चेरडा, हांवे सभार काळ काळ्ळे न्हय आनी कितेंय जाल्यारुय माका कितें ?'

आयकत आशाचें रणें अणु न्हय जालें. तोण्डार बोल धरनु ती चडशेंच रडूक लागली.

अशें तिजे कूडान्त आनन्द भोगनासले तो दीस हळूच हळूच चलोवनु ती आसली. अभिमान भोगतानाच ह्या दोनूय बायल मनशीचे मनांत आशा आसली कि महेन्द्रान खंचेय वेळा येवयात शब्द कांय आयकत दोगांचेय देह छट जावनु भीभीडसेल्यार वरीच जातालें. तें दोगांकूय समझलेंच ना. क्रमान दिसाचो उजवाड अणु अणु जावनु आयलो कलिकाताचे अन्तःपुरांचे मदें आसले त्या किरणांची शोभा आसली— उजवाडाचें फुलप नासलें, अन्धकाराचे आवरण नासलें. तें विषादाचो गौरव वाडवपाक आनी निराश दोळ्यान्त दुकां ना करूक फाव. ताजान कर्माचें आनी आश्वासाचें बळ अणु करूक विना विश्रान्तीचो ना वैराग्याचो आश्वास भोगचो न्हय. रोगीचे त्या कूडान्त आनन्दाचें कांय एक अंश नासलें. सांजेवेळा आशान कांय एक शब्द करनासलेंच उठवनु एक दिवो जळयलो आनी तो कूडान्त हाडून दवल्लो. राजलक्ष्मीन सांगलें : ' व्हय गो माजे आवसू माका दिव्याचो उजवाड लागना दीवो भायर व्हर. आशान दीवो भायर व्हरनु दवल्लो आनी भीतर घेवनु बैसली. तेन्ना भायरचो अन्धकार कूडान्तूय भरलो. आशान ल्हवूच राजलक्ष्मीलागी नीमगीलें : ' माजे गे आवय, तांकां हांवे कांय खबर दिवंचें ?'

राजलक्ष्मीन तेन्ना बलिष्ट उतर दिलें : ' नाका गो माजे आवसू, हांव तुजे मुकार सपूत दितां कि महेन्द्राक खबर दिवचें न्हय.' हें आयकत आशाक हालनासलेंच बैसूक विना रडूक तांय बल ना जालें.

भायर रावून एक चाकरान म्हळें : ' खोतालें चीट.' आयकत घडी भीतर राजलक्ष्मीचे मनान्त दिसलें कि महेन्द्राक कांय रोग लागलो आसयात. त्या कारणान तो आयलोच ना आनी चीट धाडलें. मन तापून तिणे म्हळें : ' पळे गो माजे आवसू, महेन्द्राक जालें कितें?' आशान भायरचे दिव्याचे उजवाडान्त हात कडकडेवनु चीट वाचलें. महेन्द्रान बरयलें आसलें कि थोडे दीस जाले आपणाक व्हड सुख नासलें. त्या कारणान तो पश्चिमेदीकार वता आनी आवयचे रोगा खातीर विशेष चिन्ता कांय करची न्हय कि तिका नेमान पळोचें खातीर नवीन डाकतराक सांगलें आसा अशें. रातीन्त नीद नासल्यार मातें धरूक जायनासल्यार करचें कितें तें चीटार ताणे बरयलें आसलें. मात न्हय दोन दीनान्त देहाक पुष्टी करचें पुण बळ नासलें वखद तांय आपण घेवनु चीटा लागीच धाडून दितां. अशें बरयलें आनी वखद दिलें आसलें. आवयचे रोगाचें खबर गिरिधी नांवांचे गांवान्तलें

पत्थार अवश्य जाणोवका अशें ताणें चीटार विशेष रूपान उंगडाम केलो आसलो.

हें चीट वाचत आशाक हालूक तांय जालें ना. आपले दुख्खाचे वयर धिक्कार भोगलो तिका. आवयक हें खबर आयकोवचें कशें ?

आशान अशें वेळ काडचे खातीर राजलक्ष्मीक हुस्को वाडलो. तिणे म्हळें :
'व्हय गो माजे आवसू, महीनान बरयलें कितें ? होगी माका वाचून आयकय.'
म्हणून ता व्हड आग्रहान मंचार उठावनु बसली.

आशान तेन्ना कूडान्त येवनु चीट पुराय वाचून आयकयलें. राजलक्ष्मीन नीमगीलें कि देहाखातीर महीनान बरयलें कितें ? आनी चीट एक पावटी लागी वाचून आयकय.

आशान दुसऱ्य वाचलें : 'थोडे दीस जाले माका व्हड कांय सुख दिसना-सलें देकून हांव ...'

राजलक्ष्मी - 'राबय. राबय आनी वाचचें न्हय. कशें ताका सुख दिसचें ? म्हान्तारी आवय मरनासलें रोग लागून पळ्ळे खातीर ताका जाळ. तेन्ना कित्याक ते महीनाक माजे रोगाचें खबर दिवचाक लागली. घरकडे तरी उरलो कूडान्त एक कोणस्याक बैसून वाचत-बरयत बैसतालो विना कोणाकूय ताजान कांय एक दोष नासलो. ताजे मद्दे आवयचे रोगाचें खबर दिवनु ताका घराकडेसून भायर पेटयलो. त्या कारणान कांय सुख तुका मेळें ? हांवें हांगा मरनु पळचार ताका कांय दोष जायत ? इतलेंच दुख्ख भोगले उप्रान्त तांय तुका बुद्धि भरलीच ना ?' म्हणून ती हान्तणार नीदली.

भायर मूसमूसेवंचो शब्द आयकलो. चाकरान म्हळें : 'डाक्टर खोत आयला.' डाक्टर कूडान्त आयलो. आशान थडथडेवनु मातें आनी तोण्ड धाम्पलें. मंचाचे लागीच भीतर सरनु राबली. डाक्टरान नीमगीलें : 'आपणाक जावचें कितें तें माका सांगात.'

राजलक्ष्मीन कोपान सांगलें : 'जावचें कितें ? कांय मनशाक मरूक तांय दिवचेंच ना ? कांय तुमचें वखद खेले निमिती मरनासलें राबूक जाता ?'

निजे मनाक समाधान दिवचे खातीर डाक्टरान सांगलें : 'अमर करूक जायना. कष्ट अुणे करूक मात जाता.'

राजलक्ष्मीन सांगलें : 'कष्टांक बरी चिकित्सा आसली, राण्ड बायलानी आपले बामणांचे सारियेर उडकी मारनु मरताना. आतां बान्धून मारतात मात. वचात डाक्टरमाम, तुमी वचात, सबाव माका कोप हाडनासलें वचात. माका एकलीच राबची आसा.'

डाक्टरान भयान सांगलें : 'आपली नाडी एक-'

राजलक्ष्मीन अतिमात्र कोपान सांगलें : 'हांव सांगचें कि तुमी वचात.

माजी नाडी भेश आसा. ही नाडी हांगी राबतली अशें कांय लेकचें ना.

डाक्टर हेर कांय वाट नामल्यान भायर गेलो. आनी आशाक अुलो दिवनु हाळी. आनी नवीन डाक्टरान रोगाचें पूराय विवरण भीमगून घेतलें. उतर पूराय आयकत गौरवान कूडान्त दुसरूय आयलो. आनी म्हळें : 'पळे, महेन्द्र माजेर विशेष भार दवरनु गेलो. तरी तुमी आपली चिकित्सा करूक दिनात ताजे मन दुकतलें.'

महेन्द्राचें मन दुकतलें ! हें राजलक्ष्मीन हासून उडोवचें उतर म्हळघावरीन आयकलें. तिणे म्हळें : 'मडीनाचे खातीर तुमी त्राम भोगचे न्हय. कष्ट संसारान्तलें पूराय लोकांनी भोगपाचेच. तान्त महेन्द्रान अतिमात्र त्रास कांय भोगचे नात. तुमी आतां बचात डाक्टरमाम. माका एक नीदेवंचाक दियात.'

नवीन डाक्टराक कळें कि रोगीक वैराग्य हाडचें न्हय. सावकशायेन भायर येवन, ताणे करचें कितें ह्या खातीर आशाक जाय तो उपदेश दिलो आनी तां चल्लो.

आशान कूडान्त येताना राजलक्ष्मीन सांगलें : 'वच चेरडा तूं एक विश्राम करनु यो पूराय दीस रोगीचे लागीच बैसली आसली. हारूचे आवयक सांगून धाड. लागीचे कूडान्त उरतली.'

आशा-राजलक्ष्मीक सामकीच समझली कि हें केवल मोगाळ उतर न्हय. ही तिजी आज्ञा पालन करनासलें हेर कांय वाट नासली. हारूचे आवयक सांगून पेटयले उप्रान्त काळकान्तच ती आपले कूडान्त वचून शेळ भूंयचेरूच पळ्ळी.

पूराय दिसा उपाशी कष्ट काळे खातीर देह-मन दोनूय क्षीणीत उरलीं. लागीचे घरकडेसून लग्नाचे खातीर वाजप-गायन आयकूक येतालें. ह्या वेळा शेहनायीचेर सुरती धरचेंय आयकलें. रागान्त बुडून उरले त्या रातीन्त पूराय अन्धकार नाचचे वरीच आपले मनान्त मारचे वरीच आशाक भोगलें. तिजे लग्नाचे रातीन्तली एकेकी सानी घटना तांय जीवी जावन रातीचे आकाशाचेर सपनान्तल्या वरीच दिसूक लागली. त्या दिसाचो उजवाड-कोलाहल-जनांचो हीण्ड-त्या दिसाची माळा- काडाव-नवें वस्त्र आनी होमाचो धुवर होचो परमळ - नवे व्हकलेचो थडथडो- लज्जा- आनन्दान बुडले हरद्याचो मार-पूराय उगडास तेन्ना तिजे चारूय दीकारसून येवन तिजे हरद्यान्तली वेथा प्राण घेवन बलिष्ठ जावपाक लागली. खावंचाक कांय मेळनासले एकले चेरक्यान कशें खाण जाय म्हणून आवयक मारचें तशेंच फुडें आपणाक भोगले ते सुखाचो उगडास आपलें खाण आशेवन आशाचे हरद्यान्त दुसदुसरूय रडून हातान मारूक लागलो. क्षीणीत आशाक तशें आपले मनाक विश्राम करूक जालेंच ना. दोनूय हात जोडून देवतेक प्रार्थना गायताना संसारान्त तिजी एकलीच प्रत्यक्ष देवती-म्हावेची पवित्र स्नेहाची

मूर्ती आशालें दुकां भरले ते हरद्यान्त मधें आयली. दुसऱ्या संमारांतले दुखांचे मधें तपस करचे तिका आपोवनु हाडचें न्हय हो इतलेंच दिसांक ताणे राकलो तो सपूत. पुण आज हेर कांय उपाय नामलो आनी आपले चारूय दीकान येवनु भरले ते कठीण दुखांचे मधें एक दोम्पळो तांय नामलो. ती आज त्या कूडान्त दिवो जळोवनु व्होण्टीन्त घीट बरोचे खातीर एक कागत दवरनु दोळघान्तसून पावसा-मोडान्तल्यान पावसा वरीच दुकांक मोचन करनु चीट बरवपाक लागली :

‘ श्रीचरणकमळांचेर -

म्हावे, तूं विना आज माका हेर कोणूय ना. एक वेळा येवनु तुजे होंण्टीन्त दुख्यान वृडून आसले हिका बैसयल्यार जायत. नाजाल्यार हावे कशें वांचचें ? हेर कितें बरवचें कळेंच ना. तुजे चरणार माजो शें मास कोटी प्रणाम.’

तुमची मोगाळ
चुनी.

45

अन्नपूर्णा काशीन्तसून परत येवनु ती व्हळूच राजलक्ष्मीचे कूडान्त घल्ली. तिजें पायी पडून तिजे पाय मात्थाक लायले. मधें विरोध भोगले कारणान दूरा राबका जाल्याऱ्या अन्नपूर्णिक देकत थेटात फारनु गेलें तें धन परत मेळचावरीच भोगलें राजलक्ष्मीक. भीतरचे भीतर ती आपण नेणतानाच तरी अन्नपूर्णा हांगा आतां आसली कितलें की बरें उरतालें अशें आशेताली. अन्नपूर्णिक मेळताना हो आश्वास तिका पुराय भोगलो. इतलेंच दिसांक आपण क्षीणीत आनी क्षोभीत उरली अन्नपूर्णा लागीच नासल्यान मात. सभार दीस उप्रान्त आज तें तिका घडी भीतर सुस्पष्ट भोगलें घडी भीतर वेधा भोगतलें तिजें हरदें पुराय आपले सभार काळांचे स्थायार बैसून अधिकार चलोवचाक लागलें. महेन्द्रान जावचे फुडेच ह्यो दोगूय जावो सूनांचे भावनेन ह्या घराचें पुराय सुख-दुख स्विकार करनु येताल्यो. पूजेक आनी उत्सवाक, दुखान्त आनी मरणान्त दोगूय संसाराचे ह्या रथाचेर यात्रा करतालीं. तेन्नासून भोगतालें तांचे भीतरचें बलिष्ठ संगतीपण. राजलक्ष्मीचे हरद्यान्त आज घडी भीतर येवनु ताका धाम्पलें. तांणी सभार फुडेचे कालाक धरनु एकमानीच जीवनाचो आरम्भ केलो आसलो. एकेक कारणान मनान्त द्वेष भोगले पुण चेरडुपणसून ती संगती उरलीं. आतां कठीण दुखांचे ह्या दिसांकडेय राजलक्ष्मीचे लागी राबूक तीच पावली. त्या वेळाचे पुराय सुखान्त आनी दुखान्त इष्टाचे पुराय घटनेन्त ही एकलीच विमळक जायनामली उरली. कोणाचे खातीर राजलक्ष्मीन हीजे लागी निष्ठूरमनान झगडें केलें आसलें तो महेन्द्र आज खंय ?

अन्नपूर्णान रोगीचे लागी बैसून तिजो दावो हात आपले हातान्त धरलो आनी अलो दिलो : ' व्होन्नी.'

राजलक्ष्मीन म्हळें : ' जावे.' विना हेर कांय तिजे तोण्डान्तसून भायर आयलेंच ना. तिजे दोनूय दोळ्यान्तसून दुकां पडूक लागली. आशा हें देकत तडसूक जायनासत्यान लागीचे कूडान्त वचून खालाक बैसली आनी सामकीच रडूक लागली.

आशाचे ना राजलक्ष्मीचे लागी महेन्द्रा विषयीं अन्नपूर्णान कांय प्रश्न केलेंच ना कि तें साहस तिका उरलें ना. तिजे दोनूय दोळ्यान्तसून दुकां व्हळूक लागलीं. तिणे साधूचरणाक अलो दिलो आनी नीमगीलें : ' मामा, महीन खंय गेला ?'

तेन्ना साधूचरणान विनोदिनीचे आनी महेन्द्राचे सम्बन्धी चल्ली पुराय घटनांचे विवरण तिका दिलें. अन्नपूर्णान साधूचरणालागी नीमगीलें : ' मामा, बिहारीचें कांय खबर आसा ?'

ताणे सांगलें : ' सभार दीस तो आयलोच ना. ताजें खबर ठीक सांगूक जायना.'

अन्नपूर्णान म्हळें : ' एक बिहारीचे घरकडे वचून ताजें खबर घेवु येता, कांय ?'

साधूचरण गेलो आनी परत येवु सांगलें : ' तो घरकडे ना. गंगेचे तीरार बाळीर एक घर घेवु थंय गेलो आसा.'

अन्नपूर्णान नवीन डाक्टराक आपोवु हाळो आनी रोगीचे अवस्थे खातीर ताजे लागी नीमगून घेतलें. डाक्टरान सांगलें : ' हरद्याक बळ ना आनी नालकुन तांय आसा. मृत्यु केन्नाय छट जावु जावयात.'

सांजेवेळा राजलक्ष्मीचो रोग चडशें जावपाक लागलो. तेन्ना अन्नपूर्णान नीमगीलें : ' व्होन्नी, नवीन डाक्टराक एक आपोवया ?'

राजलक्ष्मीन तिका म्हळें : ' नाका जावे, नवीन डाक्टरान येवु माका कितें करूक जायत ?'

अन्नपूर्णान तिका सांगलें : ' तेन्ना तुमी कोणाक आपोवंचाक लेकतात ?'

राजलक्ष्मी : ' बिहारीक आपयत्यार जालें.'

अन्नपूर्णाने हरद्यान्तूय एकी दुकी भोगली. एक दिसा दूरा रावताना सांजे-वेळा तिणे कवाडा भायरसून काळकान्त बिहारीचो अपमान केलो. आनी ताणे तेन्ना बीटो घेतले कारणान भोगली ती दुकी आज मेरेन तिका विसरूंक जालेंच नासलें. उप्रान्त बिहारी एक पावटी तांय तिजे मुकार परत आयलोच नासलो. ह्या भूंयचेवयले जीवनान्त कशेंय ह्या अपमानाक प्रतिकार करपाचो कांय वेळ मेळटलो-हाजी आशा ताजे मनांत कांय तरी नासली.

अन्नपूर्णा माळियेर महेन्द्राचे कूडान्त गेली. घरान्त हें कूड पूराय आनन्दाचें निकेतन आसलें एक कालाक, आज ताजें तें लक्ष्मीत्व खंय गेलें ? हान्तलूण राज-नासलेंच कशें की पळ्ळें. कांय उम्बळून धवें केलें नासलें. वयली तीं फुलांची झाडां सीम्पणी नासल्यान सुकून गेलीं आसलीं.

म्हाव माळियेर गेली म्हणून आशाय व्हळूच तिजे मागशी सरली. अन्नपूर्णान्त तिका आपले हरदयार दामून धरनु तिजे मस्तकाचेर अुमो दिलो. आशा मातें बावगोन दोनूय हातांनी तिजे दोनूय पाय धरनु दुसदुसरूय तिजे पायांचेर मातें लावचाक लागली आनी तिणे मागलें : 'म्हावे, माका आशीर्वाद करनु बळ दियात. मनशाक इतलेच कष्ट तडसूक जायत—हें माका इतलेच काळाक दिसलेंच नासलें. देवा, आनी कितले दिसांक हांवे हे कष्ट भोगचें ?'

अन्नपूर्णा खालाकूच बेंसली. आशा तिजे पायीं मातें दिवन पळ्ळी. अन्नपूर्णान्त तिजें मातें व्होण्टीन्त काडून दवल्लें आनी कांय उलयनासलेंच आनी हालनासलेंच हात जोडून देवतेक मनान्त आठोवन बेंसली. अन्नपूर्णाचो स्नेहान भरलो तो आशीर्वाद आशाचे गम्भीर हरदयान्त मद्दें पावन अनेक दीस उप्रान्त शान्ती दिवपाचो जालो. तिजे मनान्त दिसलें कि आपणान मनान्त आशेलें ते इष्टाचें वस्त मेळेंच. देवतेन तिजे सारके मूडांची प्रार्थना घेवपाची न्हय पुण म्हावेली प्रार्थना सोडपाकूय फाव न्हय. हरदयान्त आश्वास आनी बळ पावन आशा सभार घडी उप्रान्त दीर्घ निश्वास सोडून उठावन बेंसली आनी सांगलें : 'म्हावे, बिहारीबाबाक एक चीट धाडचें कि तांणी व्होगी हांगा येवचें.'

अन्नपूर्णा :- 'ना. चीट बरवचें न्हय.'

आशा - 'तेन्ना तांकां कशें खबर मेळचें ?'

अन्नपूर्णा - 'फाले आपणूच बिहारीक वचून पळोवन येतां.'

46

बिहारीन पश्चिमे दीकार घुमनु भोवंताना ताका समझलें कि कांय एक काम करूक नासल्यार आपले मनाक शान्ती मेळची न्हय. आनी ताणें मनान्त लेकलें कि कलिकाताचे दळिद्री गुमस्तांची चिकित्सा आनी शुश्रूषा करचो भार आपणान सात्यार घेवंचो. घीमाचे कालाक उदक आटून वताना मासळी उदक अुणें आसले ते तळयान्त मद्दें कशेंय श्वास खेळोचाक त्रास काडता तशेंच गल्लीन्त रावचो लोक आपले व्हड परिवाराचो भार सात्यार घेवन सुकार व्हरपा खातीर त्रास काडतात. बावले बारिक आनी कष्ट भोगचे ते मानेस्त लोकांचे खातीर बिहारीक सभार दीस जाले काकुळत दिमताली. तांकाच ताणें रुकांची सावळी आनी गंगेतीरावयलें वारें दान करपाचो संकल्प केलो.

वाळान्त एक जागो घेवनु चीन मेस्त्र्यांगेले साहायान सुन्दर-शोभीत छोटीं छोटीं कुटीर बान्धयलीं. पुण ताजें मन शान्त नासलें. काम शुरू करपाचो दीस लागींच पावताना आपलें मन कांय आपेत्थ्याचे संकल्पान तान्तसून दूरा वचाक लागलें. आपले मनान ताका म्हळें : ' ह्या कामान्तसून कांय सुख मेळपाचें न्हय. आनी हें काम विरस उरतलें. हाका कांय एक सौन्दर्य तांय ना. हाजो सुको भार मात तुजेर उरतलो.' काम करचे खातीर बिहारी हाजे फुडें इतलोच विमुख उरलोच नासलो.

एक दीस आसलो कि तेन्ना बिहारीक कांय एक जाय ही भावना तांय नासली. आपले मुकार कितें आयलें तें मनान्त कांय आयास नासलेंच भोगतालो तो. पुण भातां ताजे मनान्त एकी भूक वाडली कि तिजी निवृत्ती करनासत्यार ताका हेर कांय एकाचेर मन दिवचाक तो अशक्त उरलो. फुडें अभ्यास केल्या वरीच एक घडियेक हें तें करनु चोयलो पुण हेर एक घडियेकूच तें पूराय सोडून उडवपाखातीर ताजो आग्रह उरलो.

बिहारीचें तरणेपण निश्चलरूपान नीदलें आसलें. ताजे खातीर कांय विचार तांय ताणे केलोच नासलो. विनोदिनीचे भांगारा दण्डान तें जाणें जावनु उठलें. छट जावनु आयले गरुडा वरीच तें आपली भूक तारासूक जायनासले खाणाक पूराय जगान्त अवसरान भोंवंताले. भूक लागले ह्या प्राण्याचो परिचय फुडें बिहारीक नासलो. हाका घेवनु करचें कितें ह्या खातीर तो झुझून भोंवंतालो, आतां कलिकाताचे क्षीणीत आनी जीग्ले आनी अत्पायुसाचे गुमस्तांक घेवनु ताणे करचें कितें ?

आषाढांतली गंगा मुकार भरनु व्हाळतासली. राबून राबून हेर तीराचे अुंचावयल्यान नीळ मेघांची राश रुका अुंचार भार चडशे जावनु खालाक पडूक तैयार जातालीं. पूराय न्हंयतलें उदक थोडे दीकान तिक्त्या तलवारा वरीच काळें जावनु आनी हेर दीकान उज्या कीटा वरीच झकझकेत राबलें. नवे पावसाचे ह्या वेळार बिहारीची दृष्टी ताजेर पडताना ताजे हरद्याचें कवाड उकतें जालें. आकाशावयले ह्या नीळ मोगाळ उजवाडाचे मद्दे एकलीच व्हावनु वोले भरनु काळे केस सोडून राबली, वर्षकालाचे आकाशारसून मोडांचे मद्दे चान चारुय दीकान सीवण्डून पडचे ते रश्मीक एकटावनु धरनु ताजेच तोण्डार दीप्त आनी कातर दृष्टी दवरची ती कोण ?

फुडचें आपलें जीवन सुखान सन्तोषान आनन्दान चलून गेलो. आज बिहारीक तेंच जीवन व्हड नाश म्हणून मनान्त गेलें. अशें कितलें की मोड भरल्यो त्यो सांजो, अशें कितल्यो की चान्दण्या रात्यो तान्त आसल्यो. त्यो बिहारीचे रीते हरद्याचें कवाडा मुकार येवनु अमरताचें भायदन हातान्त धरनु उलयनासलेंच

परत गेल्यो. आनी एक कालाकूय मेळनामलेंच गेले ते शुध्द मुहूर्ताचेर कितलें की संगीत गायनासलें, कितलें की उत्सव असम्पन्न जाले— कांय आनी मेळचेंच न्हय ! बिहारीचे मनान्त फुडे चल्ते ह्या घटनेचो पूराय उगडास उरलो कि विनोदिनीन त्या दिसा दिवचेखातीर मुकार सरली ती अुमो. तिजे रक्ता रंगान तो आज विवर्ण आनी हळदुवो जालो. महेन्द्राचे सावळे वरीच जीवनाचो चडशें भागूय कशें की दीस काटले. तान्त तृप्त जावचें कितें ? प्रेमाची दुकी उदक—रेव—आकाश तीनीचेय केन्द्रान्तले वेजान्तसून अशें रागाचें गीत वाजपा खातीर अचेतन बिहारीक फुडे अनुमान करूक तांय कशेंय जायनामलें. विनोदिनीन दोनूय हातांनी वेष्टण घेवन एक मुहूर्तार छट करनु ह्या अप्रूब सौन्दर्याचे लोकान्त बिहारीक उत्तीर्ण केलो. तिका बिहारीक कशेंय विसरूक जायनासलें. तिजी मोगाळ दृष्टी आनी ते दोळयान्तलो आग्रह आज सर्वय दिकारूय व्यापून पळ्ळो. तिजे चित्तेस्त दीर्घ निश्वास बिहारीचे रक्ताक घडोघडोयांनी हून करनु व्हाळयतालो. आनी मनाक तापोवचें तिजें कोमळ स्पर्श बिहारीक वेष्टण घेवन फुलले आपले हरद्याक फुलावरीच फुलयतालें.

तेन्ना ते विनोदिनी लागीसून बिहारी आज इतलेंच दूरा राबलो कित्याक ? ताजें कारण हें कि विनोदिनीन बिहारीक अभिषेक केलो खंयचे सौन्दर्य रसान संसारान्त विनोदिनीचे त्या सौन्दर्याचो उपयोग करपाचे सम्बन्ध कल्पना तांय करूक ताका जालेंच ना. पद्माक्ष तुण्टयताना चीकोल अुंच येता. सुन्दर वस्तु भीभत्स जायनाश कशें आनी खंय तें दवरचें ? तिजे खातीर महेन्द्रालागी झुझूका जाल्यार ती पूराय घटना वायट जाता. मनाचे लागी तांय बिहारीन ह्या घटनेक स्थाय दिलोच ना. त्या कारणान बिहारीन गंगेचे तीरार पूराय विश्वाचें संगीताचें मद्दें आपले मनान्तली मूर्तीची प्रतिष्ठा करनु आपले हरद्याक धूपावरीच जळयतालो. मागशीं अशें कांय संवाद चलताना आपले सुखाचे सपनांक कांय एक विच्छेद आयल्यार अशेंच लेकून तो चीट बरवनु विनोदिनीचें कांय खबर तांय घेनासलो.

आपले इतळाचे दक्षिणे देगेक आसले जम्बा रूक फळ भरनु उरले. ताजे सावळेन पावसामोडान भरले ते सकाळीं झुपचाप बैसून लागीचे न्हंयतल्यान दोणी येतात— वतात आळस्यावरी पळयतालो. क्रमान वेळ उदेवनु सभार जालो चाकरान येवनु आहार हाडपाचें की न्हय अशें नीमगीताना बिहारीन सांगलें : ' आतां नाका ' मुखेस्त मेस्त्रीन आपलें काम विशेष जावनु पळोचें खातीर ताका आपयलो. बिहारीन म्हळें : ' एक घडी उप्रान्त येतां.'

ह्या वेळा बिहारीन छट करनु उठावन मुकार अन्नपूर्णाक देकली. तेन्ना ताणे भूंयचेर साष्टांग पडून दोनूय हातांनी तिजे पायांक धरलो आनी

प्रणाम केलें. अन्नपूर्णान अत्यन्त स्नेहान ताजे मात्यार उजो हात दवरनु आशीर्वाद केलो. दुकां तडसूक जायनासल्यान तिजे कण्ठान्तसून उत्रां सामकीच भायर आयलीच नान. आनी तिणे म्हळें : 'तूं इतलोच जिरलो कितें ?'

बिहारीन तिका सांगलें : 'मावसे, तुमचो मोग परत मेळचे खातीरूच.'

आयकत अन्नपूर्णाचे दोळे दुकांची झरियो घालूक लागले. बिहारीन मन दुकून म्हळें : 'मावसे तुमी आतां खाण - जेवण केल्यान्त कांय ?'

अन्नपूर्णा - 'ना. आतां माजे आहाराचो वेळ न्हय.'

बिहारी - 'वचा. हांव रान्दप्याक जाय तें पुराय दितां. आज सभार दीस उप्रान्त तुमचे हातान रान्दलें आनी तुमचो प्रसाद खावपाक आशेतां.'

महेन्द्र आनी आशा दोगांचेय सम्बन्ध कांय खबर बिहारीन नीमगीलेंच ना. अन्नपूर्णान एक दिसा आपले हातान बिहारीचे मुकार आपलें कवाड धाम्पून केले धिक्कारा खातीर अभिमानान तो निष्ठूर निषेध ताणे राकलो.

आहारा उप्रान्त अन्नपूर्णान म्हळें : 'दोणी घाटार पावली, बिहारी, आतां आमकां कलिकाताक चलचें.'

बिहारी - 'कलिकाताक हांवे कित्याक वचें ?'

अन्नपूर्णा - 'व्होन्नेक असुख चडशें देकून ती तुका देकचे खातीर आशेता म्हळें.'

आयकत बिहारी भीभीडसेलो आनी नीमगीलें : 'महीन अन्नाचें खबर कांय आसा ?'

अन्नपूर्णा - 'तो कलिकाताक ना. पश्चिमेदीकार गेला.'

आयकतच बिहारीचें तोण्ड बावलें. तो चुपचाप उरलो.

अन्नपूर्णान नीमगीलें : 'कांय तूं पुराय जाण जालोच ना ?'

बिहारी - 'थोडें जाण जालां. पुण पुराय समजलोंच ना.'

तेन्ना अन्नपूर्णान, महेन्द्र विनोदिनीक घेवनु पश्चिमे दीकार गेलो - हें खबर दिलें. उदक-भूंय-आकाश हांगासून पुराय रंग बदलून गेलें अशें तेन्ना ताजे दृष्टीन्त भोगलें. आपले कल्पनेचे भाण्डारान्त एकटावनु दवल्लें तें रस घडीभीतर तीक जावनूच ताका भोगलें. 'मायामोहिनी विनोदिनी त्या दिसा सांजेवेळार माका घेवनु खेळताली. तिजो मोग आनी आत्मसमर्पण पुराय फटवणच ! ती आपलो गांव सोडून लज्जा तांय सोडून महेन्द्रालागी एकलीच पश्चिमे दीकार गेली ! लज्जानासली ! तिजेर एक घडी भीतर विश्वास दवल्लो हांवे ! कितलो की बोध हांव ! आनी कितलो की लज्जा नासलों हांव !'

हाय ! पावसामोडान्त लिपली ती आपाडांतली सांज ! हाय ! पावसा उप्रान्त आयलें ते पुनवे रातीचें इन्द्रजाल खंय गेले ?

47

बिहारीक दिसलें कि कितलें की दुख्ख भोगली ती आशा. तिजे तांण्डार आनी पळोंचें कशें ? चाउडीर पावतानाच नाथ नासले त्या पूराय घराचें दुख्ख एक मेघावरीच आपणाक पांगरून उरलें अशेंच ताका दिसलें. घरकडे पावताना आपले नौकर-चाकरांचे तोण्डार चोयताना पिश्या वरीच उद्देश्य कांय नासलें भोंवपी महेन्द्राखातीर लज्जेवनु बिहारीन मातें बावगयलें. परिचयाचे चाकरांचे लागीं फुडेवरीच स्नेहान सुखाचें खबर नीमगून घेवपाक तो पार नासलो. अन्तः-पुरान्त पावताना ताजे पाय मुकार सरूक तांय येनासले. लोकाचे मुकार महेन्द्रान, आपणाक साहायाक कोणूय नासले ते आशाक कितले की अपमानान्त बुडयली. तो अपमान, बायल मनशाचें परम आवरण आमलो तो अभिमान तांय तांणे चोरनु तिका पूराय संसारान, कौतुकान आनी काकुळतीन पळोंचे रूपान तांचे मटें वीनून दिली. तशें अपमान भोगचे त्या आशाचे तोण्डार तांणे आनी कशें दृष्टी घालचें ?

पुण ह्या चिन्तेन्त पूराय बुडून रावूक तांय ताका वेळ नासलो. अन्तःपुरान्त पावतानाच आशान होगी येवनु ताका म्हळें : ' बाब, एक वोगी येवनु आवयक पळयात. ती व्हड कष्ट भोगतात.'

बिहारीकडेन अशें आशान उलवचें प्रथम. दुख्खाचे वायट दिसांकडे अशें आचार जोरान धरनु रावूक कोण शकता ? तेन्ना दूरा रावचीं तांय छट करन एकच आसीरकार किनारार एकमेळतात.

आशान अशें दुबाव कांय नासलेंच दुमर्याचे शक्तीन मुकार सरले खातीर बिहारीक तें तडसूक जालेंच ना-महेन्द्र आपले संसाराक कितें हें करनु गेला ह्या सान घटनेन्तसूनूच ताका सभार कांय समजलें. वायट दिसांचो पेट घेताना आनी घरान्त जाय तें कांय नासले एक अवस्थेचेर घराचे लक्ष्मीची लज्जा आनी हेर गुणाधिकार राकूकच वेळ ना जाता. सान सान आबरणान्त कांय तेन्ना मन दिवपाक वेळ मेळना तान्त कोणूय भोवयो वांकटी करचें न्हय.

बिहारीन राजलक्ष्मीचे कूडान्त पाय दवरले मात्रान छट जावनु तिका श्वास खेळोंचाक कष्ट दिसलें आनी तिजें तोण्ड बावलें. पुण आतां चड घडियांक कांय कष्ट दिसनासल्यान ती क्षीणीत उरली, पुण तिका सुख दिसूक लागलें.

बिहारीन तिजे पायीं पडून पायांची धुळी मात्पार घेताना राजलक्ष्मीन ताका लागीच बैसूक सांगलें आनी ल्हवूच म्हळें : ' कशें आसा बिहारी ? सभार दिसांक तुका देकूक तांय मेळनासलो कित्या ?'

बिहारीन सांगलें : ' माजे आवय गे, तुजें असुख वाडलें हें खबर माका

कित्याक तुवें जाणयलेंच ना ? तरी तुवें जाणयलें हांव मूतं तांय चुकनासलेंच पावंचो न्हय ?'

राजलक्ष्मीन ल्हवूच म्हळें : ' तें माका कळचेंच, चेरडा. तुका हांवें पोटांत व्हावलो ना विना. तूं माका माजो चेलोच न्हय ? आनी आपेल्याक तूं विना माका पावंचो हेर कोण आसा ?' म्हणताना तिजें दोळ्यांतसून दुकां झडझडेंचाक लागलीं.

आनी बिहारीक तें देकत तडसूक जालेंच ना. आनी तो उठायलो आनी पागारावयले आलमारींत दवळलें तें वखदापेटूळ पळोवाक म्हळ्या बरी आपणाकूच धैर्य दिवचाक लागलो. परत येवन ताणे राजलक्ष्मीची नाडी पळयली. आतां तिणे ताका सांगलें : ' माजे नाडीचें खबर थंय आसूं- नीमगीतां, तूं कितें जिरलो ?' म्हणून तिणे आपले सुके ते हातांनी ताजे कण्ठार परसीलें.

बिहारीन म्हळें : ' तुजे हातान केली ती मासळे रान्दय खायनासल्यान माजे ह्या हाडांक मास भरनासल्यान हांव जीरलों. तुवें व्होगी सुख पावन उठावचें आनी हांव तेन्ना रान्दपाक जाय तें हाडयतां.'

राजलक्ष्मीन बावलो एक हास हासून म्हळें : ' वोगी तयार कर चेरडा, पुण रान्दपाक न्हय.' म्हणून तिणे बिहारीचो हात धरलो आनी तो चिरडून म्हळें : ' बिहारी, तुवें लग्न करनु सुनेक हाडून माका पळोका आसा. तुजें सुख-दुख पळोकाक आतां कोणूय ना न्हय ? जावे, तुवें ह्या बिहारीक एकले चलेक सोधून हाडचें. देकलें न्हय ह्या चेरडाचें रूप कशें जालें ?'

हें आयकत अन्नपूर्णान म्हळें : तुमी सुखी जावनु भुठायत व्होस्त्री. तेन्ना तें काम करचें तुमी. आमी लोक पुराय तान्त वाण्टो घेतात.'

राजलक्ष्मी- ' माजान तें जायत म्हणूक जायना, जावे. बिहारीचो भार हांव तुजेर दवरतां. हाका सुखी करचें. हाजें रीण दिवनु सारूक माका जावचें न्हय. पुण भगवन्तान हाका बरें करचें ' म्हणून तिणे बिहारीचे मात्यार आपलो भुजो हात दवळो आनी ताजो आशीर्वाद केलो.

कूडान्त रावूक जायनासल्यान आशा रडूक भायर चल्ली. अन्नपूर्णा रणें भायर दाकय नासलेंच बिहारीचे तोण्डार स्नेहान एक चोयली.

राजलक्ष्मीक छट जावनु मनान्त कांय दिसलें आनी तिणे बुलो दिलो : ' आवसू, माजे आवसू.'

आशा भीतर पावली. आनी तिका राजलक्ष्मीन सांगलें : ' बिहारीचें जेवण-खाणाक पुराय प्रबन्ध केलें कांय ?'

बिहारीन म्हळें : ' माजे आवय गे, तुजे ये पोटारो चेल्याक हीं पुराय सामकीच वळखतात. चावडीचेर हावे पांय दवरतानाच देकले कि भाटी भरनु

व्हडी व्हडी कई मासळी घेवनु बामी (नांवांची दासी) येता. तेन्ना कळें कि हांगां माका कोणूय विसरलींच नात.' म्हणून बिहारी हासून एक आशाले तोण्डार चोयली.

आशाक आज लज्जा भोगलीच ना. तिणे स्नेहान हस्तमुखान बिहारीचो परिहास स्वीकार केलो. बिहारी ह्या संसाराचे सम्बन्धी कोण हें फुडे आशाक समझलेंच नासलें. ताका कांय एक आवय नासलें येवनु लळचो एकलो अशेंच लेकर सभार काळाक ती ताजो अपमान करताली. आनी सभार काळाक ताजेर आपली ही भावना आशा सुव्यक्त रूपान तोण्डारूच दाकयताली. तो धिक्कार केले खातीर आज तिका बिहारीचेर श्रद्धा आनी काकुळन व्होगी दिसूक लागलो.

राजलक्ष्मीन सांगलें : ' जावे, वामन अन्नाचे कर्म न्हय रान्धप आज तुवेंच पळोचें. आमचे ह्या बांगळी (पूर्व बांगळान्तल्यांक पश्चिम बांगळान्तलीं जनां अशेंच लेकतानी आनी तांचे खातीर अशेंच म्हणतानी) चेल्याक एक राश मासळे रान्दय नासलें जेवण सामकी जायना.'

बिहारी - ' तुजी आवय विक्रमपूरान्तली न्हय आस ती ? पुण तुवें नदिया जिलेन्तल्या ह्या चेल्याक बांगळी म्हणचें कशें माजता ? हें माका तडसूक जायना.'

हाका लागून हेर कांय परिहास ताची उलयलो. आनी सभार दीस उप्रान्त महेन्द्राचे घरकडे दुख्ख अुणे जावनु आयलें.

पुण ह्या उलवपान्त कोणूय महेन्द्राचें नांव उच्चारण तांय कर न्हय. फुडे बिहारी लागी महेन्द्राखातीर विना हेर कांय राजलक्ष्मीन उलवचेंच नासलें. ताका लागून महेन्द्र आवयक सभार वेळा परिहास करतालो. आज तेच राजलक्ष्मीचे तोण्डारसून महेन्द्राचें नांव एक पावटी तांय येनासल्यान मनान्तच आश्चर्य भोगलें.

राजलक्ष्मीक नीद येता म्हणून बिहारीन भायर येवनु अन्नपूर्णांलागी सांगलें : ' आवयचो रोग सहज न्हय.'

अन्नपूर्णा - ' तें सुस्पष्ट देकूक येता न्हय ? ' म्हणून ती जनेला मुकार बैसली.

सभार घडियांक चुपचाप बैसून सांगलें : महीनाक एक अुलो दिवनु हाडचें न्हय, बिहारी ? त्या खातीर वेळ चड सोडचे न्हय ?'

बिहारीन थोडे घडियांक कांय उलयनासलेंच बैसून उप्रान्त सांगलें : 'तुमी कितेंय सांगल्यार तें करतां. ताजो पत्तो कोणाकूय समझलो ?'

अन्नपूर्णा - ' ठीक समझलेंच ना. सोधून काडचें बिहारी. एक लागी सांगतां. आशाचें तोण्ड पळे. तरी विनोदिनीचे हातान्तसून महेन्द्राक उद्धार करना जाल्यार तिणे बांचेंच ना. तिजें तोण्ड देकल्यारूय समझता कि तिजे हरदयाक मृत्युबाण लागला.'

बिहारीन मनान्तच व्हडान हासून आठयलें : ' हेरांचो उद्धार हांवें करचो- भगवन्ता, माजो उद्धार कोण करीत ? ' आनी म्हळें : ' विनोदिनीचे आकर्षणान्तसून सभार काळाक महेन्द्राक दूरा व्हरनु राकचो कांय मन्त्र माका कळता, मावसे ? आवयचे रोगा खातीर ताणे दोन दिसांक शान्त जावनु राबयात विना दुसरूय ताणी परत वचें ना हें कशें सांगचें ? '

तेन्ना काळें वस्त्र नेसून आशा मात्यार अर्ध वोल घालनु व्हळूच म्हावेचे पायांकडे येवनु बसली. तीणे लेकलें कि राजलक्ष्मीचे रोगा सम्बन्धी बिहारी लागी अन्नपूर्णा आलोचना करता. तें आयकूंचे आवेशान ती आयली. पतिव्रताचे आशाचे तोण्डारसून कळतालें कि ती भारी दुख्ख भायर कांय पुण दाकयनासलेंच भोगताली. तें देकत बिहारीचे मनान्त एक अपूर्व भक्ति भोगली. दुख्खान तापून, तीर्थाउदकान अभिषेक करनु उरलि ही तरणी बायल मनीस. तिका प्राचीन युगान्तले देवीक दीवंची ती मर्यादा मेळपाचो न्याय आसा. ही एकली सामान्य बायल मनीस न्हय. ही कठीण दुख्ख भोगचीं अशें पुराणान्त वांकाणसून घेतले ते नितळ बायल मनशांचे समान अवस्थेचेर पावली आसा.

बिहारीन राजलक्ष्मीचे पत्ण्याचे आनी वखदाचे सम्बन्धी आशाचे लागी आलोचना केली आनी वीटो घेताना एक दीर्घ निश्वास सोडून अन्नपूर्णाक सांगलें : ' महीन अन्नाचो उद्धार हांव करतां. '

महेन्द्रान आपले दिवप-धेवप करचे ते बैकान्त वचून महेन्द्राचें बिहारीन खबर घेतलें कि बैकाचे इलाहाबाद शाखेंत थोडे दीस फुडेंच ताणे दिवपाक धेवपाक म्हणून लेक (Account) आराम्भलें.

48

विनोदिनी स्टेशनान्त पावले तेन्नाच गाडीन्त बायलांचे इन्टरमीडीयेट क्लासान्त चडून बैसली. महेन्द्रान तिका म्हळें : ' हें कितें केलें ? हांव तुजे खातीर सेकण्ड क्लासाचें टिकट घेवंचाक वतालों.

विनोदिनीन सांगलें : ' कित्याक ? हेंच क्लास माका लागता.

महेन्द्राक आश्चर्य भोगलें : विनोदिनीचो स्वभाव सुख भोगपाचो. फुडें दळिद्राचें कांय लक्षण तिका इष्टाचें नासलें. संसारान्त आपण दळिद्री पुण तिका तें अपमानाचें खबर अशेंच मनान्त दिसलें. महेन्द्राक कळलें कि आपले धनिकाचे घरान्तली सुखाचीं वस्त, सामान्य जनांचे मद्दें धनीक म्हण्टाना मेळचो गौरव दोनूय विनोदिनीचे मनाक आकर्षण करचीं. आयास कांय भोगनासलेंच ह्या धनसम्पन्न आनी पुराय सुखाचे घराची ईश्वरी जावचाक आपण योग्य न्हय

हाजी कल्पना आपले मनान्त करुन कोणूय नेणनाच तिका उत्साह भोगलो. आज महेन्द्राचेर अधिकार चलवपाचो वेळ पावलो आतां ताजें पुराय धनसम्पद आपणाक भोगयात हें समझुनूय तान्त कांय मोह दिसनासलेंच तिणे कित्याक अशेंच असह्य पुण ताजी उपेक्षा करुन एकलीच अहंभावान कष्टाचें आनी आपणाक लज्जेचें तें दळिद्रीपण स्वीकार केलें. आपलो कांय भार महेन्द्राचेर दिनासलेंच राबचे खातीर ती लेकताली. पीसो महेन्द्र. ताणे विनोदिनीक आपले स्वाभाविक आश्रयान्तसून आनी पुराय जीवनांतसून चुकयली. ते कारणान तिका महेन्द्राचें कांय नाका तें तिजे पुराय नाशाचें मूळ अशेंच तिणे लेकलें. विनोदिनीन महेन्द्राचे घरकडे राबताना तिजे आचरणान्त राण्ड बायलांचें कठीण कांय एक नासलें. पुण ते दिसांचे उप्रान्त आता आपणान पुराय सुख-भोग सोडून उडवपाचें अशेंच तिणे निश्चय केलो कि आतांसून एक वेळाक मात जेवचें, माटें वस्त्र मात न्हेसचें. तिजो हास खेळ उलवचो स्वभाव खंय ? आतांसून अशें स्तब्ध, अशें दूरची आनी अशें भीषण जावनु तिका देकताना महेन्द्रान तिजे लागी सामान्य रूपान तांय कांय पुण उलवपाचें साहस केलेंच ना. महेन्द्राक आश्चर्य भोगलें आनी धैर्य जोडून कोपिष्ट जावनु ताणे अशें आठयलें : ' विनोदिनीन माका अुंचावयले खांध्यारसून तुण्टयले त्या दुर्लभ फळा वरीच हातान्त केलो. उप्रान्त हुंगून तांय पळयनासलें तिणे दुरा बुडयलो कित्याक ? '

महेन्द्रान नीमगीलें : ' खंय वचाक टीकट घेवचें ? सांग माका. '

विनोदिनी- ' पश्चिमे दीकार खंय पुण वचें. फाले सकाळीं खंय की गाडी राबता थंयच देवचें. '

अशें उद्देश्य कांय नासलें भोवचे खातीर महेन्द्राचें मन येनासलें. कांय एक सुखान नासल्यार तें ताका लागचें न्हय. बरें एक घर तांय नासले व्हड एक शहरान्त गेल्यारूय ताका तें लागनासलें. तो सोडून भोवनु कितें मेळें ताजान दीस चलवंचो नासलो. त्या खातीर ताजे मनान्त बरें दिसलेंच ना. मात न्हय अशें भय तांय मनान्त दिसूक लागलें कि विनोदिनी आपणाक कळयनासलेंच खंय पुण देवनु गेली जाल्यार कितें करचें ?

विनोदिनी अशें शनीग्रहा वरीच घुमचाक आनी महेन्द्राक घुमडावचाक लागली. खंय पुण ताका सुखान राबयलोच ना. विनोदिनीक लोकाक व्होगी आपले हातान्त करूक जातालें. थोडी घडियो भीतर गाडीन्तले सेजारी यात्रीणींक तिणे आपली संगायो करुन घेतल्यो. खंय वता आनी हेर पुराय खबर ती घेताली. यात्रीशाळेंत वचून ती राबताली आनी थंय देकपाचें-घेवपाचें कांय तरी आसा तें पुराय थंय वचून देकताली-घेताली. महेन्द्राक अशें दिसूक लागलें कि विनोदिनीक आपण अनावश्य एक वस्त. दीस वतात वतात तशें चडशें दिसूक लागलें. टीकट

घेवनु दिवप विना ताणे हेर कांय करचें नासलें. हेर वेळार ताणे आपणा लागींच झुजून बसूचें. पयले थोडे दिसांक तो विनोदिनी लागींच मागशी घुमतालो. पुण क्रमान ताका तें असह्य भोगलें. तेन्ना महेन्द्र आहारा उप्रान्त नीदेवपाक लागतालो. विनोदिनी पूराय दीस खंय पुण भोवनूच आसली. आवयेन मायेमोगान वाडयलो तो महेन्द्र भायर वाटेर पडतलो अशें कोणाकूय ताजी कल्पना तांय करूंक जातालें ?

एक दिसा इलाहाबाद स्टेशनान्त दोनूय जनां गाडीक राकून राबताना कांय कारणान गाडी येवपाचो वेळ चुकलो. हाजे मद्दें हेर कांय गाडी येवचें आनी वचें पळयत विनोदिनी आपलो वेळ चलयताली. पश्चिमे दीकार भोंवपाचे चारूय कडेन कोणाक की देकूक ती पळयत उरली. अनन्त पुण धाम्पले ह्या गल्लीचे मद्दें जन कोण नासले घरांत हालनासलेंच कांय कामांत पूराय दिसाक आपणाक बान्धून घालनु मारूकूय केन्नाय जनान येवचें-वचें ह्या उकते वाटेर जनांचे कलहामद्देंच शान्तो मेळचेंच बरें उरलें.

छट जावनु तिजी दृष्टी स्टेशनान्त आसले एक गिलासाचे पेटेर पावली. ती उठायली. कोणाकूय दिवचाक जायनासलें दवल्लीं तीं पूराय पत्रां तान्त दवल्लीं आसलीं. नान्तले एक चीटार विनोदिनीन बिहारीचें नांव देकलें बिहारीलाल हें नांव असामान्य नासलें. चीटावयलो बिहारी विनोदिनीचे इश्टाचो बिहारीच अशें मनांत दिसपाक कांय एक कारण नासलें. तेन्ना बिहारीचें नांव देकत एकच परणे बिहारीचें विना हेर कोणूय बिहारी खातीर तिजे मनांत दुबाव तांय आयलोच ना. चीटावयलो पत्तो तिणे मनांतच दवल्लो. सभार काळके तोण्डान महेन्द्र एक बांकार बसून आसलो. विनोदिनीन थंय वचून सांगलें. थोडे दिसांक इलाहाबादा कूच राबचें. विनोदिनी आपणान इच्छेले वरीच महेन्द्राक चालयताली आनी ताज अतृप्त ह्रदयाक आहार कांय मेळनासल्यान ताजे ह्रदयाचो अभिमान एकेक दीस वताना दुकी भोगतालो आनी ताजें ह्रदें अस्वस्थ उरतालें. इलाहाबादाक थोडे दीस राबचें ताजेय मनांत लागतालें पुण विनोदिनीचे पूराय श्रुद इश्टांक राबून दिवंच्या खातीर ताजे मनाक एक अुणाव दिसलो. आनी त्या कारणान तो रागान बोंकलो: 'खंय वचाक भायर सरलीं थंयच वचें. परतून वचपाचें न्हय.'

विनोदिनी — 'हांव येना.'

महेन्द्र — 'तूं एकलीच राब हांव वतां.'

विनोदिनी—'तेंच चांग' म्हणून हेर कांय उलयनासलेंच तिणे वजें म्हाबंपी एकल्याक आपयलो. आनी स्टेशनान्तसून भायर चल्लो. महेन्द्र दादल्याचो अधिकार घेवनु काळके तोण्डान बांकार बसलो. विनोदिनी दृष्टीन्तसून दूरा गेले तेन्ना तांय महेन्द्र स्थीर बसलोच मात. विनोदिनीन मागशी घुमनु तांय पळयनासलें भायर

गेले उप्रान्त ताणे आपलें हान्तलूण आनी हेर सामान व्हांवोवुन तिजे मागशींच चल्लो. भायर येवुन देकलें कि विनोदिनी एक गाडीर चडून बैसलीच. महेन्द्र कांय उलयनासलेंच गाडीचे अंचार आपलें सामान चडवुन गाडीकाराचे लागींच बैसलो. आपले अहंकाराचें तिणे शमन केलें. त्या कारणान विनोदिनीचे तोण्डार दृष्टी घालूंक तांय ताका जायनासलें. गाडी चलत उरली. एक घण्टेक चलून गेले उप्रान्त क्रमान शारान्तलीं घरां सोडून कसयले ते गादे दृष्टींत आयले. गाडीकारा-लागी महेन्द्रान नीमगूचे खातीर महेन्द्राक लज्जा दिसली कि गाडींत भीतर बैसली ती बायल मनीस आपली खोतीण अशें गाडीकाराक दिसयात आनी खंय वचें अशें तो आपणा लागी नीमगीत. मनान्त पुराय अभिमान दवरुन हालनासलेंच महेन्द्र बैसलो.

गाडी आतां विजन यमुनातीरार सभार कष्ट भोगून वाडयले ते इताळान्त वचून राबली. महेन्द्राक आश्चर्य भोगलें. हें कोणालें घर ? हाजो विनोदिनीक परिचय उरलो ? घर बन्ध उरलें. सभार पावटी अुलो माले उप्रान्त म्हान्तरो एकलो भायर आयलो आनी म्हळें : ' घराचो धनी सभार दुरा न्हय राबता. ताजें सम्मत घेयात आनी घरान्त राबात.'

विनोदिनीन महेन्द्राक पळयत ताका सुन्दर घर देकत भोगलो सन्तोष तिका सुस्पष्ट कळ्ळो. सभार काळ उप्रान्त थोडे दिसांक एकटे राबचे खातीर ताका बरे लागलें. ताणे विनोदिनीक सांगलें.

' आतां वचून तो धनी खंय राबता हें समझून येतां. तुवें तेन्ना मेरेन भायर ह्या गाडीरूच राकून बैसल्यार जालें. हांव भीतर वचून भाडें कितलें हें ठीक करुन येतां.'

विनोदिनीन सांगलें : ' हांव आनी खंय वचाक ना. तुमी वचान. हांव तेन्ना हांगाच बैसून सावकशाय भोगतां. भीवपाचें कांय हांगा ना.'

महेन्द्र गाडीर चडून गेलो. विनोदिनीन म्हान्तरे ब्राह्मणाक अुलो दिलो आनी ताजे घराचें खबर नीमगूक लागली- ताजीं चेरडुबाळ खंय खंय घाकरी करतात, ताजे कांय चेलियांचें लग्न जाले- अशें ताजी बायल मरनु गेली हें खबर आयकत काकुळतेचे कण्ठान विनोदिनीन म्हळें : ' बाहा, तें ब्हड कष्ट जालें. हे पिरायेर तुमी संसारान्त एकलेच पडका जालें ! तुमकां पळोंचाक कोणूय नात आतां ?'

उप्रान्त एकेक खबर तिणे नीमगीलें : ' बिहारीबाब हांगा न्हय राबताली ? ' म्हान्तार्यान म्हळें : ' हां थोडे दिसांक आसलो. कांय तुमी तांकां वळखतात ? ' विनोदिनी - ' ते आमचे दायजी.'

विनोदिनीन म्हान्तार्या लागीसून बिहारीचें विवरण आनी वांकाणसव

आयकत तिजे मनान्त कांय दुबाव उरलोच ना. म्हान्तायांक सांगून तिणे घर उकतें करयलें. खंयचे कूडान्त बिहारी नीदतालो, खंयचे कूडान्त तो बसतालो— हें पुराय तिका समझलें. आनी बिहारीचो अदृश्य संचार पुरात कूडान्त एकटावन आसा. थंयचें वारें तांय तें ना करूक पार न्हय अशेंच तिका भोगलें तें हुंगीत विनोदिनीचें हुरदें भरलें आनी तिणे सर्वांग लागोवन घेतलें पुण हो बिहारी खंय गेलो— हें खबर तिका मेळेंच ना. तो परत आयलो जावयात— स्पष्ट कांय कळनासलें. म्हान्तायान आपले खोतालागी नीमगून येवन सांगता अशें विनोदिनीक आश्वास दिलो. भाडें दिवन रायचे खातीर घर कबुली करन महेन्द्र परत आयलो.

49

हिमालयाची तुदी कितले की काळ जाले तुषाराचे उदकान यमुना नदीक भाटनासली जलधारा दिवन येतासा. कितले की काळ जाले कविराय यमुनेचे तीरारसून आपले कवितेची आटनासली धार घेतात. हे मोगाळ शब्दाचे मदें कितले की काळ जाले यमुनेचे तरंगलीलेंत अंग फुलेवन अत्यन्त भावावेश भोगतासा. सांजे त्या यमुने तीरार महेन्द्र येवन बैसले तेन्ना प्रेमाचे भारान आनी आवेगान ताजे दृष्टीन्त, ताजे निश्वासान्त, ताजे मात्यार आनी ताजे हाडान्त मधेंचान प्रगाळ मोहरस व्हांवतालें—प्रकाश अस्तमेवंचे सूर्याचीं किरणां अशें भांगरा वीणेचेर दुकीन मूळंना येवन लोकान्त खंय पुण आयकूक येनासलें त्या संगीताचे झंकारान भरलें.

विस्तार आमलें पुण निर्जन ते रेवेंचे हान्तणार विचित्र वर्णां शिवण्डावन सावकशायेन दीस संपलो. महेन्द्रान दोळे अर्ध धांपून काव्याचे लोकाक पावन गायनी परत गोठचान्त येताना भुबची त्या धुळीन्त बुडून उरलें तें वृन्दावन आनी तान्तले गोठ्यांतसून 'हाम्बा' असो शब्द आयकूक लागलो.

पावसा मोडान आकाश धांपलें आसलें. परिचय नासले त्या स्थायार अन्धकार केवल काळे रंगाचें आवरण मात न्हय आसलें. तान्त विचित्र रहस्य भरन आसलें.

ताजे मधेंचान दृष्टीन्त पावची ती शोभा आनी ती आकृती दोनूय समझनासले—उच्चारण नासले भासेन उलयतात. हेर तीरावयली रेंव वर्णान धवसाणीची—हालनासलें पळे तें उदक घनावरीच नीळ वर्णान काळें उरलें. इतळान्त हालनासलेंच राबले ते, सभार पल्लेवन राबले ते नीम्बाचे रूक. रूक—रूकावळ नासलें मुंगे उरले ते सांजेचें तीराची वांकडी रेखा. पुराय त्या आषाढान्तले सांजेवेळाचे अन्धकारान्त सांगूक जायनासले एकेक नमुन्याचे अव्यक्त आकार मेळनु महेन्द्राक चारूय दीका वयल्यान वेष्टण घेतलो. वैष्णव कवींचे पदावळीन्त सांगलि बर्षा-

भिसारिका ताजें मनांत आयली. अभिसारिका भायर आयली आसा. यमुनेचे ह्या तीरार ती एकलीच भोवना. पेल्ले तडीक वचें कशें. 'अरे, पेल्ले तडीक सोड रे, पेल्ले तडीक सोड.''

न्हंयचे पेल्ले तडीक काळकान्त ती चेडी सभार दूरा—पुण महेन्द्राक तिका सुस्पष्ट रुपान देकूक येता. ती काळ नासली आनी पिराय तांय नासली. ती केन्नाय गोवाळी चेलीच. पुण तिजो महेन्द्राक वळख आसा—ती ही विनोदिनी दूरा उरले खातीर भोगली दुकी पूराय तरणेपणाचो भार पूराय व्हावनु खंचे की एक कालाक—सून ती चेटीवृत्ती करूक भायर सरली ती कितले की गीतांचे कितले की छन्दांचेर गान्तून ये कालाचे तीरार येवनु पावली ! जन कोण नासले आयचे ह्या यमुने तीरार अुंचावयले आकाशार तिजो कण्ठस्वर आयकूक येता : 'अरे पेल्ले तडीक सोड रे' दोणीक राकत ह्या काळकान्त आनी कितले की कालाक अशें भुलो दिवनु एकलीच राबतली — 'अरे पेल्ले तडीक सोड रे.'

पावसा मोडां एक दीकार सरताना कृष्ण पक्षान्तले तयेचें चान्दणें देकूक आयलें. चान्दण्याचे भायामन्त्रान तिच न्हंय आनी न्हंयचो कारावो तेंच आकाश चेतुरगळ भूंयचेरसून सभार भायर गेल्यान्त मनशाक कांय बन्धन नासलें. कालाचें पूराय धारावाहित्व सोडून गेलें. गेंले कालाचो पूराय इतिहास लुप्त जालो. भविष्य-कालाचीं पूराय फलाफलां भीतरूच उरलीं. शुद्ध रुप्याचे धारेन व्हाळची वर्तमान-कालीन यमुना तिजे एक करावळीर महेन्द्राक आनी हेरार विनोदिनीक मात घेवनु ह्या विश्वाचे सोप्यार भेद नासलें उरली.

महेन्द्र पीसो जावनु परतून गेलो. विनोदिनीन ताका वचाक सांगलें. तशें चान्दण्याचे ह्या रातीन्तले ह्या निजेंन स्वर्ग खण्डाक लक्ष्मीचे रूपान सम्पूर्ण करूक सरना हाजी कल्पना तांय करूक ताका जायनासलें. छट करनु तो उठायलो आनी विनोदिनीक सोधून घरा दिकार चल्लो.

नीदेवचे कूडान्त येवनु देकलें कि कूडान्त भरनु फूल आनी ताजो परपळ. जनेलां उकतीं आसलीं. तान्तल्यान चान्दण्याचो उजवाड धवेच हान्तणार पडतालो. विनोदिनीन इतळान्तसून फुलां तुण्टोवनु माळा गान्तून आपले मात्यार माळ्ळी, गोमट्यार घाल्ली आनी आपले कुरटार बान्धली. फुलांनी अलमकार करनु सज्जून ती वसन्तकालाक फुलांनी भरनु बावगले वरीच चान्दण्यान्त हान्तणार पळ्ळी आसली.

महेन्द्राचो मोह दोन पावटी वाडलो. ताजें उतर कण्ठान्त सीरकलें. आनी ताणे म्हळें : 'विनोद, हांव यमुनेचे करावळीर तुका राकून बसलों. तूं माका राकून हांगा बसली अशें आकाशावयले चन्द्रान माका कळयलें. त्या कारणान हांव आयलां.'

अशें म्हणून महेन्द्र हान्तणार बैसूंक मुकार सरलो. विनोदिनीन ताका सांगलें : ' वचात, वचात, तुमी ह्या हान्तणार बैसूचें न्हय.'

व्हळनु वताली भरलेली ती दोपी छट जावनु रेवेन्त फारकून हालनासलेंच राबली. महेन्द्र खाम्ब्यावरीच राबलो. सभार घडियांक ताजे तोण्डारसून उतर भायर आयलेंच ना. आनी तिणे नाका म्हळें पुण तें उतर मानून घेनासलेंच हान्तणार बैसत, हें भियेवन विनोदिनी हान्तलूण सोडून उठावनु गेली आनी दूरा राबली.

महेन्द्रान म्हळें : ' तेन्ना तुवें कोणा खातीर साजोवनु बैसली हें हान्तलूण ?'

विनोदिनीन आपले हरदें हातान धाम्पून म्हळें : ' माजे हरद्यान्त भीतर आसले ताजे खातीर साजयलें.'

महेन्द्र - ' तो कोण ? तो बिहारी ?'

विनोदिनी - ' ताजें नांव तुमी तोण्डान उच्चारण तांय करूंक योग्य न्हय.'

महेन्द्र - ' कांय ताजे खातीर तूं पश्चिमे दिकार घुमनु भोवंता ?'

विनोदिनी - ' न्हय, ताजे खातीरूच.'

महेन्द्र - ' ताकाच तूं हांगा राकून बैसली ?'

विनोदिनी - ' न्हय, ताकाच.'

महेन्द्र - ' तो खंय आसा ? कळें तुका ?'

विनोदिनी - ' कळ्ळेंच ना. पुण कशेंय पुण जावो तें कळतलें.'

महेन्द्र - ' कशेंय तें जाणोवचेंच ना.'

विनोदिनी - ' ना जाल्यारूय माजे हरद्यान्तसून ताका कशेंय भायर घालूंक जावचेंच ना.'

अशें म्हणून विनोदिनीन दोळे धाम्पून आपले हरद्यान्त मदें बिहारी आसा हाजो अनुभव भोगलो.

महेन्द्र तेच फुलानी साजली विरहविधुरमूर्ती विनोदिनी कारणान एकच कालाक भारी आकृष्ट जालो आनी आम्बडप घेतलो जालो. तशें छट जावनु तो भीकर मूर्ती जावनु परतलो. हाताची मूठी बान्धून ताणे म्हळें : ' पेसकातेन खोंचून तुजे हरद्यान्तसून ताका भायर हाडतां.'

विनोदिनीन मनान्त कांय हुस्को नासलेंच म्हळें : ' तुमचे मोगा परस तुमची पेस्काती माजे हरद्यान्त सहज पावता.'

महेन्द्र - ' तूं माका भीना कित्या ? हांगा तुजे रक्षक कोण आसा ?'

विनोदिनी - ' तुमीच, तुमच्यान्तल्यानूच तुमी माजी रक्षा करतले.'

महेन्द्र - ' इतलीच श्रद्धा, इतलोच विश्वास आनीकूय बाकी उरलो ?'

विनोदिनी - ' नासल्यार हांव फुडेच आत्महत्या करतासलीं, तुमचे लागी

‘ायर येनासलीं.’

महेन्द्र — ‘कित्याक मेरीच ना ? ह्या विश्वासाची फांती माजे गळचार जडाभुन माका देशदेशान्तराक भोवण्डावनु मरता कित्याक ? तरी तूं मेली कितले की बरें उरतालें. अशेंच मनान्त लेकून पळे.’

विनोदिनी — ‘तें कळ्ळें. पुण कितले दिसांक बाब बिहारीचेर आशा उरली तितलेच दिसांक माका मरूंक जायना.’

महेन्द्र— ‘कितले दीस तूं मरनासलेंच उरली, तितलेच दीस भीतर माजी आशा तांय सरचीच न्हय आनी हांव वचोच न्हय. आनी आज धरनु हांव भगवन्ता-कडेन पूर्ण मनान तुजो मृत्युच मागतां. तरी तूं माजी जायना. तूं बिहारीचीय जावंची ना. तूं वच. माका सोड. माजी आवय रडता. माजी बायल रडता—तांचीं दुकां दूरासून माजें हरदें लासतासा. तरी तुवें मरचेंच ना, तरी तूं माजे आनी ह्या भूंयचेवयले हेर लोकाचे आशोक अतीत जायना, माका तांचे दोळ्यान्तसून दुकां पुसूंक वेळ मेळचोच ना.’

अशें म्हणून महेन्द्र छट करनु भायर गेलो. एकलीच पडून विनोदिनीन आपले चारुय दिकार बान्धले ते मोहांचें जाल पूराय कातरून गेलें. आनी ती चुपचाप भायर पळयत उरली. आकाशाचेर भरलेले ते चान्दण्याचें अमृतरस आतां खंय अुबून गेलें ? फुललें तें इताळ, ताजे पेलें कडेचो रेंव भरलो तो न्हंयचो करावो आनी ताजे पेलें कडेन न्हंयतुलें काळें उदक आनी ताजे पेल्यान्त—अव्यक्त ते पेलें तडीक— हें पूराय एक व्हड कागतार पेनसीलान रचले एक चित्र मात, रस पूराय दिनासलें आनी अर्थ कायनासलें.

महेन्द्राक विनोदिनीन खंचे रूपान व्होगी आकर्षण केलो, प्रचण्ड एक झोडावरीच खंचे रूपान मूळखान्दे सयत ताका पूराय खालाक गडगडायलो— आज तिकाच ताजो अनुभव मेळें खातीर तिजें हरदें सभार अस्वस्थ उरलें. आपणाक पूराय शक्ती तरी उरली पुनवे रातीन्त समुद्रांतले लारांचे सारकें बिहारी आपले मुकार आयलोच ना कित्या ? कित्याक एक अनावश्यक मोग करपा खातीर प्रवल आघात आपले ध्यानाचें विघ्न हाडता ? हेर एक रणणे दुसदुसरूय येवनु आपले भीतरचे रण्याक परिपूर्ण रूपान भायर येवंचाक दिना कित्याक ? अशें एक भारी अस्वस्थ मनान आपलें पूराय जीवन मुकार व्हरचें कशें ? हाका शान्त करूंक उपाय खंय ?

आज फुलांची माळा पूराय घालनु तिणे आपणाक साजयली. आनी त्या खातीर तिजेर महेन्द्राचे मोहाची दृष्टी येवनु पळ्ळी. हें कळत तिणे पूराय तुण्टोवनु शिवण्डावनु वीन्दलें. आपली शक्ती— आपले आग्रह आनी आपलें जीवन आज वृथा जालें. हेंच रान, हेंच चान्दणें, यमुनेचो होच कारावो आनी हीच

अपूर्व—सुन्दर भूंय— पूराय वृथा.

इतलेंच व्यर्थ पुण ह्या भूंयचेवयलें जीवन हांगासून थंय चलतच भासा. जगान्त कित्याकूय कांय पुण अुणाव येवचेंच ना. तेन्ना फाय सूर्यांन उदे नासलेंच रावचें ना आनी संसारान्त आपलें अत्यन्त क्षुद्र काम तांय करूंक विमरचेंच ना. आनी मन कांय एक परतनामलो विहारी कितले दूरा की आमा तितलेच दूरा राबत ब्राह्मणाचे चेल्याक बोधोदय जावंचे खातीर नवे पाठाचो अभ्यास करय-तासतलो.

विनोदिनीचे दोळ्यान्तसून दुकां भायर व्हाळूंक लागलीं. तिणे आपलें पूराय बळ आनी हुस्को एक फातरा पिरती दाकयले खातीर तिजें हरदें रक्तान्त बुडून आसा. पुण तिजें अदृष्ट सुवे मोन्यावरीच काय परतनासलेंच उरलें.

50

पूराय रातीन्त महेन्द्र नीदलोच ना. क्षीणान ताका उदयाक नीद पळ्ळी. तेन्ना ताणे थडथडेवन उठावनु बैसताना वेळ आठ—णव वरां जाली. चलून गेले रातीन्तली दुकी नीदान्तय ताका भोगताली. उठायले मात्रान महेन्द्र आपली वेथा परत भोगूंक लागलो. थोडी घडियो उप्रान्त रातीन्तली पूराय घटना मनान्त स्पष्ट दिसूंक लागली. सकाळी वेळ उदेवनु येताना नीद पावनामल्यान क्षीणीत महेन्द्राक पूराय जगाचेर आनी जीवनाचेर भारी वैराग्य भोगलें. आपणान घर सोळे खातीर ताका लज्जा दिसली. आनी आपलो धर्म सोळे खातीर ताजें मन अत्यन्त तापलें. आनी पिशेपणाचे आपले जीवना खातीर पूराय अशान्त उरले ते महेन्द्रान हें व्हावचें कोणा खातीर ? मोहावेश ताजे मनान्त नासलो. फान्त्यारूच अत्यन्त कोपिष्ट उरले त्या महेन्द्राचे मनाक दिसलें कि आपणाक विनोदिनीचेर मोग ना. वाटेर पळयताना पूराय भूंय उठावनु आपले कामान्त बुडून आसली ताणे देकली. आपले आत्माचें गौरव पूराय चिकलान्त विसर्जन करनु आपणार मोह कांय नासले एक बायल मनीशेचे पायांचे कडेन आपलें जीवन हेर कांय काम करनासलेंच बान्धून घालचें मृदत्व— अशें ताका सुस्पष्ट रूपान दिसलें. एक प्रबल आवेशाचो उच्छ्वास सोळे उप्रान्त हरदें ल्हवूच जाता. क्षीणीत आसलें हरदें तेन्ना आपले अनुभवाचे विषयांक थोडे काळाक दूरा रावोंचाक इच्छेता. उवार येवनु उदक भाटताना खालाक लिपून उरलो तो चीकड भायर देकूक येता. कित्यार की मोग उरलो ताजेर आडलोट भोगता. महेन्द्र कित्याक आपणाकूच अपमान हाडता — हें ताका समजलेंच ना. ताणे म्हळें : ‘हांव खंचेय लेकानूय विनोदिनीचे परस श्रेष्ठ. तेन्ना आज हांवे तितलेच प्रकारान हीन जावचाक आनी एक भोक मागर्गाच वरीच बेपारवो भोगचाक तिजे मागशीं कित्याक घुमनु भोवचें दीसरात ? कांय

एक आश्चर्यकर भूत माजे मात्यार आयलें ?' विनोदिनी ताजे दृष्टीन्त एकली बायल मनीश मात उरली-हेर कांय न्हय' तिजे चारूय दिकावयले पूराय भूंयचें सौन्दर्य, पूराय काव्य, पूराय काणी तांचे शोभीत सुन्दर ज्योतीन ती आकर्षण करताली. तें पूराय एक मायामरीचिके वरीच अन्तर्धान जाले उप्रान्त एकली सामान्य बायल मनीश मात उरली. आनी तिजेर अप्रूव कांय पुण नासलें.

तेन्ना आपणाचो धिक्कार केले ह्या मोहचक्रांतसून आपणाक सोडोवुन परत घरकडे वचे खातीर महेन्द्र सभार आशेतालो. फुडे ताका थंयसून मेळताली ती शान्ती आनी स्नेह आनी आतां मेळचे खातीर सभार कष्ट उरतले; आनी तें ताका अमृत अशें भोगतालें. बिहारी लागी चेरडुणच धरनु उरलें तें संगतीपण अमूल्य अशेंच ताका आतां दिसूक लागलें. आनी ताणे मनांतच म्हळें : 'थेट महत्वाचे आनी स्थीर कितें आसलें ताजे मद्दे आशेनासलें आनी अडचण कांय नासलें आपण पूराय बुडून पळ्ळे कारणान ताजें मोल आपणाक कळ्ळेंच ना. कितें चंचल आनी फटवणेचें उरलें, पूराय तृप्ती जायश मेळघार तांय कित्यान्तसून कांय एक सुख मेळता ताजे खातीर आपणाक मागशीं अर्धवशास वोडताना आनी घोड्यावरीच धांवताना तें सभार आशेवपाचें धन अशें मनान्त भोगलें.

महेन्द्रान म्हळें : 'आजीच परत घरकडे वतां. विनोदिनी खंय की राबूक इच्छेता थंयच तिणे रावपाची व्यवस्था करुन दिवुन हांव मुक्त जातां.' 'हांव मुक्त जातां' हीं उत्रां दृढ स्वरान उच्चारण करताना ताजे मनान्त एक आनन्द भोगूक लागलो. इतलेच दीस विश्राम तांय नासलें अस्थिर मनान्त भोवले कारणान तो सभार भार व्हांवत उरलो. तो हालका आसलो. इतलेच दीस ह्या मुहूर्तार ताका कितें ब्हड अप्रीतीचें उरलें हेर मुहूर्तार तेंच करूक तो बाध्यस्थ उरतालो. जोरान 'ना' कांय 'व्हय' अशें म्हणूक तो पार नासलो. आपले अन्तःकरणान दिवचे आदेशाक मानून घेनासलेंच बराबर जोरान ताजें तोण्ड धाम्पून हेर वाटे-वयल्यान तो चलतालो. जेन्ना ताणे 'माका मुक्ती मेळी' अशें व्हड कण्ठाण म्हळें तेन्ना हिन्दळघावर उरल्या वरीच दोनूय दिकान हालूचें उरलें ताजें हरदें, आश्रय मेळे कारणान आपणाकूच मानून घेतालें.

महेन्द्र तेन्नाच हान्तलूण सोडून उडायलो आनी तोण्ड धुवुन विनोदिनीक देकूक गेलो. वचून देकलें कि तिजे कुडाचें कवाड बन्ध आसा. कवाडार मारलो आनी म्हळें : 'नीदलीं कांय ?'

विनोदिनीन म्हळें : 'ना. तुमी आतां वचात.'

महेन्द्रान म्हळें : 'तुजे लागी विशेष जावुन एक सांगूक आसलें. हांव सभार चडियांक राबचो न्हय.'

विनोदिनीन सांगलें : 'कितेंय जाल्यारूय माका आयकचेंच ना. तुमी वचात.

माका राग हाड नाकात. माका आमूंक दियात.'

हेर कांय वेळार हीं उत्रां महेन्द्राचो आवेश सभार वाडोवनु दिताली. पुण आज ताका कान्टाळो भोगली आनी दिसलें : 'ह्या सामान्य एकले बायल मनशे मुकार हांवे आपणाक हीन केलो. त्या कारणान तिका आपणाक अशें-तशें-कशें की तराचे अपमान भरले मनान दूरा करचो अधिकार मेळो. तो तिजो स्वाभाविक अधिकार न्हय. हांवेंच तिका तो अधिकार दिवनु तिजें गर्व अशे अन्याय रूपान वाडोवनु दिलें.' अशेंच भोगले उप्रान्त महेन्द्राक आपलें व्हडपण भोगलें. आनी ताणे म्हळें : 'हांव जिखतलों. हिजें बन्धन हांव कातरनु उडयतलों आनी चलतलों.'

आहाराचे उप्रान्त महेन्द्र रुपया घेवंचे खातीर बैकान्त चल्लो. घेवनु तो आशाक आनी आवयक कांय बरें सामान घेवंचे खातीर अलाहाबादान्तले आंगडीन घुमनु भोवलो.

आतां ताणे दुसरूय विनोदिनीचे कवाडार मारलो. प्रथम ती रागान उतर कांय दिनासलेच बैसली. उप्रान्त कवाडार मारताच राबले खातीर विनोदिनीन कोप तडसूक जायनासल्यान जोरान कवाड काळें आनी सांगलें : 'कित्याक तुमी दुसदुसरूय माका राग हाडूक येतात?' अुलवनु जावचे फूडेंच विनोदिनीन देकलें कि बिहारी येवनु राबला.

कूडान्त महेन्द्र आसा कांय ना हें कळचे खातीर एक भीतर पळयलें आनी देकलें कि नीदेंचे कूडान्त मुकीं फुलां आनी पीसडून उडयली ती माळा पळयात. घडी भीतर ताजे मनान्त छट जावनु हें वायट अशेंच दिसलें. बिहारी दूरा आसतानाच विनोदिनीचे जीवन यात्रे खातीर ताका दुबाव भोगचे की तशीं चित्रां ताजे मनान्त उदलीच नात म्हणूक जायना. पुण काल्पनीक लीलेचे त्या चित्राक एक तराची उज्वल आनी मनोमोहन शोभा आसली. इताळान्त पाय दवरतानाच ताजें हरदें पटपटेलें. मागशीं ताजे कल्पनेन केले ते मूर्तीक आघात लागताना ताजे मनान्त प्रयास भोगलो. बिहारी विनोदिनीन नीदेंचे कूडाचे मुकार राबताना कवाडार मारचो शब्द आयकलो.

दूराच राबून बिहारीक समझलें कि आपलो प्रेमाचो अभिषेक केले मात्रान पूराय काळकें विनोदिनीचें जीवन आयास भोगनासलें धवें करूक जावचें न्हय. लागीच येवनु देकलें कि तें सहज नासलें. आपले मनान्त तिजे खातीर काकुळतीन भोगताली ती दुकी खंय ? छट जावनु सभार कान्टाळो भोगलो आनी ताणे पाय मागशींच वोडले. बिहारीन विनोदिनीक अत्यन्त मालिन्याची अशेंच लेकली. एक घडियेक परत येवनु 'महेन्द्र, महेन्द्र' म्हणून अुलो दिलो. हान्त अपमान भोगलो पुण विनोदिनीन मोवाळ उत्रान सांगलें : 'महेन्द्र ना, महेन्द्र शहरान्त गेलो.'

बिहारी वचाक लागतानाच विनोदिनीन सांगलें : ' बिहारीबाब, तुमचे पाय धरतां, एक तुमी बैसात.'

विनन्ती कांय आयकपाक ना मनान्त व्हरपाक बिहारी गेलोच ना. एक वेळार कान्टाळो दिसपाचें हें दृश्य देकत तान्तसून कशेंय आपणाक दूरा करपाचो निश्चय केलो. पुण विनोदिनीचें काकुळन दीसवपी मोवाळ उतर आयकत ताजे पाय थंयसून खंय सरलेंच ना.

विनोदिनीन सांगलें : ' तरी आज तुमी हांवें सांगतल्यांत मन दिनासलेंच अशें चलून वतात, हांव सपूत दितां कि हांव मरतलीं.'

बिहारीन तेन्ना परत रावून म्हळें : ' विनोदिनी, तुजे जीवनाकूय माकाय घडायता कित्या तूं ? हांवे तुका कितें केलें ? हांवे केन्नाय पुण तुजी वाट आडायलीच ना. तुजे सुखान्त-दुखान्त हात घालोच ना. विनोदिनीन सांगलें : ' तुमी माजेर कितलो की अधिकार चलयलो हें एक वेळा तुमकाच जाणयलें आसा. पुण तुमकां ताजो विश्वास भोगलोच ना. आनी आज दुसऱ्या तुमचे वैरागीचे तोण्डारसून तेंच उतर मेळूंक राखतां. तुमी माका सांगनासलें जाण जावपाचो, लज्जा करनु जाण जावपाचो वेळ दिलोच ना. तुमी माका दूरा उसळायली पुण हांवे तुमचे पाय धरनु सांगतां कि हांव तुमचो-'

बिहारीन आडावनु म्हळें : ' ती काणी आनी सांगची न्हय. तोण्डार हाडपाची न्हय. ताजेर विश्वास दवरूंक कोण आसा ? '

विनोदिनी- ' ती काणी हेर लोकान विश्वास करची न्हय जावयात. पुण तुमी तिजो विश्वास केले कारणान हांवे तुमकां हांगाच बैसूंक सांगतां.'

बिहारी- हांव विश्वास दवल्लो कांय ना, तान्त कितें ? आतां तुजें जीवन चलता कशें तशेंच चलताना.'

विनोदिनी- ' माका कळता कि तुमी हांगा आसचें आनी येवचें कांय ना. माजें भाग्य अशें कि तुमचे सम्मानाची रक्षा करूंक तुमचे लागीच भोवपाक माका कांय उपाय ना. सभार काळ तुमचे लागीसून माका दूराच रावका जालें माजे मन तुमचे लागी हेंच मागतां कि हांव खंय आसा जाल्यारूय माका तुमी तेच दयेन तेच मध्यांत मनान्त आठवचें. माका कळें कि माजेर तुमची थोडी श्रद्धा जन्मली आसा तीच माजें एकमात्र धन उरचें. त्या खातीर माजी पुराय काणी तुमकां आयकयतां. हांव आतां हात जोडून सांगतां, ' बाब, एक बैसात.'

' न्हय, वचा ' म्हणून बिहारी थंयसून हेर खंयकी वचाक लागलो.

विनोदिनीन म्हळें : ' बाब, तुमी कितें मनान्त धरलें तें सम न्हय ह्या कूडाक कांय कळूंक लागचेंच ना. तुमी एक कूडान्त एक राती नीदले न्हय ? हें कूड तुमचे खातीरूच साजोवनु दवल्लें. हीं फुलां तुमची पूजा करचे खातीरूच हाळीं.

पुण आतां सुकून पळयान्त. ह्या कूडान्त तुमी राबचें.'

आयकत बिहारीचें मन फुललें. कूडान्त तो चडून गेलो. विनोदिनीन दोनूय हातांनी ताका खटळें दाकोवन दिलें. बिहारी खटळचार बैसलो. विनोदिनी भूंयचेर ताजे पायांचे मूळान्त बैसली. बिहारी भीभीडसेवन उठायलो. विनोदिनीन सांगलें : 'बाब, तुमी बैसात. माजी ही मांगणी तुमचे कडेनूच कि तुमी उठावचें न्हय. हांव तुमचें पायांचे कडेन बैसूक तांय योग्य न्हय. तुमी दया करनु थंयच स्थाय दिलो. तुमी दूरा राबल्यारूय होच अधिकार हांव राकतलीं.'

अशें म्हणून विनोदिनी एक घडियेक चुपचाप उरली. उप्रान्त छट करनु उठावन तिणे नीमगीलें : 'तुमी आहार कांय खेलो?'

बिहारी - 'स्टेशनान्तसून खावन आयलां.'

विनोदिनी - 'हांवे गांवान्तसून तुमकां धाडलें तें चीट वाचून कांय जाप तांय दिनासलें महेन्द्राचे हातान्त दिवनु माकाच परत पेटयलें कित्याक?'

बिहारी - 'तें चीट माका मेळेंच ना.'

विनोदिनी - 'एक वेळा महेन्द्राक कलिकाताक देकलो न्हय?'

बिहारी - 'तुका गांवान्त पावयल्या हेर दिसा महेन्द्राक देकलो. ताजे उप्रान्त हांव पश्चिम दीकार वचाक भायर सरलो उप्रान्त हांवे ताका देकलोच ना.'

विनोदिनी - 'ताजे फुडे हेर एक दिसा माजें चीट वाचत उतर दिनासलेंच परत पेटयलें आसा न्हय?'

बिहारी - 'ना, तशें एक पावटीय जालेंच ना.'

विनोदिनी हालनामलेंच बैसली. उप्रान्त दीर्घ एक श्वास सोडून म्हळें : 'पूराय समझलें. आतां पूराय काणी तुमकां सांगतां. तरी तुमचेर विश्वास दवरलो तें भाग्य म्हणून लेकचें. केलो नासल्यारूय तुमचेर दोष रचचें न्हय. माजेर विश्वास दवरचें कठण.' बिहारीचें ह्रदें तेन्ना मोवाळ जालें. भक्तीचे भारान विनम्र विनोदिनीची पूजेक कशेय ताजो अपमान करूंक जालेंच ना. ताणे सांगलें : 'व्होन्नी, तुमी कांय सांगचें न्हय. कांय आयकनासलेंच हांव तुमचेर विश्वास दवरतां. हांव तुमचेर कान्टाळो दवरूंक फाव न्हय. तुमी हेर कांय सांगचेंच ना.'

आयकत विनोदिनीचे दोळघान्तसून दुकां पडूंक लागलीं. तिणे बिहारीचे पायांवयली धुळी मात्यार घेतली आनी सांगलें : 'पूराय काणी सांगनासलें माका वांचूक जायना. क्षमेन बैसून आयकचें. तुमी माका कांय आदेश दिले ते पूराय हांवे मात्यार दवल्यात. तरी तुमी माका पत्राचो कुटको तांय धाडलोच नासलो हांव माजे तेच गांवांतले लोकाचो उपहास आनी निन्दा सहन करनु जीवन काडतालीं. तुमचे स्नेहा पिरती तुमची शासना हांव मानून घेतां. पुण ब्रह्मदेव ताकाच अडचण राबलो. हांवे केलें तें पाप-ताजान

माका दूरा आसल्यारूय म्हुंती मेळचीच ना. महेन्द्रान गांवांत माजे घरचे मुकार गेवनु माजे पूराय लोकांचे मुकार दवरनु माजो अपमान केलो. ते गांवांत माका हेर स्थाय ना जालो. दुसऱ्य तुमचे आदेशाचे खातीर तुमकां सभार सोधलो. कशेंय तुमकां मेळोच ना. महेन्द्रान माजें चीट तुमचे घरकडेसून हाळें उकतें करनु आनी ताणे माका फटयली. आनी तुमी माका पूराय सोळी अशेच हांवें लेकलें. हाजें उप्रान्त माजो पूराय नाश हाडचे खातीर हें एकूच फावणें उरतालें पुण तुमचे कांय गूण आसातकी - तुमी दूरा राव तानाय रक्षण करूंक पार. तुमकां मनांत स्थाय दिलो अशें म्हळें कारणानूय हांव आतां पवित्र जालों. एक दिसा तुमी माका दूरा करनु केलो तो परिचय, तुमचो तो कठीण परिचय, कठीण भांगरा वरीच कठीण माणिका वरीच माजे मनांत उरलो. आनी माका सभार मूल्यवन्ती करतासा. देवा, तुमचे पायांक धरनु सांगता कि तें मूल्य नष्टजालेंच ना.

बिहारी चुपचाप बैसलो. विनोदिनी हेर कांय उलयलीच ना. दोनपारांचो उजवाड घडि घडियानी अणे अणे जावनु आयलो. आतां महेन्द्र कूडाचे कवाडा मुकार येवनु बिहारीक देकताना ताजे पोटांत उण्डाळो आयलो. विनोदिनीचेर ताका दिसूक लागताली ती उदासीन अवज्ञा ना जाली आनी ताका असूया भोगूक लागली. विनोदिनी बिहारीचे पायांकडे हाळूक तांय जायनासलें बैसली देकत परत भायले ते महेन्द्राचे गर्वाक तो व्हड आघात उरलो. विनोदिनीक बिहारीन धाडून दिवची तीं चीटांचे वाटेन अशें मेळपाची घटना चल्ली-हान्त ताक दुवाव कांय दिसलोच ना. इतलेच दीस बिहारी विमुख उरलो. तरी आतां ताणेच येवनु धरूंक दिताना विनोदिनीक तान्तसून मागशीं व्हरूंक कोण शकतलो? विनोदिनीचो त्याग करचे खातीर महेन्द्र पार. पुण हेर कोणाचे हातान्त तिका व्हरनु दीवचे खातीर ताजे मन येना- ताका आज बिहारीक देखत अशेंच दिसले.

व्यर्थ पुण महेन्द्रान रागान विनोदिनीक सांगलें : 'आतां ह्या रंगमंचारसून महेन्द्रान वचें आनी बिहारीन ताजेर चडचें, हें एक मुन्दर दृश्य ! हातांनी ताळियो मारूंक दिसता. पुण आशेतां कि हें कडेचें अंक हाजे उप्रान्त कांय एक साजचें न्हय.'

विनोदिनीचें तोण्ड ताम्बडेंच जालें. महेन्द्राचो आश्रय घेवपाक आपण बाध्यस्थ उरले कारणान तिका उचीत जाप कांय दिवंचाक जालीच ना. आनी तिणे ते लज्जेष्ट तोण्डान बिहारीक एक पळयलें.

बिहारीं खाट्यावरसून उठायलो आनी मुकार सरनु ताणे सांगलें : 'महेन्द्र, तुमी भीजूडे एकल्यावरीच विनोदिनीचो अपमान करचें न्हय तरी तुमी मानेस्त तुमचो निषेध करचें पुण तशें करपाचो अधिकार आतां माजेर आसा.'

महेन्द्रान हासून ताका म्हळें : ' हान्त भीतर अधिकार तांय हातान्त केलो ! आज तुजे नांव हेर एक नवेंच आसचें बरें उरतलें अशें : ' विनोद-विहारी.'

विहारीन ताजो अपमान करपाची मात्रा चडशें जायत ह्या भयान महेन्द्राचे हाताक धरलो आनी म्हळें : ' महेन्द्र, विनोदिनीचें हांव लग्न करतां. तें समजून तुमी आतां धरनु उलवचें.'

आयकत महेन्द्र आश्चर्यान स्तब्ध जालो. आनी विनोदिनीकूय थडथडो आयलो कि तिजे देहान्तलें पुराय रक्त आपलें हरदें मेरेन व्हाळनु आयलें अशेंच तिका दिसलें.

विहारीन म्हळें : ' तुमकां हेर एक खबर आतां दितां कि तुमची आवय आतां मृत्युशय्याचेर पळ्ळी आसा. तिणे आनी वांचपाची आशा कांय ना. हांव आज रातीचे गाडीरूच परत वतां. आनी विनोदिनी माजे कडेन परत येता.'

आतां विनोदिनीन थडथडेवन म्हळें : ' कांय आकाक सुख ना ?'

विहारी- ' सरचे कालाचें अमुख केन्ना कितें जायत म्हणूक जायना.'

महेन्द्र तेन्ना हेर कांय उलयनासलेंच कूडांतसून भायर गेलो. विनोदिनीन विहारीक म्हळें : ' तरी तुमी हें सांगलें आसलें कशें तुमचे तोण्डान्तसून भायर आयलें. कांय तें खेळ ?'

विहारी- ' न्हय. हावे सांगलें पुराय सत्यच. तुमचें हांव लग्न करतां.'

विनोदिनी- ' ह्या पापिण्डेचो उद्धार करचे खातीर.'

विहारी- ' न्हय. हावे तुमचो मोग करचे खातीर आनी तुमचेर श्रद्धा दवरनु आसले खातीर.

विनोदिनी- ' आतां माका कडेचो पुरस्कार मेळो. हाजो स्वीकार केल्यार आनां कांय एक हेर बरो पुरस्कार माका मेळचो न्हय. मेळ्यारूय तो उरचोच न्हय. धर्मान तें सहन करचेंच न्हय.'

विहारी- ' कित्या ?'

विनोदिनी- ' छी छी. हें मनान्त व्हरूक तांय लज्जा दिसता. हांव एकली राण्ड बायल. हाव निन्दा भोगूकच जन्मलीं. पुराय समाजाचे दृष्टीन्त हांव तुमचें नांव वायट जावमक कारण उरतलीं. हें एक कालाकूय जावचेंच न्हय. छी छी, हें तोण्डान्तसून येवंचाक तांय नज आसलें.'

विहारी- ' कांय तुमी माका सोडूक वतात ?'

विनोदिनी - ' सोडपाचो कांय अधिकार माजेर आसा ? तुमी लिपोवन सभार बरें काम करतात. तुमचें तें व्रताचो एक अंश माजे भूजारूय दियात. तें व्हांवत हांव आपणाक तुमची एकली दासी म्हणून घेतां. पुण, छी छी, राण्डेचें लग्न करचे खातीर मात तुमी कांय एक उतर मुकार उलोचें न्हय. तुमचे उदार

मनाक हें पुराय जावंचेंच. पुण तरी हांवें हें केलें तें समाजाक तुमकां नष्ट करचे खातीर जातलें. अ नी ह्या जीवनांत माका मातें उबारनु धरूक तांय जावचें न्हय.'

बिहारी - 'पुण विनोदिनी, हांव तुमचेर मोग दवरतां.'

विनोदिनी - 'ते मोगाचे अधिकारान हांव आज एक सळ करतां.' म्हणून विनोदिनीन बिहारीचे पायांचे बोट्यांचेर अुमो दिली. आनी पायांकडेन बैसून म्हळें : 'दुसरे जन्मान्त तुमका पती म्हणून मेळचे खातीर हांव तपस करतां. ह्या जन्मात माजी हेर कांय आशाच उरलीच ना, आनी हेर कांय माका मेळचेंच ना. हांवें सभार दुख दिलें आसा, आनी सभार दुख भोगलेंय आसा. आनी माका सभार शिक्षण मेळें. तें विसरताना हांव तुमकां हीन करीत उरतलीं आनी हांवूय सभार हीन जातलीं. पुण तुमी अुंचारूच उरले कारणान आज माका मातें उबारनु धरूक जाता. ह्या आश्रयाक हांवें भूंयचेर धुमके मारनु घालचें न्हय.'

बिहारी गौरवान चुपचाप बैसलो.

विनोदिनीन हात जोडून म्हळें : 'विसरचें न्हय कि माजें लग्न करनु तुमी सुखान राबूक जावचें न्हय. तुमचो गौरव वता आनी माजोय गौरव तांय ना जाता. तुमचें जीवन सभार काळाक कुम्पनेचें आनी प्रसन्न उरलें. आजीय तुमी तशेंच उरचें. हांवें दूराच राबून तुमचें काम करचें. तुमी प्रसन्न उरचें आनी केन्नाय सुखान उरचें.'

51

महेन्द्रान आपले आवयचे कूडान्त पावताना आशान तटतटेवु भायर येवन सांगलें : 'आतां त्या कूडान्त वचें न्हय.'

महेन्द्र - 'कित्या ?'

आशा - 'डाक्टरान सांगलें कि छट जावन आवयचे मनाक सुख ना दुख भोगताना तिका ताजो आघात तडसूक जावचो न्हय आनी तें आपत्थ्याचें कारण जायत.'

महेन्द्र - 'हांव व्हळुच मागशीं वचून देकून येतां. तेन्ना तिणें देकचें न्हय.'

आशा - 'तिणे सान एक शब्द तांय आयकल्यार छट जावन उठावयात. तुमी कूडान्त पाय दवल्यारूच तिणे समझयात.'

महेन्द्र : 'आतां हांवें कितें करचें ? सांग.'

आशा - 'बिहारीबाब येवन पळोचें आनी तांणी सांगचे लेकानूच करचें.'

म्हणतानाच बिहारी पावलो. आशान ताका आपोवन हाळ्ळो आसलो.

बिहारी - 'व्होव्ही, कांय तुमी माका भुलो दिलो ? आवय बरीच आसा कांय ?'

बिहारीक देकत आशाचे मनाक समाधान मेळी. आनी तिणे सांगलें : 'तुमी गेले उप्रान्त आवयचे मनाक समाधान मेळीच ना. पयले दिसा तुमकां देकनासल्यान माजेकडेन नीमगीलें कि बिहारी खंय गेलो ? आनी हांवें सांगलें कि ते विशेष कांय कामा खातीर भायर गेल्यात आनी ब्रेंस्तारा परत येतले. उप्रान्त तिणे नीदान्तसून छट जावनु, कांय एक उतर उलयनासलेंच, जागी जावपाक आनी कोणाक की राकूक लागली. काल तुमचें टेलेंग्राम मेळताना कळें कि आज तुमी पावंतात. आयकत तिणे आज तुमचे खातीर विशेष काय खाण करूक सांगलें. तुमकां लागचें पुराय हाडून मुकार सोप्यारूच रान्दका म्हळें : तिणे कूडान्त बैसुनूच तें पळोचें. डाक्टरान नज म्हळें कांय तिणे लेकचेंच ना. आनी माका आपोवनु थोडे घडी फुडे सांगलें : 'व्हय गो माजे आवये, तुवें आपले हातानीच पुराय रान्दचें. तें हांव आजीय लागीच बैसोवनु बिहारीक वान्टून खावयतली.'

आयकत बिहारीचे दोळे भरले आनी ताणे नीमगीलें : 'आवय आतां कितें करता ?'

आशा- 'तुमीच एक पळेयात. माका दिसता कि आवयचो रोग चडशेंच उरलो.

तेन्ना बिहारी कूडान्त चल्लो. भायर राबले महेन्द्राक आश्चर्य दिसलें. घरान्त करचें कितें हें आतां आशाक सामकीच समझलें. कितले की महज नमुन्यान तिणे महेन्द्र कूडान्त चडपाचो निषेध केलो ! तान्त तिका भीजुडेपण ना पश्चात्ताप कांय दिसलोच ना. महेन्द्राचें बळ आज कितलें की अुणे जावनु गेलें. तो अपराधी- ताणे भायर चुपचाप राबका जालें. आपले आवयचे कूडान्त तांय चडूक ताका जायनासलें.

ताजे उप्रान्त हेर एक आश्चर्य कि आशा बिहारीचे लागी कितले की स्वतन्त्र सहज मनान उलयता ! नीमगप- सांगप पुराय ताजे कडेनूच ! तो आज ह्या संसाराचो पुराय राकणो, पुराय जनांचो संगती. ताणे ह्या घरान्त चडूक पाडनासलो स्थाय कांय ना. ताजो उपदेश मात आतां आयकतात आनी ताजो आदेश मात आतां चलता. महेन्द्रान थोडे दिसांक सोडून उडयलो हो जागो ताणे परत येताना फुडेचे वरीच न्हय. तो आतां ठीक उरलो.

बिहारीन कूडान्त चडतानाच राजलक्ष्मीची आपणार दया दवरका अशें मागची दृष्टी ताजे तोण्डार व्हरनु तिणे नीमगीलें : 'कांय बिहारी, तूं पावलो !'

बिहारी- 'व्हय गे माजे आवये, हांव पावलों.'

राजलक्ष्मी- 'कांय तुजें काम सम्पलें.' म्हणून तिणे एकाय दृष्टी ताजे तोण्डार चलयली.

बिहारीन फुलले तोण्डान म्हळें : 'न्हय गे आवये, काम सम्पलें. आतां माका

हेर कांय भावना तांय करूंक जायना ' म्चणून तो एक भायर चोयलो.

राजलक्ष्मी - ' माजे सूनेन तुजे खातीर आपले हातांनी रान्दलें हांवे हांगाच पडून पळयलें. डाक्टरान सांगलें कि हें करचें न्हय तें करचें न्हय. पुण तुवें एक जेवचें - खावचें तांय हावे पळोचे न्हय म्हळ्यार कशें ? '

बिहारी - ' डाक्टरान नज म्हणपाचें कारण कांय ना. तुमी देकचें न्हय म्हणताना आमी चलचें कशें ? सानपण धरनु तुमचे हातान रान्दले आहाराची रूच बरें अशें भोगपाचो अभ्यास जाला. महीन अन्नाकूय पश्चिमे दीकावयली रोटी आनी दाळ खावनु अरुच भोगूक लागली. आजसून तुमची मासळे रान्दय घेवनु जेवचे खातीर राकून राबलां. आज आमी दोगूय भावण्डांक चेरडुपणा काळाक केले वरीच स्पर्धेन जेवनु तुमचे सूनेचें रान्दप पावचें कांय पळयतां.

राजलक्ष्मीक समझलें कि बिहारीन महेन्द्राक आपोवनु हाळो आसा. पुण ताजें नांव आयकत तिजें हरदे तटतटलें आनी निश्वास सोडूक तांय तिका थोड घडियांक कष्ट दिसले.

आश्वास दिसले उप्रान्त बिहारीन म्हळें कि पश्चिमे दीकार गेले खातीर महीन अन्नाचें देह आतां बरें आसा. आज वाटेवयले क्षीणान कशें की दिसता विना न्हाणजेवण जाल्यार तें पुराय वचेंच.

राजलक्ष्मीन तेन्ना महेन्द्राविशीं कांय उलयलेंच ना. त्या कारणान बिहारीन म्हळें : ' माजे आवय गे, महीन अन्नान भायरूच राबल्यार कशें ? तुमी अुलो दिनासलें तांणी भीतर येवचें कशें ? '

राजलक्ष्मीन आतां कांय उतर उलयनासलेंच कवाडा दीकार दृष्टी व्हेली. तें देकत बिहारीन अुलो दिलो : ' महीन अन्ना, यो. '

महेन्द्र व्हळू व्हळू कूडान्त आयलो. तरी हरदें छट जावनु राबलें जाल्यार अशें भयान राजलक्ष्मीन महेन्द्राचे तोंण्डार तेन्नाच दृष्टी घालीच ना. दोळे अर्ध धाम्पले. महेन्द्र हान्तणार दृष्टी दवरनु ताका कोणूय मारलो कांय अशें एक भीभीडसेलो. ताणें आवयचे पायांचेर मातें दवलें. पायांक धरनु पळ्ळो. राजलक्ष्मीचें पुराय देह हरदें पटपटले खातीर काम्पूक लागलें.

थोडी घडी उप्रान्त अन्नपूर्णान ल्हवूच सांगलें : ' व्होन्नी, महीनाक तुमी उठावंचाक सांगात. '

राजलक्ष्मीन सभार त्रास भोगून म्हळें : ' महीन, उठा. '

महीनाचें नांव उच्चारण केले मात्रान सभार दीस उप्रान्त तिजे दोळ्यान्तसून दुकांघ्यो झरियो पडूक लागल्यो. दुकां घाले मात्रान तिजें हरदें लवु जालें. तेन्ना महेन्द्र उठावनु आवयचे खाटळ्या मुकार आयलो आनी नमस्कार करनु तिजे

लागीच येवन राबलो. आनी बावगून थंयच बैसलो. सभार प्रयास भोगून राज-लक्ष्मीन घुमनु दोनूय हात महेन्द्राचे मात्यार दवळले आनी ताजें मस्तक हुंगलें आनी ताजे नीडळार अुमो दिली.

रडकुळे तोण्डान महेन्द्रान म्हळें : 'माजे आवय गे, हांवे तुका सभार कष्ट दिले, त्या खातीर माजी चुकी तुवें माप करनु माका अनुग्रह दिवका.'

हरदें ल्हवु करनु राजलक्ष्मीन म्हळें : 'तुवें नीमगून मागून घेवंचे फुडेंच माप करनासलें हांवे वांचचें कशें महीन ? ब्हय गो, माजे आवसू, खंय गेली ?'

आशा लागीचे कूडान्त राजलक्ष्मीचो आहार पत्थ्याचो तैयार करतासली. अन्नपूर्णान तिका अुलो दिवन हाळ्ळी.

तेन्ना राजलक्ष्मीन महेन्द्राक भूंयचेरसून उठकरावन आपले खाटळचार वेंसूक सांगलें. महेन्द्र खाटळचार बैसलो. राजलक्ष्मीन ताजे लागीच स्थाय दाकोवन आशाक म्हळें : 'माजे आवसू, तूं हांगा बैस. तुमी दोगांय जनांक एकटेच बैसत हांव आज एक पळयतां. तेन्ना मात माजें दुख्ख पूराय सरता. माजे आवसू, माजे मुकार कांय लज्जेवचें ना. महीनाक परकिष्टा वरी लेकनासलें. आनी कांय अभिमान दवरनासलें एक हांगा येवन बैस. माजे दोळ्यांक शेळवत भोगो गे माजे आवसू.'

तेन्ना वोलें मात्यार घालनु आशा लज्जेवन व्हळू व्हळूच आयली आनी हरदें गटपटेवन महेन्द्रालागीच वचून बैसली. राजलक्ष्मीन आपले हातांनी आशालो अुजो हात धरनु महेन्द्राचे उजे हातान्त दवळलो आनी परसून म्हळें : 'माजे ह्या आवसूक तुजे हातान्त दिवन वतां महीन, हांवे हें सांगले मनांत राक कि तुका अशे लक्ष्मीक हेर खंय मेळची न्हय जावे, ह्या दोगांकूय एक आशीर्वाद करका. तुजे पुण्यान हांकां बरें जाऊं.'

अन्नपूर्णान मुकार येवन राबताना दोगांनूय दोळ्यान्तले उदकान तिजे पायांची धुळी धुली अन्नपूर्णान दोगांचेय मस्तकार अुमो दिली आनी म्हळें : 'देव तुमकां दोगांकूय बरे करूं.'

राजलक्ष्मी - 'बिहारी, यो बाबा, महीनान तुजे कांय चड अुणे केलें आसल्यारूय तुवें क्षमा करका.'

बिहारी तेन्ना महेन्द्राचे मुकार येवन राबताना महेन्द्रान उठावन दोनूय हातांनी बिहारीक जोरान आपले हरदयाक लागून पोटलून धरली.

राजलक्ष्मीन म्हळें : 'महीन हांव तुजो हो आशीर्वाद करतां कि चेरडुपण धरनु बिहारी कशें तुजो संगती उरलो, केन्नाय तशेंच संगतीच उरचें. हाजे वयर हेर कांय सौभाग्य तुका मेळचें न्हय.'

अशें म्हणून राजलक्ष्मी सभार क्षीणीत उरली आनी हालूक जायनासल्यान पळळी. बिहारीन एक उत्तेजक वखद तिजे तोण्डालागींच धरलें. राजलक्ष्मीन ताजो हात दूरा काळो आनी म्हळें : ' हेर कांय वखद नाका, बाबा. आतां हांव भगवन्ताचो उगडास करतां. ताणे माका माजे पूराय संसाराची तान ना जावपाचें वखद दिल्यार जायत, महीन, तूं वचून विश्राम कर. माजे आवसू, माजे खातीर रान्दप कर.'

सांजेवेळा बिहारी आमी महेन्द्र राजलक्ष्मीचे हान्तणामुकार खालाक ताट दवरनु आहार खावंचाक बसले. आशाक राजलक्ष्मीन तांचो आहार वाण्टचो भार दिलो आसलो. ती वाण्टूक लागली.

महेन्द्राचे हरद्यान्त दुकां भरनु विकरले कारणान ताजे तोण्डान्त अन्न घचनासलें. राजलक्ष्मी ताका दुसदुसरूय सांगूक लागली : ' महीन, तूं कांय खायना कित्याक ? सामकीच खा, हांव पळयतां.

बिहारी- ' जाणतां गे माजे आवये कि महीन अन्नाक केन्नाय आहार अुणे. कांय सामकीच खायना. व्होन्नी, ही रान्दय माका आनीकूय जाय. बरी आसा.'

राजलक्ष्मीक सन्तोष वाडलो. आनी तिणे हस्तमुखान म्हळें : ' माका कळता कि बिहारीक ही रान्दय बरी लागता. माजे आवसू, तितल्यान कितें जायत ! आनीकूय जाय तितली वाण्टून दी.

बिहारीन म्हळें : ' तुमची ही सून भारी कृपण. वाण्टूक तिजो हात मुकार येना.'

राजलक्ष्मीन हासून म्हळें : ' पळे गो माजे आवसू, बिहारी तुवें वाण्टलें खातानाच तुजी निन्दा करता.'

आशान बिहारीचे ताटान्त रान्दयेची राश केली.

बिहारी- ' हाय हाय ! रान्दय मात वाण्टून माजें पोट भरूक लेकता आनी चांग चांग खाण महीन अन्नाचे ताटान्त वाण्टता !'

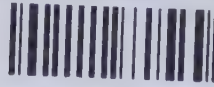
आशा परपरेली- ' निन्दा करचे जनांचें तोण्ड बान्धूक कशेंय जावचें न्हय.'

मोवाळ उतर उलयलो बिहारी- ' बन्ध जाता कांय ना गोडशें वाण्टून दिवन तुमी हाजी परीक्षा करचें आनी पळोचें.'

दोनूय संगतींचो आहार खावनु जालो आनी राजलक्ष्मीक सभार तृप्ती भोगली. तिणे म्हळें : ' माजे आवसू, तूं व्होगी आहार खावनु यो.'

राजलक्ष्मीचे आदेशाक अनुसरून आशा आहार खावंचे खातीर गेली. तेन्ना राजलक्ष्मीन महेन्द्राक म्हळें : ' महीन तूं वचून आनी नीदचें.'

महेन्द्र- ' आतांच वचून नीदचें कशें.'

महेन्द्र रातीन्त आवयची सेवा करचे खातीर स्थीर मनान उरलो. पुण राजलक्ष्मीन ताका थंय बैसूक दिलेंच ना. तिणे म्हळें : ' तूं क्षीणीत आसा महान. तूं वचून आतां नीदचें.

आहारा उप्रान्त आशा फडीपान खावन राजलक्ष्मीचे मंचालागीच येवन बैसूक लागली. राजलक्ष्मीन तिका ल्हवूच म्हळें : ' माजे आवसू, महेन्द्राचे हान्तलूण सामकीच घालें कांय ना, हें पळय. तो एकलोच थंय आसा.'

आशा लज्जेवन मेली आनी कशें की कूडान्तमून भायर गेली.

कूडान्त अन्नपूर्णा आनी बिहारी मात उरलीं.

तेन्ना राजलक्ष्मीन सांगलें : ' बिहारी, तुजे लागी एक नीमगीतां. विनो-दिनीक जालें कितें, हें सांगूक जायत तुका ? ती आतां खंय आसा ?'

बिहारी- ' विनोदिनी कलिकाताक आसा.'

राजलक्ष्मीन शब्द कांय करनासलेंच दृष्टीन बिहारीक कांय प्रश्न केलें. ताजो अर्थ समजून ताणे म्हळें : ' विनोदिनीचे खातीर तुमी कांय भीवचेंच ना.'

राजलक्ष्मीन म्हळें : ' तिणे माका सभार दुख दिले आसा बिहारी, पुण तिजो मोग हांव आतांय मनान्तच करतां.'

बिहारी- ' तिणेय तुमचो मोग आपले मनान्त दवल्लो गे माजे आवये.'

राजलक्ष्मी- ' माकाय तें कळ्ळें बिहारी, दोष-गुण पूराय जनांचेर आसात पुण तिका माजे भारी स्नेह आसा. तिणे केले तराची सेवा तितलेच पूर्ण मनान करचें हेर कोण आसा ?'

बिहारी - ' तुमची सेवा करचे खातीर ती अत्यन्त हुस्केताच आसा.'

राजलक्ष्मीन दीर्घ श्वास सोळे आनी म्हळें : ' महीन नीदलो कांय ? रातीच तिका एक हाळचार जायत.'

बिहारी- ' ती आतां हेच घरकडे आयले कूडान्त लिपून बैसली आसा. तिणे आज पूराय दीस एक थेंबो उदक तांय तोण्डाक लायलेंच ना. तुमी तिका आपोवन माप केले उप्रान्त विना आपण उदक तांय पीना अशें स्थीर मनानूच ती बैसली आसा.'

मन दुकून राजलक्ष्मीन म्हळें : ' पूराय दीस ती उपासीच बैसली ? भाडा ! अलो दी.'

विनोदिनीन सावकशायेन राजलक्ष्मीचे कूडान्त येताना तिणे नीमगीलें : ' छी छी ! हें कितें केलें गो तुवें, माजे धूवे. आज पूराय दीस उपासीच बैसली ? वच, वच, आहार खावन यो. उप्रान्त कांय पुण उलोचें.'

विनोदिनीन राजलक्ष्मीचे पायांची धुळी मात्कार घेतलीं आनी तिजे पायीं पळ्ळी आनी सांगलें : ' तुमी ह्या पापिष्ठेन केले ते वायट कर्मांचे खातीर माप केले उप्रान्त विना हांवें कांय खावचेंच न्हय, गे माजे आक्का.'

राजलक्ष्मी - ' माप केलें, चेरडा, पूराय माप केलें. आतां माका एकल्याचेरुय राग ना.' विनोदिनीचो अजो हात धरनु तिणे म्हळें : ' धुवे तुजे ख तीर कोणूय मन्द जावपाचे न्हय ? आनी तुवें बरें उरचें.'

विनोदिनी - ' तुमचो आशीर्वाद फट जावंचो न्हय, गे अक्का. हांव तुमचे पाय धरनु सांगतां कि माजे खातीर ह्या संसारान्तले कोणूय मन्द जावपाचें न्हय.'

अन्नपूर्णाक भूंयचेर पायीं पडून विनोदिनी खावचे खातीर गेली. खावन आयले उप्रान्त राजलक्ष्मीन तिका पळयत म्हळें : ' धुवे, कांय तूं आतांच वचाक सरता ? '

विनोदिनी : ' आका हांव तुमची सेवा करतां. देव साक्षी. माजे खातीर तुमी कांय अनिष्ट भोगपाचो हुस्को नाका.'

राजलक्ष्मी एक बिहारीचे तोण्डाक चोयली. एक घडियेक आलोचना केले उप्रान्त बिहारीन म्हळें : ' व्होन्नी हांगाच रावो गे माजे आवये. ताजान वायट कांय जावचें न्हय.'

रातीन्त बिहारी विनोदिनी आनी अन्नपूर्णा तीनूय जनां मेळनु राजलक्ष्मीची शुश्रूषा केली.

पूराय रातीन्त राजलक्ष्मीचे कूडाचे दिकान तांय येनासले कारणान सभार लज्जेवनु आशा फान्त्यारूच उठायला. महेन्द्र हान्तणारूच नीदलो. ताका जागय-नासलेच तटतटेवनु तोण्ड धुयलें आनी तिणे वस्त्र परतीलें. उप्रान्त खालाक आयली. तेन्ना काळूक पूराय गेलोच नासलो. राजलक्ष्मीचे कवाडा मुकार येवनु देकताना आशाक उलवचाक तांय जालेंच ना. तिका दिसलें कि हें कांय सपन !'

विनोदिनी स्फिरिटाचो एक दिवो जळवनु उदक हून करताली. बिहारी रातीन्त नीदलोच नासलो. ताजे खातीर चाय तयार करताली ती.

आशाक देकत विनोदिनी उठायली. तिणे तशेंच राबून म्हळें : ' आज हांव पूराय माजे अपराध घेवनु तुजो अश्रय पावतां. तुवें माका दूरा करचें न्हय पुण तुवें ' वच ' म्हणताना हांव आतांच वतां.

आशा उतर कांय दिवचाक शकत नासली. आपलें मन कितें सांगत- तें तांय तेन्ना तिका समझलेंच ना. ती हालूक तांय जायनासलें रावली.

विनोदिनी- ' माका माजे ते वायट कर्मांचे खातीर माप करपाक तुका जावचें न्हय. आनी त्या खातीर तुवें त्रास भोगचे तांय न्हय. पुण माका आनीकूय

भीवचें न्हय. आत्काक जाय तितलेच दिसांक तिची सेवा करूंक माजी तान. ताजे उप्रान्त हांव वतां.'

काल राजलक्ष्मीन आशाचो हात धरनु महेन्द्राचे हातान्त दिताना आशान आपले मनान्तसून पूराय अभिमान दूरा उडयलो. आनी पूर्ण मनान महेन्द्राक आपणाकूच अपंग केली आसली. आज विनोदिनीक मुकार देकताना तिका आपले तुष्टून गेले ते प्रेमाचे तानेक शमन मेळेंच ना. हिजो मोग एक कालाक महेन्द्रान केलो आसलो. हिजो मोग आतांय तो मनान्तच करतासयात. हो विचार तिजे हरद्यान्त भीतर समुद्रान्तले लारांचे वरीच उठावपाक लागलो. थोडी घडियो उप्रान्त महेन्द्र जागो जावन. उठावनु येताना विनोदिनीक देकतलो. खंचे दृष्टीन तिका देकत हें कोणाक कळता ? काल रातीन्त आशाक आपले पूराय संसाराक कण्टक कांय नासलें देकलो आज फान्त्यार उठायताना देकता कण्टकाचीं राश आपले घराचे आंगणान्तच ! संसारान्त सुखाक स्थायूय तितल्यांचेय परस संकीर्ण. खंय पुण तिका विधन कांय नासलें राबूक वेळ मेळोच ना.

हरद्याचो भार घेवनु आशा राजलक्ष्मीचे कूडान्त आयली आनी सभार लज्जेवनु सांगलें : 'म्हावे तुमी पूराय रातीन्त कांय बैसूनच उरलीं ? वचात. नीदयात. अन्नपूर्णान आशाचें तोण्ड सामकीच एक पळयलें. उप्रान्त नीदचे खातीर वचनासलेंच आशाक आपले कूडान्त घेवनु गेली, आनी म्हळें : 'चुनी, तरी तुका सुखान उरची आशा आसा, फुडें चल्ली ती पूराय घटनो मनान्तसून दूरा उडोवचेंच हेरांक दोषी म्हणून सुख पावचें कशें ? दोष मनान्त दवरताना दुख ताजाकूय सभार वाडता.'

आशा : 'म्हावे, हांवे मनान्त कांय दवरचें न्हय, हांव विसरूंक आशेतां. पुण जायना मात,'

अन्नपूर्णा - 'चेरडा, तुवें ठीक सांगलें, उपदेश दिवप सहज पुण वाट दाकोन दिवचें भारी समकृष्टाचें काम. आतां हांव तुका वाट सांगतां. हांव पूराय विसरलीं ही भावना भायर आनी भीतर धरचें. प्रथम भायरचान विसरूंक प्रारम्भ करचें. ताका लागून भीतरूय विसरतली. चहलें तें पूराय तुवें मनान्तच दवरनु विसरनासलेंच भोवताना हेरांक तें कशें विसरूंक जायत ? तरी तुका आपले इच्छेन कांय करूंक जायना. हांव तुका सांगतां कि तुवें विनोदिनीचे लागी अशेंच मनान्त धरनु व्यवहार करचें- तिणे आपणाक अनिष्ट कांय केलेंच ना; आनी तुका तिणे कांय अनिष्ट करपाचो हुस्को तांय ना.'

आशान तोण्ड बावगोवनु म्हळें : 'कितें करूंक सांगतां ?'

अन्नपूर्णा - 'विनोदिनी आतां बिहारीची चाय तयार करता. तुवें दूध आनी साकार- तामळेर पूराय घेवनु यो आनी दोगांनूय मेळनु काम करचें.'

आशा म्हावेन सांगलें प्रकारान करूंक उठायली. अन्नपूर्णान तिका म्हळें : 'इतलेंच सहज. पुण आनी एक आसा तें भारी संकष्टाचें आनी तें तुवेंच करचें आसा. लागलागीच महेन्द्र आनी विनोदिनी मेळतुं देकताना तुजे मनांत भोगचें कितें तें माका कळ्ळें. तेन्ना तुवें लिपून तांय महेन्द्राक ना विनोदिनीक पळोचें न्हय. हरदें फुटून गेल्यारूय तुवें स्थीर मनानूच राबचें. महेन्द्रान हें जाण जावचें कि तुका दुबाव भोगचो न्हय- दुख्ख भोगचें न्हय- तुजे मनांत भंय ना आनी चिन्ता तांय ना. तेन्ना फुडे वरीच पुराय सामकीच उरतलें. महेन्द्राक एक कालाकूय तुजें तोण्ड देकताना आपण अपराधी म्हणून मनान्त भोगचें न्हय चुनी, हो उपदेश न्हय. हो तुजे म्हावेचो आदेश हांवे काशीक गेल्यारूय हांवे सांगलीं हीं उत्रां एक दिसाक तांय विसरचेंच न्हय.' आशान चायेचें ताम्बळेर इत्यादी घेवन विनोदिनीचेलागीच वचून म्हळें : 'उदक हून जालें कांय ? हांवे दूध हाळें आसा.'

विनोदिनीक आश्चर्य भोगलें आनी तिणे आशाचें तोण्ड पळयलें आनी सांगलें : 'बिहारीबाब सोप्यार बैसलो आसा. चाय तूंच तांकां व्हरनू दिता कांय ? हांव तो वेळ भीतर आकाक तोण्ड धूवचाक उदक हून करतां. तांणी माका दिसता कि आतांच उठावयात.'

विनोदिनी चाय घेवन विहारीचे लागी गेलीच ना. बिहारीन तिजो मोग स्वीकार करनू दिलो तो अधिकार आपली इच्छा तकीत दाकवचे खातीर तिजे मनान्त संकोच भोगूंक लागलो अधिकार मेळचार दाकवपाची मर्याद हीच कि ते अधिकाराचो प्रयोग जाय तितलेंच अुणे करपाची. अुणेच मेळताना तें घेवनू तानातीनी करचें न्हय. भोगचें अुणे करपान्त सम्पत्तीचो यथार्थ गौरव आसा. आतां बिहारीन तिका अुलो दिलो ना कांय एक कारण सांगून विनोदिनीन ताजे लागी वचें न्हय.

सांगतानाच महेन्द्र पावलो. आशाचें हरदें एक घडियेक राबलें. पुण तिणे तें लिपयलें आनी सहज कण्ठान तिणे महेन्द्राक सांगलें : 'तुमी इतले व्होगी उठायले कित्याक ? लागीच उजवाड देकत नीदेक भंग येनासलें हांवे जनेला कवाड पुराय बन्ध केलीं आसलीं.'

विनोदिनीचे मुकार आशा अशें सहज कण्ठान उलयता आयकत महेन्द्राचे हरद्यान्तसून एक फातर खालाक पळ्या वरीच दिसलें. ताणे मनान्त आनन्द भरनू सांगलें : 'आवयचो रोग कशें आसा हें समझूचे खातीर आयशां. कांय आवय आतांय नीदेवनूच आसा ?'

आशा- 'व्हय, तांणी नीदल्यान्त. आतां तुमी वचें न्हय. बिहारीबाबान सांगलें कि तांकां आज सभार सुख आसा. सभार दीम उप्रान्त काल तीं पुराय रातींत सामकीच नीदल्यांत.'

महेन्द्राक मनांत आश्वास भोगलो आनी ताणे नीमगीलें : 'मावशी खंय ?'

आशान तिजें कूड दाकोवन दिलें.

आशाचें हें धैर्य देकत विनोदिनीक आश्चर्य दिसलें, महेन्द्रान अुलो दिलो : 'मावसे !'

अन्नपूर्णा फान्त्यारूच न्हावन पुजेक बसूक वताली. पुण तिणे ताका सांगलें : 'यो, महीन, यो !'

महेन्द्रान तिजे पायीं पडून सांगलें : 'मावसे हांव पापिष्ठ तुमचे मुकार येवपाक तांय माका लज्जा भोगता.'

अन्नपूर्णान म्हळें : 'छी छी ! तशें कांय सांगचें न्हय, महीन चेरडान धुळीन्त बुडुन आयल्यारूय आवयचे व्होण्टीन्त बसप ना ?'

महेन्द्र - 'पुण माजेवयली ही धूळ कशेंय वची न्हय. मावसे.'

अन्नपूर्णा - 'तुवें एक दोन पैसार झाळचार वतली. महीन, आतां पूराय बरें' आसा आपण बरो असो तुजो अहंकार उरलो. आपणार पूराय विश्वास तुका भोगतालो. पापाचे जडाणीन त्या गर्वाक भंग आयलो. हेर कांय अनिष्ट ना.'

महेन्द्र - 'मावसेन आनी खंय पुण वचें न्हय. तुमी तरी वतात माजी अशी दुर्गती उरतली.'

अन्नपूर्णा - 'ह्यावें राबल्यार जी दुर्गती वताली ती मात भोगली आनी सरली तें बरें, आतां हेर कांय माजान तुमकां जावपाचें ना.'

कवाडा मुकार हेर एक अुलो आयकलो : 'मावसे, सकाळींचें पुजेक बसली, कांय ?'

अन्नपूर्णा - 'ना, ना, तूं यो.'

बिहारी कूडान्त आयलो. इतलेच सकाळीं महेन्द्राक जागो देकत ताणे म्हळें : 'महीन अन्ना, आज तुमी आपले जीवनांत प्रथम सूर्योदय देकतात, अशेंच दिसता.'

महेन्द्र - 'व्हय, बिहारी. आज माजे जीवनांतलो प्रथम सूर्योदय बिहारीक मावसेलागी कांय उलवपाचें आसा अशें दिसता हांव वतां.'

बिहारीन हासून म्हळें : 'तुमकांय एकलो 'काबिनेट मिनिस्टर' म्हणून घेतलो न्हय. तुमचे दृष्टीन्तसून माका कांय लिपोवंचाक ना. आनी आज मेरेन हांव कांय लिपयलेंच ना. आनी वायट कांय करचे ना.'

महेन्द्र - 'हांवे वायट करयात, आनी सांगून तेंच करचें कितें ? तरी तुवें माजे दृष्टीन्तसून कांय लिपयनासलो माकाच माजेर चडशी श्रद्धा दिवपाक पार उरतालों हांव.'

आजकाल महेन्द्राचे मुकार पूराय, संकोच कांय भोगनासलें सांगपाचें न्हय. बिहारीचें तोण्ड त्या खातीर बान्धून उरलें. पुण आतां ताणे जोरान म्हळें : विनोदिनीचें लग्न हांवें करचें अशेंच लेकतां. मावसेलागीं ताजें खातीर उलवतु निश्चय करचे खातीर आयलां.'

महेन्द्राक आपले मनान्त त्रास भोगले. अन्नपूर्णा भीभीडसेली. आनी तिणे म्हळें : ' ही आतां कसली काणी, बिहारी ? '

महेन्द्रान जोरान संकोच दूरा व्हरतु म्हळें : ' बिहारी, ह्या लग्नान कांय एक प्रयोजन ना.'

अन्नपूर्णा- ' ह्या लग्नाचे काणियेन्त विनोदिनीचो कांय हात आसा ? '

बिहारी- ' कांय ना.'

अन्नपूर्णा- ' ती ह्या लग्नाचे विषयान्त राजी जायत कांय ? '

महेन्द्रान व्हड कण्ठान म्हळें : ' विनोदिनीन कित्याक राजी जावचें न्हय, मावसे ? माका कळता कि ती एकाग्र मनान बिहारीचेर भक्तीन उरली. अशें एक आश्रयाक कशें ती सोडून उडोवचाक शकतली ? '

बिहारीन म्हळें : ' महीन अन्ना, हांवें विनोदिनीचे लागीं लग्ना विषय उलयलों. आनी तिणे लज्जेन ' नज ' म्हळें.'

आयकत महेन्द्र चुपचाप बैसलो मात.

52

आपलो रोग चड-अुणे जावनु दोन-तीन दीस राजलक्ष्मी काडताली. एक दीस फान्त्यार तिजें तोण्ड सभार प्रमत्त आनी दुकी पूराय अुणे जाली. त्या दिसा तिणे महेन्द्राक आपोवनु सांगलें : ' आनी माका चड वेळ कांय ना. पुण हांव सभार सुखान मरतां महीन, माका दुख कांय ना. तूं सान आसताना तुका व्होण्टीन्त घेवनु बैसताना माका कसलो आनन्द भोगतालो. आज तेच आनन्दान माजें हरदें भरलें. तूं माजे व्होण्टीन्तलें चेरडुं आनी माजे हरद्याचें धन. तुजें पूराय बलावण हांव घेवनु वतां. हेंच माजें व्हड सुख.' म्हणून राजलक्ष्मीन महेन्द्राचे तोण्डाक देहाक हातान परसीलें. महेन्द्राक रणें तडसूक जालेंच ना. तो व्हडान रडूक लागलो. राजलक्ष्मीन सांगलें : ' रडचें ना महीन. लक्ष्मी घरान्त आसा. माजे आवसूक माजी चावियो दिवका. पूराय हांवें सामकीच दवर्तलें आसा. तुमी घरांत चड-अुणे कांय भोगचें ना. आनी माका एक सांगूक आसलें कि महीन, हांवें मरचे फुडे कोणाकूय जाणोवचें न्हय. माजे पेटान्त दोन हजार रुप्यांचो

नोटांचो काट आसा. तो हांवें विनोदिनीक दिवचे खातीर दवर्ला. ती एकली राण्ड बायल आनी ती एकलीच उरली. ताजे वाडीन तिका सुखान जीवन काडूक जातलें. पुण महीन, तिका तुमचे ह्या संसारान्त भीतर राकून रावोवचें न्हय. हें हांव तुका विशेष जावनु सांगचें.'

आतां राजलक्ष्मीन बिहारीक आपयलो आनी ताका सांगलें ' पूता, बिहारी, काल महीनान सांगलें कि तुवें गरीब पुण मानेस्त जनांची चिकित्सा करचे खातीर एक इताळ घेतलें. देव तुका सभार काळाक गरीब लोकांचे बरेपणा खातीर राकतलो. माजे लग्नाचे वेळार माजे नांवान एक गांव माका स्त्रीधन म्हणून दिलो आसा. तो गांव हांव तुका दितां, गरीब जनांचे खातीर. तशें माजे मनाक ताजें पुण्य मेळो.

53

राजलक्ष्मीन मेले उप्रान्त महेन्द्रान तिजें श्राद्ध केलें. आनी ताणें म्हळें : ' भावा बिहारी, माका डक्टरपण कळता. तुवें आराम्भले त्या कामान्त माकाय एक वाण्टो दी. चुनी कशें एकली बरी घरकारणी जाली. तशेंच ती तुजो सभार साहाय्य करूक शकतली. आमी पूराय जनान थंयच रावचें.'

बिहारी- ' महीन अन्ना, सामकीच, आलोचना करनु पळे कि हें काम तुमकां लागचें कांय न्हय ? वैराग्यान छट करनु एक उच्छास तोण्डान्तसून सोळचावरीच न्हय असो एक स्थीर भार घेवनु सुकार वचें.'

महेन्द्र- 'बिहारी तूं एक आलोचना करनु पळे कि इतलेच काळाक हांव आळसो जावनु सुख भोगून माजें जीवन काळें. मुकारूय तशेंच जाल्यार तें बरें, न्हय ? कांय काम करनु आळसाय दूरा करनासल्यार एक दिसाक ती माका क्षीणीत करनु उडयतली. तुजे कामाचो वाण्टो माकाय दी.'

तशेंच करचे खातीर तांणी मन स्थीर केलें.

अन्नपूर्णा आनी बिहारी बैसून शान्त जाले आपले विपादान आपले फुडेंचे अवस्थेची आलोचना करीत उरलीं. तांणी वीटो घेवपाचो वेळ लागी लागी पावतालो. विनोदिनीन कवाडा लागीच येवनु म्हळें : ' मावसे, हांवें हांगा एक बैसयात, न्हय ?'

अन्नपूर्णा : ' यो, यो चेरडा बैस.'

विनोदिनी येवनु बैसली. तिजे लागी दोन-चार उत्रां उलयली आनी अन्नपूर्णा हान्तलूण सुकूक घालचे खातीर म्हणून सोप्यार गेली.

विनोदिनीन बिहारीक सांगलें : 'तरी माका कांय आदेश दिवपाचो आसा, तो आसांच दिवचें.'

बिहारी - 'व्होनी, तुमी सांगात, तुमी कितें करूंक लेकतात.'

विनोदिनी - 'आयकतां हांव. गरीबाचे चिकित्सेखातीर गंगेतीरार तुमी एक इताळ घेतलें न्हय. हांव थंयचे तुमचे कांय कामाचो वाण्टो घेवनु करीत उरतां. कांय काम नासल्यार हांव रान्दून वाण्टतां.

बिहारी - 'व्होनी, हांवे त्या खातीर सभार आलोचना केली आसा.'

इतलेच काळ भीतर आमचे जीवनांत सभार जडा पडून गेली. आतां हांगा वेंसून ताजी गाण्ट एकेक करनु सोडपाचें आसा. आतां ह्दयान्त मोह दिवपाचो साहस करचें न्हय. आतां मेरेन कांय चल्लें, कांय सहन केलें- ताजें पुराय आर्वण करताना एक कालकूय शान्त मनान जीवनाची समाप्ती करूंक जावचे न्हय. तरी पुराय अतीत काल अनुकूल उरलो, संसारान्त तुमचे वाटेनूच माजें जीवन सम्पूर्ण जावपाक शकतालें. आतां तुमकां मानून घेवपाक कष्ट भोगतात. आनी मुकार सुख मेळपा खातीर करचो श्रम वृथा. आतां उरचें पुराय जटा सोडूंक मात.

अन्नपूर्णान कूडान्त आयले तेन्ना विनोदिनीन म्हळें : 'आवय गे, माका तुमचें पायांकडे स्थाय दिवपाचें आसा. पापिष्ठी म्हणून तुमी दूरा उसळावचें न्हय.

अन्नपूर्णा- माजे आवसू, वचा, आमकां लागीच वचा.'

अन्नपूर्णा आनी विनोदिनी काशीक वचाक दवल्ले दिसा कांय मोगान बिहारीक विनोदिनीक एकलीच देकूक सन्दर्भ मेळो. ताणे म्हळें : 'व्होनी, तुमचे उगडासा खातीर कांय चिन्ह माजे लागी दवरूंक जाय.'

विनोदिनी - 'माका तशें उगडासाचे चिन्ह म्हणून लागी दवरचे खातीर दिवचाक माजे लागी आसा कितें ?'

बिहारीन लज्जेन आनी संकोचान म्हळें : 'अंग्रेजी जनांक एक चाली आसा कि इष्टेल्यांचो केस उगडासाक घेवनु दवरपाचो. तरी तुमी -'

विनोदिनी- 'छी छी. माजे केसान करचें कितें ? तितलो अशुद्ध आनी निर्जीव एक वस्त हेर कांय माजे लागी ना. तो हांव कशें तुमकां दिवचें ? हांव भाग्य नासली एकली. तुमचे घरकडे सेवा करूंक तांय राबचाक योग्य न्हय. हांवे कांय एक दिल्यार ताजो तुमी उपयोग करतात ? सांगात तुमी घेतले कांय ?'

बिहारी- 'घेतां.'

तेन्ना विनोदिनीन तिजे वोलान्त बान्धून दवल्ले दोन हजार रुपयांचें नोट बिहारीचे हातान्त दिलें.

बिहारीन अत्यन्त गम्भीर भावेगान विनोदिनीचे तोण्डार दृष्टी व्हरनु एक घडी उप्रान्त तिका सांगलें : ' हांवें कांय तुमकां दिवपाचें आसा न्हय ? '

विनोदिनी- तुमचें चिन्ह माजे लागीच आसा. तें माजे अंगाचे एक भूषण. तें कोणाकूय काडूक जावचें न्हय. माका हेर कांय नाकां. '

म्हणून तिणे आपले हातावयलें कातरलें तें चिन्ह ताका दाकयलें. बिहारीक भाश्चर्य भोगलें. विनोदिनीन सांगलें : ' तुमकां कळेंच ना कि तुमी माका दिलो हो घाय तुमकाच लागचो. पुण तो आंतां तुमकां नांय परतून काडूक जावचो न्हय. '

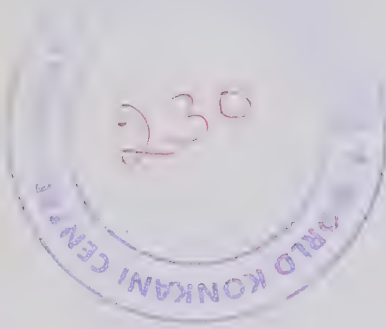
म्हावेचे उपदेश मेळे उप्रांत तांय आशाक विनोदिनी खातीर आपले मनांतलो हुस्को - तें कण्टक मनांतसून दूरा उडवपाक जालेंच ना. राजलक्ष्मीची सेवा त्या दोनूय जनान एक मेळनु केली आसली. पुण आशाक विनोदिनीक देकताना आपले हरद्यान्त भीतर व्यथा भोगताली. तोण्डारसून सहज उतर भायर येनासलें. आनी हांसूक तांय तिका त्रास भोगताले. विनोदिनी लागीसून सामान्य कांय सेवा घेवपाक तांय पूर्ण मनान तिका जायनासलें. विनोदिनीन दिवचें फडीपान हेर वाट कांय नासल्यार मात ती घेताली. पुण आड रावून तें दूरा उडयताली. पुण आज विटो घेवपाचे वेळार म्हाव घरकडेसून दुसऱ्य वता म्हळेल्यान आशाचें ह्रदे दुःखान मोवळ जालें. आनी विनोदिनीचेर तिका काकुळत दिसूक लागली. सोडून वचे जसांक माप करनासलें तें मन कितलें की कठीण आनी अलिष्ट. आशाक कळें कि विनोदिनीक महेन्द्राचेर मोग आसा महेन्द्राचेर तिका मोग दिसनासलें राबचें कशें? महेन्द्राचेर मोग दिसप कोणाकूय निवारण तांय करूक जावचें न्हय. आशाक तें आपले हरद्यान्त भीतरसूनूच कळना. आपणान मागा खातीर व्हडी दूकी भोगले कारणान विनोदिनीचेर आज तिका व्हडी दया दिसली. विनोदिनी महेन्द्राक केन्नाय म्हणून सोडून वचाक वता- तिका तें असह्य दुख्खाचें कारण. तितलेंच व्हड दुख आपले शत्रून तांय भोगचो आग्रह करचे ख तीर ती शक्त नासली. हे विचार मनान्तल्यान चल्ले आनी तिजे दोळ्यान्त दुकां भरलीं. एक कालाक ती विनोदिनीचो मोग करताली तोच मोग आतां तिका स्पष्ट रूपान भोगलो. ती सावकशायेन विनोदिनीचे लागीच गेली आनी अत्यन्त काकुळतीन स्नेहान आनी दुख्खान मोवाळ जाले ते कण्ठान म्हळें : ' अक्का, कांय तुमी वतात? '

विनोदिनीन आशाचे व्हणवेक धरनु सांगलें : ' व्हय गो भयणी, हांवें वचाक तो वेळ जालो. एक वेळा तूं माजो मोग करतालीं. ह्या सुखाचे दिसांकडेय तेंच मोगाचो एक अंश माजे खातीर राकचें. भयणी, हेर पूराय तुवें आनी विसरचें. '

महेन्द्र आयलो. आनी तो नमस्कार करनु मागूंक लागलो : ' ब्होनी, माप करका.' म्हणताना ताजे दोनूय दोळघान्तल्यान दुकांचे थेंबे गडगडेवचाक लागले.

विनोदिनीन सांगलें : ' तुमीय माप करका बाब महेन्द्र, देव केन्नाय तुमका सुखी उरूंक अनुग्रह करूं ! '

○ ○ ○

239

N → Dev

ANA

LIBRARY

WORLD KONKANI CENTRE

Shakthinagar, Mangalore.

No:

Acc. No:

Issued on	Borrower's No. And Signature	Returned on
		239 N-7000 ANA

A
WORLD KONKANI CENTRE,
SHAKTHINAGAR, MANGALORE

TITLE: दील्यान्तरी किशीर
Dolyantade Kishir

WORLD KONKANI CENTRE
LIBRARY
SHAKTHINAGAR D. K.
+

c. No. _____

Books lost, torn, defaced, marked or damaged in any way shall have to be replaced by the borrower.

Books issued can be recalled at any time, if necessary.

HELP TO KEEP THIS BOOK
FRESH & CLEAN

